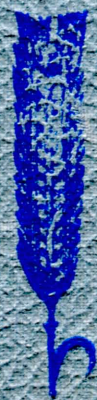

МИХАЙЛО
КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

2

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

1903-1912
років

Том II

Видавниче Товариство
„КНИГОСПІЛКА”
Нью-Йорк 1955

Ілюстрації І. Іжакевича, В. Касіяна, О. Кульчицької,
Котляра, Г. Пустовійта та П. П. Холодного.

Фоторепродукції з оригіналів ілюстрацій (І. Іжаке-
вича, В. Касіяна, О. Кульчицької, Котляра та Г.
Пустовійта) Петра Павловича.

Обкладинка П. П. Холодного.

M. KOTSIUBYNSKY

WORKS

1903-1912 Years

Volume II

Publishing
by
KNYHO-SPILKA
New York 1955

Illustrations by I. Izakevych, W. Kacian, O. Kulchytsky, Kotlar, H. Pustoviyt and P. P. Cholodny.
Photo reproductions from original illustrations (I. Izakevych, W. Kacian, O. Kulchytsky, Kotlar and H. Pustoviyt) by Petro Pavlovych.
Cover by P. P. Cholodny

Портрет роботи І. Іжакевича.

ФАТА МОРГАНА

(В СІЛЬСЬКИХ НАСТРОЇВ)

ЧАСТИНА ПЕРША

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лоскотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз - у - раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри - вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишне. Яканебудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею! — казав він уголос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили униз фабричні будинки.

Вліво од Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались в ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро-зеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишніх селах, білили дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!

«Вони» — були німці чи чехи, а може й жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагождать і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все ж ближче до панів, бо третєся коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя — латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має.. Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...

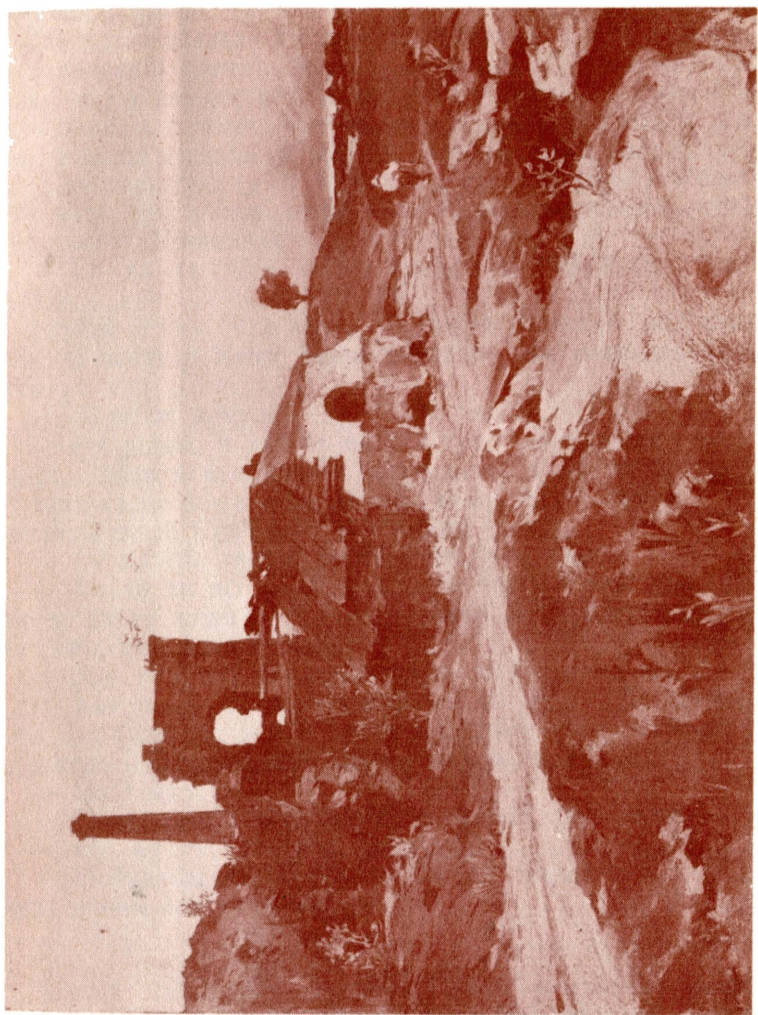
І він тоді пив пиво... На готові... Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу! аж слина котиться...

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де вона заробила б стільки?!.. І швидше віддала б ся. Авжеж... Таже то гурт,— знайшовся б такий, щоб по-сватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, ні дівці; хазяйський син не візьме убогої,— не такий світ тепер. Авжеж...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря...

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять...

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння...

З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепка з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов з Пилипівки.

— Га - га - га! Ось де він править службу Божу. Здоров!..

Грубий голос йде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає зза похилого баркану.

— А ви ж думали — де? Дай, Боже ...

— На дідька б лисого сидів я тут — вже краще у Менделя ... Цапин син привіз свіже пиво, коли не бреше ... Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твою ...

— От купіть, тоді й розкушаємо, яке воно ...

— Бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво ... А що, думаєте не куплю? Ходім, вип'ємо, бий його трясця ...

— Але купите? А з волами ж — як? сам пан догляне?

— Хай вони виздыхають йому до ноги ... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не дїждеш ... Щось маю казати вам ...

— Ну? ну?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу ...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, нап'ємось пива, стонадцять ... — Кінець фрази згинув за тином.

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його халупка, мов йшла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють.

Знов надходить купка ... Ще рядок ... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге - ге! Таж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби ... Своя земля просить рук, а він знявся та й ... А що ж робитиме один з другим на своїй латочці? Намножилося вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели, як арештанта ... Брав, пане добродзею, на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач. Начальство йому одно, а він йому друге ... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром ... Та я б такому бунтареві ...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад ... Хай дівка постоїть з хазяйським сином ... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. Аякже!..

Андрій підійшов до хати. Крива, пожилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття і грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завсіди по службі Божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині уста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Нанявся?

О! таки починається! — подумав він, але удав невинного.

— Що?

— Чи нанявся в економії? — питаю.

Ач, невірна баба : і знає, що не був я там, а питає.

— Ат, дай ти мені спокій з тою економією ... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь — швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку ... якраз печипиш торби, та й мені доведеться ...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що ж ! вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона ? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї ? Мендель. Може неправда ? Може не в Менделя лишав він зарібок ? Що вони мають, чим живі ? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости Господи, з голоду ...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні руки, голі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що ...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі Божій, а він, червоний, немов варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху ! Тричі тьху на твою землю ! Хай вона тобі западеться ! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї ...

Тоді Маланка стала як стовп і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, неприємний ! Та ти ставай на коліна та цілуй її ... їж її, землю святу, вона тебе годує ... вона тебе й сховає, чоловіче ...

Вона стояла біла як біль і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилзане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, го-

луб перед образами крутнувся на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко ...

Маланка зразу одійшла.

— Та чого ти крутишся по хаті, мов дзиґа? Так і миски поб'єш. І в церкві усе крутилася та оглядалася ...

— Та його не було в церкві.

— Кого «його»?

— Та то я так ...

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розкажує, яке діялось, народу, каже, як на війні, сила - силенна ... а кінні наступають, душать. «Розходьтесь», гукають. А ті: «не підемо, давай нам наше ... ми за правду» ...

— Та хто розкажує?

— Марко ... недавно прийшов з Адесу ...

— Це Гущин? Кажуть — піймався на злодійстві, посидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові. Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же-богу!

— Та цить же ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там злодійство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, в'рядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути ...

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад та й до в'рядника.

— Оце напалися ... не знають самі за віщо ...

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то ...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, зза пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не божа. Вона зразу

забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті халупки кидають кострубаті тіні. Курна дорога спід Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не нанявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу оддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити ... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть, або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує ...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості їдуть до двору. Авжеж. Он і панна Тося ... і горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі коні рвуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться услід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного, ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки: на роботі в панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, oprіч хазяїв. Після матері лишилася стара скриня, дві три дранки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях,

раз - у - раз била посуду, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі — і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, в хаті мов в улику, у вікна дивиться челядь ...

Імберу, матінко, імберу.
Вивени рубочок з паперу ...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю ...

— Агуш, трекляті ... Агуш - ша !

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялось з сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обсипаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось ще нижче.

Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мамі та в тата. Та й те людям, мов сіль в оці. Казала ковалиха : «водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатирі знайшлись» ... Бодай тобі, прости Господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки й по-

тіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер оддай людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер ще дитину оддай їм... Не дочекають!..

Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп; то ж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля одбути... Восени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого...

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспіває. У колиці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело старій, так легко, наче вона помолодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму — так на доччиному. Хоч на старість діждалась... І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи не вісімнадцять років минуло — не перестає вона мріти про такі чоботи, щороку складає гроші, але гроші розтєчуться на щось інше — і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! то ковалиха.

— Атож! і ви будьте здорові!.. Дав Бог святечко — святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маеш будень — роби, а в неділю й спід пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивнись.

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панамі у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого — що хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє з тим одеським паничем — не скажу, чи правду

про нього люди розказують — з Марком Гущею ... Все в парі та й у парі, немов голуб'ята. Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові ...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

— Ач, гладуха — трясе салом, розносить поговір! — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалась ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тим часом росли тіні.

Попід тинами грались дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в один бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти розкішна, земле, — думала Маланка. — Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму ... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки ... Поділять тебе, земле, ой поділять ... І моєму дадуть ... Годі тоді рибку ловити ... Хоч - не - хоч, а йди, пане добродзею, до плуга ... Ох, боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя, — дитину свою вивести в люди ...

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки. — «Степана!.. біжи вівці вилучати!» ... — Біжи сама - а!.. — «Мати казали тобі, — бодай бись луснув!» ... — Тато казали тобі, — щоб ти скрутилася - а - а ... — «Наших шестеро, гляди, Марійко!» ... — «Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!» ... — Що - о? Де - е? — Тюу — гаа!..

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона все наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні згуки, немов діти плакали, або десь ціпи гупали на току — і раптом овеча отара залляла

вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалася, як драгли; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе - е - е ... ме - е - е ... В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, з'являлись і щезали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі згуки, весь цей армидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов міфічний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, що покривав усе:

— Гаря!.. Триш - триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил поволі сідає на землю, а вечірне повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькірчик в Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови — кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво пінилося у зелених склянках і шуміло в голові.

— Таже сказав, що буде.

— О! о! А нащо ж ви радите оддати Гафійку в найми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш — возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Вавтра ж одведеш в Ямище до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те, не люблю. Я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

— Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться. Кажу, наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву.

Андрій почервонів і встав зза столу.

— Сиди. Може не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив! Потому наблизив до нього свій безвусий червоний од пива вид, од якого пашіло жаром.

— Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? доживаєш віку? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб. Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така — робім і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? — Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвосту бачив замість людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю од людей — до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають, та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголов'я! Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!... Сто сот крот його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюся чого? на душі легше... як нахмариться там — вилаюсь і легше... якби не лаявсь — згорів би. Таку злість в собі почуваю, аж душа пашить... як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю ; очі його дивились кудись поза стіни ; безвусий, зморщений як у баби вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, в тісному жидівському ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні ...

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює ...

Але Хома знов сердився.

— Пропади ти пропадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані ...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає ...

— ... Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось ще од панщини ...

— ... Ну, як земля нічого не дає — на чорта вона мені ? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви ...

— ... Злежалось полотно в коморах. Люди прохають : дайте хоч на сорочку,— хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите : таки собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив яюсь, а як згоріла ...

— Авжеж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно ?

— Як — яке ? Таж розказував.

— А — так - так. Ну, пиймо краще. За ваше ...

— А як же з Гафійкою ? Наймаєш ?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт з тобою, не хочеш, як схочеш.— Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її шпортались кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатися попід тином ...--

проганяла їх Гафійка.— Ну, чого сокочете, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він вам сказав би: дурні, зроду - звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають всі ваші яйця або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по - дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже ... Він каже ... Та що ти тямиш? ти нічого не розбереш! Бо коли б ти був розумніший, ти побачив би, що й люди такі, як кури ... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна ... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть ... нехай краще закопають мене в землю! чуєш ти, зозулястенька? Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть ... бо він орел ... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння ... мало не заклюють. Коли й люди на його, і староста, і навіть тато нападаються ... а він добре хоче людям. Не тато, а Марко ... Чуєте ж, кури, який він добрий, Марко мій ... за те його парубки й дівчата страх люблять ... і слухають ... А ти куди, проклятий? Агуш! бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунуся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає ... Ну, разом!..

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сни. Зате чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більш Андрія опановували мрії про фабрику.

Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювався серед ночі і спросоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку :

— Був свисток ?

— Який свисток ?

— Ну, фабрика свистала ? — сердився він.

— Опам'ятайся ... то тобі в голові свище, по ночах товчешся, — бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до рання.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз - у - раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійкою — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід, або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою — але часом і він одсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички — і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єдало — це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафійку.

— А ти ж що, плюнув йому межі очі ? — допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала : чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо ...

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому ! їй - богу ! — хвалився Андрій. — Таке вигадав !..

— Ти що тут робиш ?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припечку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, увесь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, одсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш ? — поспитала вона наляканим голо-
сом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуеш, Гафійко, він рибу варить ! — скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку щонайменше варилось людське м'ясо.

— Здурів ! здурів ! їй - богу здурів ! — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивлялась на його здивованими, повними обурення і жаху очима.

Він рибу варить ! Лина, що спіймав уранці ! Що важив найменше чотири хунти ! Не відніс у двір, не продав панові ! Ой, світ кінчається ! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить ! Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два золоті, а він його зварив !

Усе це, з плачем, викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого тріску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як ...

І він одніс горнятко на стіл, та насипав в миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав ! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить !

Андрієві було ніяково ; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засів за рибу і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль

брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вона зіхляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а запах свіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих; їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо ...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простір, поза стіни, поза хату — і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть і йому раптом схотілось покинути хату ...

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в морщі погаслого дня. Сум стояв в хаті, обнявшись з тишею.

Потім вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взяли за рибу. Вони поїли все до крихти, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і, мов голодні коти, вилизали навіть миску.

Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лиця не було. Бліда, засапана, очі горять і вся тремтить.

— Іди ... міряють ...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землі, бо тількищо полола, вона махала перед його очима і показувала на двері.

— Іди ж, міряють бо ...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити ...

— Яку землю? Що ти мелеш!

— Всяку ... поміж людьми ... Іди доглянь, щоб нам

одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще припадь дістанеш...

— Свят, свят, свят! Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до його страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда як мара.

— Ти підеш мені зараз! — вищала вона тонким голосом.— Тобі може байдуже, дак мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуеш? Ну!

І бачачи, що він стоїть ні в сих ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити,— Андрій це бачив.

— Тю, дурна! — знизав він плечима,— таже бачиш — іду.— Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани.

Ходять по полю та й міряють. Вона їм в ноги: пани мої лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте ближче, там де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо. А самі регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить... Стійте, стійте, може і в неї голова недурно на в'язах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б Содом а знялась, що живцем пожерли б один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала,

а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребенем волосся, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? — питала вона Андрія і дістала з скрині єдину його святочну одіжку.— Закропи душу ягідками, ковалиха дала...

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізаючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало врешті серце, повне надій. Осміхалась доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться. Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний гатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здасться. Ніщо не могло зробити їй більше приємности, як горсточка насіння, випрохана в путящої хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що можна б узяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням — великих і малих — і раз - у - раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій.— Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємниче осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила у ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима, втупленими кудись у простір, гладила Гафійку по голові і часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно баба має гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке?

Гафійка не відповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклало на її виду; широко відкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Одповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? де була? Що ж це, Господи, подіялось дівчині! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий, чи на-
підпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і за-
брали...

Маланка зашипіла на його.

— Де ти волочишся?

— Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Мирка Гушу...
наїхали й забрали. Догрався. Я б такого, пане добро-
дзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка: — бачиш,
заслабла. Біжи зараз по Мар'яну... може одшепче, під-
курить чи переполох викачає... не знати, що їй таке.
Ну, біжи ж швидше...

Андрій подався до шептухи.

Мар'яна мабуть допомгла, бо за два дні Гафійка під-
велась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна
і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі
з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась
його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно
ставало од думок...

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а роз-
печена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на
бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несмі-
ливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища
мушва, а дивно м'яке, злоторожеве повітря приймає
оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими
і ще глибшими,— Маланка з Гафійкою волочать курною
дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня.
Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в склад-
ках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють.
Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті
спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча од ціло-
денного напруження, м'який пил під ногами замість
стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок
і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний
лист до рани. Коли б швидше додому... не вечеряти,
не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь
в воду — і вмить склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванадцятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сициш з болю?.. Ай, ні, таж то окріп збігає.

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті чи надворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

— Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки... ніженьки мої... Іже еси на небеси. Хліб наш насушний. А-а-а!.. зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускається все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно... Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

Аж по жнивях показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще трудніше заробити буде сеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як шезли,

так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив попід вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одержу і хвалиться, що й панові таке буде, як воліві. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, пане добродзею? — привітав він його з п'яним сміхом.— Лови, лови, може нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. Аякже, чорта пухлого дочекаєшся!.. Соби та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихий матері. Кажі — наймаєш Гафійку? Ні? Волієш з голоду згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодром, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей, ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже ме... Але Гудзь дасть дулю,— о!..

Андрій не витримав.

— Ах ти, п'яного, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене! — кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш! — завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадої втіхи, очима.— Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— Атож...

— На фабрику, кажеш?

— Таже чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажі — засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

— А де ж? фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

На Покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо пароду найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Кавховці і пролежав місяць, далі подавсь у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабкий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплешуть. І вона потай од своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина од нужі. Куди вже йому женитися! була думка — заробити хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба нестане...

Сумна повернула додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присохне на ній, як на собаці.

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайності, чепуріння опанував її цілком — і вона товклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і всередині, щодня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок.

Гафійка мусила нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни од божника аж до дверей. Крила голубків, що гоїдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась немов у свято і, сидячи у своїй охаяній хатинці, часто

поглядала на двері, тривожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом удень, покинувши роботу, вона висувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, обсьмикувала сорочку, укладала складки спідниці і жалісно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдуже чути — так се бубна. Як тільки з далекого кута села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудніння, вона вискакувала надвір, прислухалась, намагалась угадати, в якому дворі справляють весілля, і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженні, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпирала голову долонями і жалібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказанно драгувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узяв добро! — шипіла вона з кривим усміхом. — Буде годувати чужі діти і жінку нетіпаху... Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати...

— Зав'язала собі світ за тим ледащом.. Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току.

Зате, стрічаючись з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: слава тобі, Господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко...

Час тягся.

Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на Великдень, хаті, в чистій одежі, немов

чекали дорогого гостя, що от-от не видко як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку крім неї ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, вип'явши боки, моргали по кутках зморщками-тінями, паперові козаки, узявшись в боки, стояли вряд і мовчки дивились на тьмяне світло лямпки, а чепурні голубки круtilись перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебирала в пам'яті усіх парубків села — і багатих і середніх, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло! — гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі.— Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити доладу не годна? Кара Божа, не дівка,— сердилась вона знову: — ти як голову вичесала? Хто тебе візьме таку нечупару?.. Чого мовчиш? Говорити не вмієш?.. Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой, доведеться...

З пониклою, обваженою гіркими думками головою вона прислухалася до останніх згуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних

крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві і Маланці, як брудною, розгрузною дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісті...

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вогкі кутки, гнітить низька стеля і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

А дощ іде... Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання: — чи прийде коза до воза?

А мабуть прийде...

ЧАСТИНА ДРУГА

Сніги впали великі і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчється по вогких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та колить, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. Аякже... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхать — ячмінним хлібом? Вона в них служила, на

її очах і панич виріс ... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти, та один бабі Мар'яні оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втекла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце ... панську ласку викидай з грудей ...

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він закрівався, димив парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молочні.

Село було засипане снігом до половини. Низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коливоротом по полі око м'яко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться... Стара каже, що знала, а він не сподівався навіть. Де - де? Щоб син хазяйський та взяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і ані руш. Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити... Ха - ха! оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї. Може вже й кісточки його згнили, може помер десь в тюрмі... Була дівка як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гущу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити ...

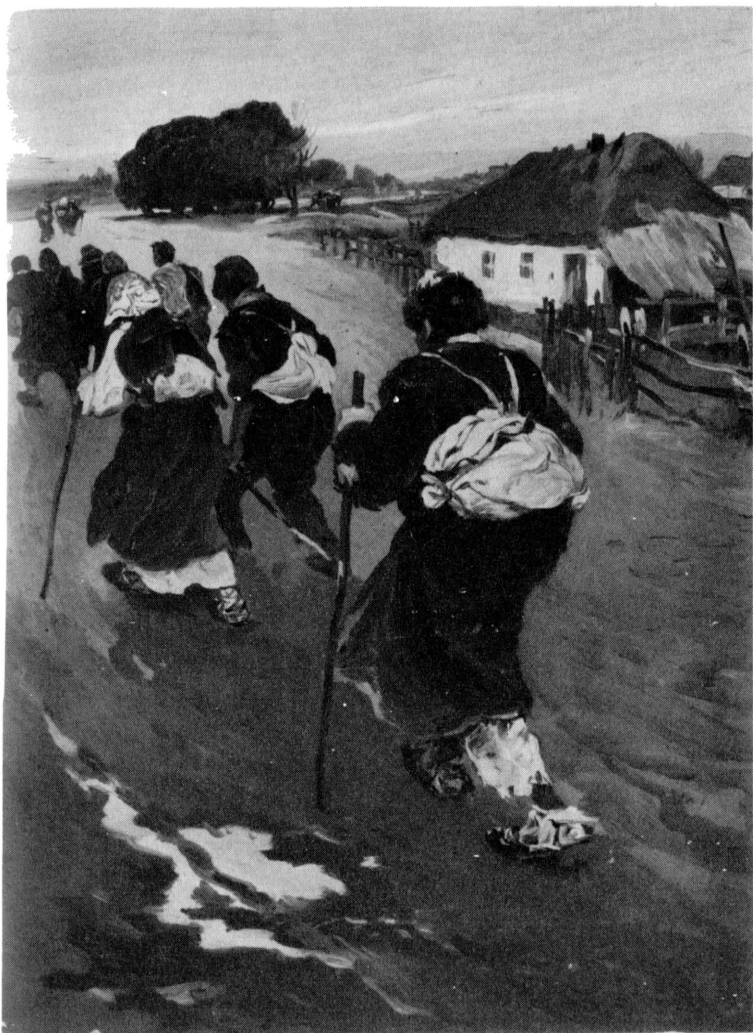
Хе, от вже й втомився. Геть чисто захляв за зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш.

Ну, Прокіп не мав чого ждати. Іншу засватав. Аякже ... Маланка аж плакала з злос ...

— Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б ... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали ... Дай, Боже ... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тіні своєї боюся.

— Хіба в тебе душа? От заячий дух ...

... брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани... чорні,
похилені, мокрі, нещасні вемов каліки-журавлі...

Хома видимо глузує. В зморшках старого безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звик вже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже :

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті.

— Ха - ха ... Мені? А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити ... Став пиво, скажу новину.

— Де - де ! Я вже забув, яке воно на смак ... Про фабрику? Ет, багато вже говорили ...

— Не віриш? Панич Льольо ставить гуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді. З старої сахарні зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірять, чортове зілля ... Кидай лопату, ходім.

— Куди?

— Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився на Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

— Нащо лопату покинув, ще хтось потягне, ти! — почув він голос Маланчин, але навіть не озирнувся.

Брів у снігу, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішуче, злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись наперед, назустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, вже бухали з коминів димом.

«На сей раз Хома не дурить», калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидше хотілось минути, щоб побачить протори.

Коли ж нарешті на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, зате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш ...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома ... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні

лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги ... Ньо ... Вйо ! Соб - соб !..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнувся.

— Буде?

— А буде ...

— Гуральня?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі, жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару ... Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже ...— прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант» ...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач ...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтима, пропади воно прахом ...

— Чекайте, Хомо ...

— ... бодай би взялось вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою ...

— Чекайте ж бо, Хомо ...

— Чого чекати? Він дума — гуральня. Домовину тобі готують, чотири дошки та яму. Та й вже.

— А, які ж бо ви, Хомо ...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би — р - раз, р - раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні ...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморщка на безвусому виді скакала у нього і видно було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабкість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, Господи Боже...

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

— Ха - ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувся винувато. Чому б не поставити? Ой, як би охоче він сам напився на радощах пива, та...

— Вірите, Хома...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж «фабрикант». Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тим часом голодний зростає, множитья, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний Господь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світі...

лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги ... Нью ... Вйо! Соб - соб!..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнувся.

— Буде?

— А буде ...

— Гуральня?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі, жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару ... Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже ...— прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант» ...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач ...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтима, пропади воно прахом ...

— Чекайте, Хомо ...

— ... бодай би взялось вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою ...

— Чекайте ж бо, Хомо ...

— Чого чекати? Він дума — гуральня. Домовину тобі готують, чотири дошки та яму. Та й вже.

— А, які ж бо ви, Хомо ...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би — р - раз, р - раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні ...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморщка на безвусому виді скакала у нього і видко було, як під старую свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабкість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, Господи Боже...

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

— Ха - ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувся винувато. Чому б не поставить? Ой, як би охоче він сам напився на radoшах пива, та...

— Вірите, Хома...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж «фабрикант». Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тим часом голодний зростає, множитья, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний Господь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик — буде гуральня — і буде...

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

— Забула, що піч холодна, — винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла у сінях?

— Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Їй хотілось вразити поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закрити очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а й в серці. Облетіли надії, розметались безслідно і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці і вовки виють. Господь не схотів показати свою правду; як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. «Нащо знімаєш? Настане весна — лани засієш». Се Андрій так впік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє — а всім судилась однакова доля. Холод і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розбирав стріху

в сусідніх порожніх будинках. Якби не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно. Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

— Бач, книжки носить ... Якби пішла за нього, читала б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гущу? Бачиш, біда. Батько небагато заробить, я немічна, зчорніла од праці — та що із того? А Прокіп ...

Ах, як се нудно, як нудно все одно чути!..

— Ви не журіться, мамо. Я піду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двсру наймуся. Або до Підпари, він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давне, напівзабуте.

Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

— Йй - богу ...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне найметься до пана, почнуть люди гсроди копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна, вівтар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння, і гасла поволі в вечерніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

«Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять ... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу» ...

... настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а восени ...

«Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом ... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла

муки? Гляди, яка стала. Щодня тобою журюся, щодня думка круг тебе в'ється» ...

... посвтає хтось ... ще твоя доля за дверима у Бога ...

«Чекаю на тебе і виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш» ...

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тінні розкривали свою глибіню і приймали, як в м'яке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки ...

Маланка не хотіла вірити. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінівся, так сердивсь. Він бачив на власні очі. Не сам Хома, прикажчик казав. Вуси ще більшими стали на червонім виду і очі лізли наверх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер це вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикажчика в поміч.

Се була велика радість. Тепер вже щодня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем або галушками і коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одежі, Маланка старалась догодити йому і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печі і виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортався нарешті на ніч в кожух сірого попелу. Гафійка гриміла ложками, хлюпала літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикажчик нічого не розуміє і коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочались справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні і розростались. Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будіванню кінця не буде. Се була його гуральня, се він ставив її і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігала дивитись, як посувалась робота. Вона навіть

забула свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життям.

Нарешті одного дня, так щось по зелених святках, високий комин гуральні дихнув клубами диму і з колишніх руїн сахарні розлігся понад селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию і ловив вухом той клик «машини» довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить.

Потому обернувся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом :

— Чуєш, Маланко ?

Маланка чула.

— Се тобі не земля, що буцім мають ділити ... Се тобі, пане добродзею, не жарт, а гуральня ...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці, і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а всередину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході : таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає, бунтує народ. Бомажки роздає. А сам, як стріне, зараз питає : а що там чувати ? Що про війну нового пишуть ? Мати теж дорікають : світите світло, а воно дороге.

— Ну, а Марія ?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі додолу і уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

— Марія ? Що ж, молодиця, як молодиця ... Їй аби

люди, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало спід пальців.

— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам часом прийде до тебе. Все сподіваєшся Гуці?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

— Сеї ночі Марко мені снівся.

— Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять ...

— Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносити листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку — хтось мене ляп по руці. Я так і захолола уся. Дивлюся — Марко. Такий сердитий. «Я, каже, сижу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки». А мені соромно — страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей ... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста — вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зітхнув.

Але — зітхай, не зітхай — інакше не буде.

Він хтів принаймні словом полегшити свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болі — пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнуть: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не візьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видко, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: вставай, Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде. Коли б спромога хоч це зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклась кривда у кожного в серці — торкнись до болячки — і запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він як бурчак рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали б всі.

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі і хоч не весь заробіток приносив додому, а все ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а удень спав, або блукав десь удвох з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село — котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній — ніхто не питав. Чутки пливли як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

— Чули? будуть землю ділити.

— Обдарують людей. Минуться злидні.

— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— Аякже!

— Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут — сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі і чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця - краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. Нашо йому? Куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало :

«Не журися... поділять... поділять» ...

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна. Їй раптом здавалось, що се неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикові ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінці — руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було; довіку буде убогий на чужім марнувать свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пільму, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тим часом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька і добра. Вона щось шепотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива, та Божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би — небо задивилось в озерце, на сіножаті — віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: «бабо!..» І все те, родюча нива, віз, коні, кубло, — все те своє, рідне, з серцем зрослося. «Що ж се я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято ... бач, процвітають на ниві, неначе мак» ...

Вранці Маланка — кого стріла — питала :

— Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху — і ту зачепила :

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати.

— Аякже, Маласю, чула. Аякже. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну десятину, завдаток дав, а далі не хоче платити. Нащо, каже, маю викидать гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Осе! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало. Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеться, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люди не бились поміж собою ...

Співає Малаці колос, сміється лука ранніми росами...

— Ой, коли б то дав милосердний ... Звісно, люди — Божі собаки, гризуться. Снасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам Господь помагає, де тільки лицем обернетесь ...

Маланчине серце топилося, як віск. Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто у сварці.

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать !

— Хіба не можна ? Може тут що погане говорять ?

Низька корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, шулила очі. Здавалось, вербовий пень витяг з землі своє коріння та причвалав між люди, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата :

— Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас все ще роздивлявся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу.

Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей як маку і ані клаптика поля. В кутку підпирав стіни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, весь як складаний ніжик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив **жидів** на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнека та Сава Гурчин, всі безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких певно більше було онуччя, ніж ніг, і примостився біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом ?

— Се чоловік з Ямищ, — пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид.

— Розкауйте далі, — попрохала вона.

Той перестав кліпать очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста

з нами, так і так, пишійть приговор. Ми, ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день має бути коротший на четвертину ...

— Ого !

— Цитьте ! нехай говорить ...

— Жати за шостий, а не десятый сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку ...

Осе так добре ! Голови по кутках закивали, а довго-рукий Мажуга, на знак повної згоди, складався і розкладався, неначе ніжик.

— А як пан не пристане ?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменшила у лампі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане ?

Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо і одрубав :

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

— Заба - стов - ка ! Господи милосердний !

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка ? Як саме ?

— А так. Пан кличе косити — добре, карбованця в день. Не хочеш — коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива — давай нашу ціну ; незгода, — назувай сам постоли та й гайда з серпом на поле.

— Ха - ха ! От ловко !

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах ! Ха - ха !

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви : його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лампи. Пан в постолах !..

Чоловік з Ямищ все говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна по-стать гладкого пана у постолах, сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово.

Озуть пана у постоли !

У цьому слові була ціла картина, розкішний плян, справедливість людська й небесна.

Озуть пана у постולי!..

Але як се зробити?

Ба, як се зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітилися очі.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го - го! такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— Авжеж. Як не послуха — бити.

Бо вже нікуди далі, все одно пропадати.— Хоч в яму, гірше не буде.— Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть.— А не дасть. Як хочеш їсти — пий воду...— З'їв півбіди та й напийся води...— Один розкошує, а другий... Старша біда, як розкіш.— Озуть пана у постולי...

Однак поволі уява Панасова в'яла, наче хробак точив її. Де - де? Хіба так легко змагатись з паном!

Пан не хотів вже взувать постולי, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все переможе. Краще далі од пана і од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукать ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село, і в кого ззаду було гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотів один з другим голіруч їжака вбити. Не вб'єш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лямпу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі. Багачі одреклися.

— Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села — Піски, Береза, Вселій - Бір.

О! чуєте? чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписать! підписать!

В хаті ставало душно. Дим слався по хаті, як низькі хмари, і сині хвилі, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай побачать, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Се буде бунт.

— Тю! який бунт?

— Такий, що бунт. За се не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждешся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба ж вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може пани?

Але Панас міцно стояв на своєму. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

— Та добре, добре, а покищо...

— Се буде бунт.

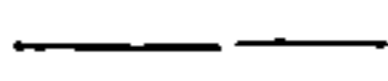
Ще там загнати коні у спаш не панське, вивезти нишком деревину із лісу, закинути вершу у панський ставок—але бунтувать проти пана цілим селом, на се нема згоди. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах.

— Бачите... ось!

Так Панаса і облишили.

Грім все гуркоче і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливуть потоки і підмивають сіно. Пропало

сіно. Маланка закасалась та лізе в воду і тоді саме Гафійка говорить :

— Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдіть на гуральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

— Нещастя...— повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалічив?

— Не знаю. Одні кажуть — відтяло руку, а другі — пальці.

— Боже мій, Боже ...

Маланка товчеться у п'ятьмі, як миша у пастці, а ще хотіла зробити — не знає. Нарешті Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на гуральні, нещастя, Андрій вмер може — он лежить довгий, і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тин, за ворітьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівно дихає поруч Маланки. А гуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з гуральні.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, але Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вогкість ставка і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Гуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвір'ї купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покійно, як битий песик, водить очима по людях.

Їй поясняють.

— Він, бачите, був в апаратній ...
— Біля машини, значить ...
— Біля машини,— каже Маланка.
— Держав маслянку, а шестерня раптом і того ...
і повернулась ...

— І повернулась,— повторяє Маланка.
— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

— При самій долоні.
— Живий? — питає Маланка.
— Живий ... там фершал. ·

Долі світиться світло, а що там роблять, який Андрій — Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить, живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає :

— Тут жінка? Ну, бабо, йди ...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, і тільки зблизька помічає жовте, як віск, обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калікою став ... Збери мої пальці ...

— Що ти кажеш, Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай в землю ... Я ними хліб заробляв ... Ой ... Боже мій, Боже ...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі, біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

— Болять в мене пальці,— жалівся Маланці.

— Та де ті пальці?

— Як ворухну ними — а все кортить — так і болять. Ти їх поховала?

— Авжеж. На городі.

— Що ж будем робити? — журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льольо і не пустили.

— Се добра справа,— кричав Андрій.— Робив, пане добродзею, на сахарні дванадцять літ — не чужа ж вона була, а твого тестя — тепер у тебе руку при машині скалічив, а ти мене викидаєш, як щось непотрібне...

Тоді ходила Маланка. Просила, благала — не допомоглося. І так, кажуть, великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, гуральню! — шипіла Маланка, зганяючи злість.

— Мамо... що я вам скажу...

— А що там, Гафійко?..

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забирайся з світу.

— Ви не журіться, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти — куди їм? А настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї! Я вже й так стала неначе тінь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. От — мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала вголос:

— Якраз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і розпливлося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став в нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси біліли, наче молочні.

— Багачі! фабриканти! зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

— Ось подивіться, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ паслися мною ... То така має бути правда на світі? А, сто сот крот ...

Андрій від Хоми перейняв лайку.

Він нахвалявся :

— Се їм так не минеться, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже інший.

— Що ти зробиш йому, гладкому? — думав Андрій.— У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидше, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуща ...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу ...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не щодня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люди на поневіряння.

Вона знала, що значить служити. Се добре знали її сирацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одно тільки потішало Маланку : ось - ось не видко — будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне додому.

А як прийшлося одводити до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажках, а кнурці, льохи і поросята рили подвір'я. Вранці, поки Гафійка готувала їм їжу, все се вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала нарешті між свині. Свинячий

гурт, уїдлиий і пажерливий, зразу накидався на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводитись краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здіймали вгору чисті кругленькі рийки і так ніжно стогнали: ох! о-ох!.. неначе хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, весь час тремтів... Ох!.. о-ох!..

Сюди любив заходити і сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона боялась Підпари. Він був неласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорних волоссях. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо: — Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней... Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки, було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: «як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...» Коли ж страва була недобра і наймит клав ложку, Підпара сердивсь: «злидні! що воно їло удома? Юшку з картоплі».

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з презирством цідив крізь зуби: «голота! що воно має... Якби робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає»...

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був в полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постаті падала тінь — і там, де вона впала, робота, здавалось, йшла швидше.

Часом, в неділю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По виході Підпари хазяйка мліла, наче вмирала.

— Пішов на схід... ох, ох... щось колить у грудях...

Мого люди слухають дуже ... що скаже, так вже і буде ... Страх — поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб ще розтеклося добро без хазяйського ока ... Ох, мое лишенько ... ох!..

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертався сердитий.

— Чорт його знає, що сталось з народом,— жалівся жінці.— Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи ... така розпушта. Вже мені ті верховоди ... Голота! тьху!..

Під бровами у нього лягала тінь.

Часом збирались гості. Холодком, в свято, приходив скоробагачко Максим, староста сільський, якого дражнили «вовчком», і тесть Підпарин Гаврило. Вони сідали надворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигідніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддував. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням. Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю ділити ... Ха - ха ... Нащо багатим стільки землі? Щоб, значить, «усім по сім» ... Ха - ха!.. Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. Ха - ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він вже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. Нащо вам, справді, ви вже старі, нехай голота у палки вб'ється, покушає папки.

— Атож! Що громаді, те й бабі,— посміхався криво Гаврило.— Ще доведеться на старість за сніп заробляти.

— Ой - ой! Ще й як. Хіба забули вже жати?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушиме. А що надбав, то його праця і всяким неробам зась.

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала.

— Ти хоч би кращу рушницю купив... Ох, ох, Боже мій милий... Твоя негодяща, мотузком зв'язуєш...

— Буде й така... нащо гроші втрачати...

«Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий»,— хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим.

Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ніжик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну.

— Звідки ти знаєш?

— Тількищо Прокіп з людьми був в пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем.

— Не схочемо ми, наймуть ямищан.

— Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дівтора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле ...
Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як цїп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— Авжеж.

— Бастуймо і край,— рішає Півтора Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люди.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дрїмає як море у сіро-зеленій мряці і сниться їй серп.

—————

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево понад селом та нивами і танцюють у ньому — ліворуч гуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори і тільки зрідка, як на милянїй баньці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х-ха!

— Їм такі непотрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені — пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить :

— З'їли мене, пане добродзею ... Взяли та й з'їли ...

— А ти думав — вони пожаліють ? Гляди сюди !

Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво. — Ба-чиш отих, що там ! — Потому повертає його напра-во : — і тих, що там, багачів, дуків ... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь, — здеруть із тебе шкуру, оббілюють дочиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой, правду ...

— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок бу-дують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сто-чити, бодай вас сточило, як шашіль сволок ...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробили мури гуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по - новому.

— Запоганили землю, наче короста, — чує Андрій. — Скільки їх — жмїнька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села свої-ми лапами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші ...

Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Си-дить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани і навіть сонце в покорі стелеться долом.

Андрій забув жалітись. Він тільки дивиться й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий во-лос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що ? Може душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу ! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з дру-гим дививсь та мовчав, бодай ви понімили навіки всі до-гола, кроти сліпі ...

Овва ! А що зміг би Андрій ? Чим винні люди ?

Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. Го-

стрий колючий сміх креше з них іскри, а насподі сіро-жовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.

Сміх вирвався нарешті і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось ближче, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани ... пше-ниця, як море ... панське багатство ... А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець ... Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра ... а ти прийшов маленький, сірий, як мишача тінь — і за тобою тільки вугілля ...

Хома говорить все швидше і швидше, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана ... з гуральні в сахарню ... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звила, аж поки не стане гола земля ...

Андрієві очі лізуть на лоба, а за плечима — мурахи.

— Чуєш? — свистить Хома, — тільки гола земля та сонце.

Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий мов заєць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього згори в долину, наче межі очі плює:

— Хам ти ... Червак ... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було ...

— Ов-ва! Які ж бо ви, Хомо ...

Але Хома не слуха. Встає високий, лютий і йде в пше-ницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішний зогнилий листок.

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку і арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тількищо встало.

— Ну, добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін і тільки високий жіночий голос ріже його, як полумінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люди.

— Що там за крик? Які там люди?

Пан загортає розхрістані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке? Ну! Говори.

В відповідь челядь кричить гуртом:

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи, поб'ють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився і несила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротях, як сіра отара, яку женуть вранці на пашу. З будинків вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка, і лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан. — Назад!..

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивиться в пустку.

— Бестії! хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні, як в кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту і рощини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг в пекарні. Оберемок дров біля печі, розчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвір'ї розтеклись гуси; гусенята коливаються з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишилися в оборі. Двері в возовню стоять отвором і чорна пустка вигляда звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть надворі, а коло неї валяються шори. Ах ти скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

— Мусію! гей!

Знову тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без відповіді гине.

Пан згортає на череві руки і озирає подвір'я...

Що ж се таке?

Сниться, чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розганяє по тілі кров, а тепер все завмерло, спинилось і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А, bestії, хлопи!

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки — ані душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнуть, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

А, bestії, бидло!

Де Ян?

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян?

От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищани, звісно, прибудуть і все скінчиться. Але ті хлопи!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі - трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотній і безпомічний, повз замкнені брами stodол, чорні отвори стаєнь, вогкі й блискучі очі корів.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа і сапа економ, трясучись на стременах.

Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв ямищан?

— Маєш женців доволі? ха - ха!

Ян скаче не озирнувшись і тільки здійсмає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видючі, вуха чуйні. Двір — наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищани не хочуть найматись, мчить селом швидше, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люди, по хатах двері отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі.

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люди почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить ціну.

— Глядіть ще, щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє :

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх. Йому ловлять слова із рота.

— Аякже. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чорт зна що.

Але не дуже, бояться.

Молодь сміється.

— Ловко?

— А ловко.

У полудне діти різносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон, з городів і зза плотів йдуть вслід за паном сотні очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе у постолі...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не видержить більше, ось - ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люди.

По полудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах та ревіння худоби боре густе повітря.

Хоч би нагодував хто скотину.

— Що ж вона винна? Стоїть, бідна, не ївши, не пивши ...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око.

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть рятунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Йй - богу, сама побіжу годувати ...

— Сумно як, Господи ... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підло, налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

Пан сидів мовчки — і люди нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злорадо, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сіл. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики — все се проплило, як хмара на літнім небі. Так поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налякав.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку — чому не пити? А на роботу не йшли. Може кому й кортіло, та боявся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лущиться зерно з перестиглого колоса, м'яко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Йй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий !..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люди хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив :

— Дійшли до краю.

Люди зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався якраз повз панське поле. Зиркнув на женців і тільки криво всміхнувся.

Низько стеляться хмари, ростуть, збиваються в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічному небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розпливлися і гинуть у пільмі, а Хома чує їх скрізь : отут, з правого боку, ззаду і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити всередину руку, зворушити мерт-

ве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун - зілля.

Гострий, колючий смішок ворушиться в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха - ха !..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить ...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сіно. Пан походить, як черногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом.— Добре сінце? — «Як золото чисте» ...— Складайте ж, люди, складайте, щоб дощ не заскочив — і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на ньому чорні, а куртка біла — і знов зацибав по луці, як черногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню і не виймає.

Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч — наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагайка при боці.— Сей рік більше маємо сіна.— «Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати».

— Стане й продати,— говорить до себе Хома.

Він обережно насмикає сіна і потрусив. Потому виїняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Се сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; потому вкриваються димом і стають легкі. Й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть.

нагору, а чорна маса то гнеться під ними, то виросте раптом, немов намагається знятися і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тим часом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Се вже не діти в червоних спідничках. Се щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинути з грудей вагу, що простягає спід споду лаби з синіми жилами, душить й підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом й лютує.

Ворог скорився, а він все ще пирска зірками, як слиною кіт, все диха синім вогнем та хлюпає полум'ям в береги чорної ночі.

Хома тихенько сміється. Смішок добувсь йому з горла та покотився по зморщках обличчя і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б усе спалили, все спопелили,— сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам Бог у гніву кида вогонь на землю.

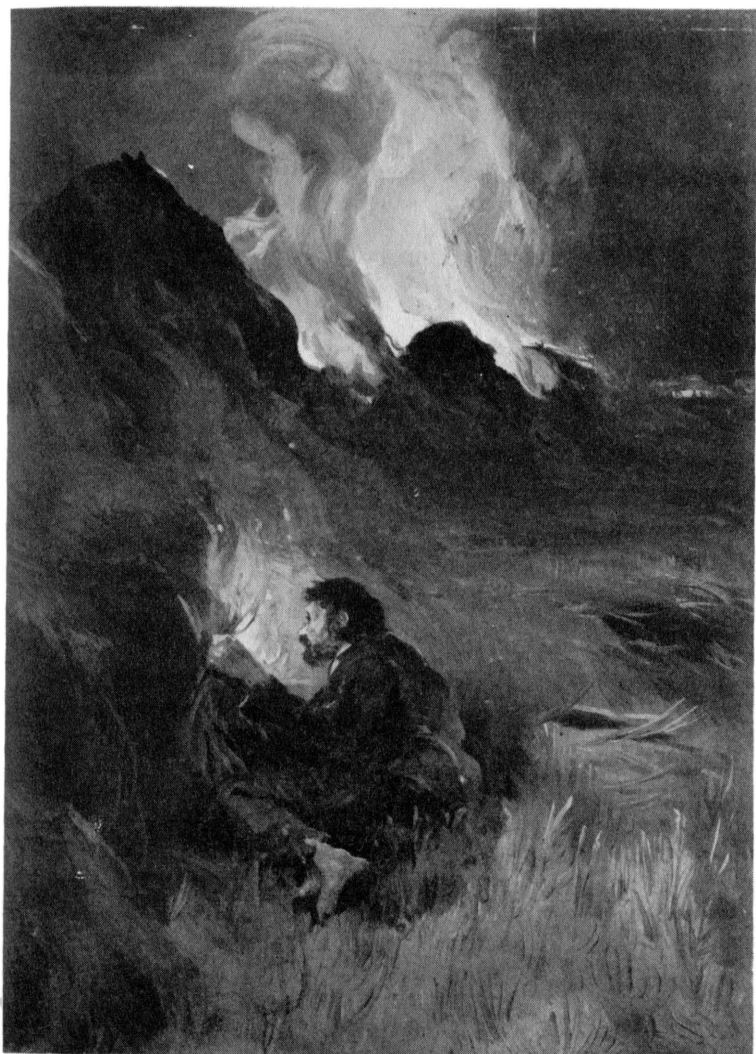
Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь впав— і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнуть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем— і здається, що коли встане, або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті в'януть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тіні копиць полохливо тремтять на осяяній луці.

Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп

Блимне па мить і знову щезне.

іскор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. «Се певно йдуть рятувати»,— дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеться встати. «Спіймають? Ну що ж, нехай»...

Все ближче і ближче гомін. Вже чутно, як гейкають люди, як сапають коні і одкидають землю позад себе копита.

Хома нарешті встає. Розминає залежане тіло і ліниво, поволі, весь кострубатий і чорний, відходить у пільму.

Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якимось по-новому дивились в очі. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся.

— Що, попосидів?

Знаєм, мовляв, за що.

Його питали — як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпарі. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре розчула? Ледве діждалась, як смеркне, і побігла додому.

Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямила, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінком, уриваним сміхом, наче на мисто низала. Вона сама не знала, чого сміється. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіться, а він з бородою, як дід...

Вони одійшли попід верби.

Марко роздивлявся Гафійку. Вона була якась нова, прозора, старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тим часом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як повесні вітер, коли дерева цвітуть.

— Ти звідки знаєш? Авжеж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люди, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— Аякже. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку — не можу, каже. І все боїться.

— А батькові твому і досі досадно, що я не в Сибіру?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталось з татом нещастя — змінилися зовсім. «Правду, кажуть, говорив Гуща» ... Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде ...

— Кому се нам?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. «Розкажіть, каже, про тих демократів» ...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка зашарілась вся, навіть поночі видко було.

— Що — я ...

Коло Гущі скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гурточку він завів новину — гуртову працю. Разом орали і молотили — і все виходило краще та швидше у них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя,

бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гущу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він певно знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову відповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити і на насіння...

Андрій зза плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею і верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуща говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіяв очима нудьгу питання: куди йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив.

— Хіба мужик знає?

Якби прийшов хтось інший, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укріє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом і до самого рання осінні хмари наче троянди. Інколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спіхне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливуть голоси з пітьми, хто знає — чиї, і гинуть у пітьмі.

— Пан в Переорках горить.

— Де там! Десь ближче — так у Млинищах, або у Рудці.

— Підпалено, видко...

Собаки виють скрізь по дворах,— і сумно і моторошно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив...

— Згоріла, кажуть, дощенту: сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, Господи Боже!.. Горять все пани, генерали, великі «члени», що їй доступиться до них не можна було, і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люди, як тіні, плакали діти і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здійсмався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати,— сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги попідвіконню, літали чийсь слова, світились маленькі вікна і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Щоночі здійсмає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. Спід волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший згук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кидає у пащу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти.— Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в п'їтму.

Нема нічого, чи причаїлось?

Стріляє.

«Ох - ох - ох !!.» стогне п'ятьма над полем і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуни, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якись жовті і каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люди. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути наготові. Правда, після того, як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люди наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше, і пхались у двері.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж — тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почувеш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься...

— Бідний розкидає, а багатий збирає.

— Нічого. Минеться. Доведеться і свині глянуть на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебирав ногами, минаючи зборню. Забував паче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очі і лаявся.

Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений весь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну, й народ. Треба і нам скликати людей.

— Скликайте. І Прокіп радить.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може у лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернулась од Гущі і витягла щось спід карсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— «Земля і во...»

— Ще не дошила.

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... може здасться коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І раптом замовкла.

Винуваті очі несміло шукали Маркових.

Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому. Стовбур чорнів у лісі, чи манячила людина, трудно було вгадати. Тіль-

ки там, де плече торкалось плеча, або чулось ззаду тепле дихання, люди напевне знали, що вони не самі. Лиш почувалось, що з туману ллється в ліс жива течія люду, як вода в долину, що лава росте й збивається в купу.

— Хто там прийшов?

— Се ми, ямищани.

І знов текло та м'яко шаруділо в лісі.

— Хто там?

— Не бійтесь. Свої ...

Вже почувалось, що й далеко так само, як тут, дихають груди, тіло торкається тіла і щось живе єднає з далекими близьких, як хвиля єднає окремі краплини.

Черкне хто сірник,— і на мить виткнеться з п'їтьми з десяток сірих облич, здригнеться молочний туман і заграє, як риза в церкві, жовта осіння галузка.

— Чого мовчать? Нехай говорять ...

— Говоріть ... говоріть ...

Велике тіло колихалось у тумані і од краю до краю одна кров переливалась у жилах.

Байдуже, хто говорив. Аби почути таке щось, що б зв'язало докупи розпорошені думки, зілляло надії в один потік і показало, кудюю пливти.

Земля!

Бренькнуло слово, як висока струна, і настроїло серце.

Давне, знайоме й близьке слово. Це не той сірий клапоть, що як п'явка тягне з людини сили, а сам родить будяк; це щось чарівне, принадне, що одвіку манить стомлену душу, переливається, грає на сонці як мрія, як щось невимовне, од чого змінилася б доля і вище піднялись би води життя понад берегами.

Земля дар Божий, як повітря, як сонце ...

Земля для всіх. А хто її має?

А хто ж її має? Пан, багатир.

Є поле в руках багатих, і є убогий мужик, що нічого не має, тільки руки та ноги ... Тільки свої чотири кінці ...

В тумані, то тут, то там, як островки, зринали глухі голоси.

«Тепер скажімо так: мені потрібна земля, бо своєї немає, й тобі потрібна ... А пан те бачить і наганяє ціну ...»

«Не пан наганя, а самі б'ємось за аренду, бо ти не візьмеш, то візьмуть люди. Ніхто не хоче з голоду гинуть — та й платиш...»

«Однаково гинеш... Земля не виносить видатків, голодна не хоче родити. А що вродила, все забрав пан».

«Пропада твоя праця... А на той рік знов ідеш до пана, сам себе дуриш...»

«Страшна видима смерть...»

Слухайте, слухайте! Годі вам там!

Земля належить трудящим. Хто багатому дав його багатство? Ми, мужики. І звідки сила в нього? З нас, мужиків... Діди наші, батьки й самі ми життя ціле робили на пана. Хіба ж ми не заробили собі землі?..

І знов у тумані бриніли окремі розмови, як зачеплені струни.

«Подать плати, москаля дай, щоб землю нашу од во-рога боронив... А що ж мені боронити, коли в мене землі нема? Зроби спочатку так, щоб була в мене земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити...»

«Зруйнуймо засиджені гнізда, як роблять інші, вику-рімо багачів, щоб не наважились більше вертатись, тоді миру вільніше буде, тоді в нас буде земля...»

Панаса Кандзюбу кортіло. Він вже кілька разів крик-нув: «Люди! Християни!» але його не пускали.

— Мовчи, заважаєш.

А він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки.

— Люди, християни!

— Хто там говорить?

— А хто його знає...

— Християни, ми довго терпіли. Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви рикають на мужика; народ розорили та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими. Наче за звірем. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милості й спра-ведливості.

— Від кого?

— Знаємо! Ждали!

Здригнувся туман неначе і колихнулось сподом, ось-ось хлюпне в береги.

— Нема терпцю! Урвався...

Панас ізліз уже на землю й винувато обертався до сусідів.

— Хіба я що? Я згоден... я на все згоден... Як люди...

— Знайшовсь мудрий, потерлімо, каже.

— Цитьте — нехай говорить, хто почав.

— Говори, Гуша.

Долом шуміло, неначе бурчак у повінь котив по річці каміння і рив береги.

А з туману, як з хмари, плив голос і падав між люди.

— Вся земля наша, одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг політі потом, погноєні кров'ю трудящих. Одберімо землю, і тоді кожен трудящий матиме хліба доволі для себе і для дітей.

Ось воно слово: одберім землю...

Воно впало серед такої тиші, що чутно було, як мостилась по гніздах птиця, або спросоння біла крилом на вершечках дерев.

Одібрать землю!

Сі два слова досі лежали на споді кожного серця, як захований скарб, а тепер, виїняті звідти, стали немов живим чимсь і говорили: ходім за нами, ми поведем.

Не руйнувати й не палити, а одібрати. Вогонь що візьме, то вже не оддасть. Ходім і однімем своє, неправдою взяте од нас і батьків наших. Одберімо хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного рота.

Груди так повно зітхнули, аж ліс обізвався.

Велике тіло розросталося наче, простувало застояні ноги, затерплі руки. Почуло силу. І благовістило у ньому, як дзвін на Великдень: «Буде земля... Однімемо землю...»

Ту саму землю, що як мрія далека тільки манила, а не давалась у руки, що грала перед очима, як марево в спеку...

Тепер вона близько, простягни руку й бери.

І не хотілось розходитись із лісу, розривати на частки могутнє тіло...

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і покладали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люди вагались. Всі напружено ждали, а чого саме— ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотньо якомсь і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить — незвісно. Важко, тривожно дихалось всім у ті похмурі дні і неспокійно минали довгі осінні ночі. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін або розрізав густе повітря постріл рушниці, люди вибігли б з хат та кинулись осліп одні на одних.

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешні двері, пробував довго, чи добре замкнені, і перше, ніж облягатись, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворухився на лаві, важко сопів, сівав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Знов тихо ставало на кілька хвилин, під лавками пищали миші, що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав. Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в пільму.

Нарешті Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце і в такт його перебоям гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустіли на підмерзлих калюжах під стінами хати.

Часом хазяїн вибирався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась нерано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеться раптом не сьогодні, то завтра. Чудо

дкесь. Йй не хотілось нічого робити і, склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селу. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. У кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І певно ніколи ще стільки не сходило світла, як у сі довгі, тривожні осінні ночі.

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало зза хмар на землю своє останнє злото.

Гафійка ловила хустя, розметене вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапір.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидше винось!

Що сталося?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він в'язав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі і заскакали на ній слова, наче живі.

Земля і воля!

Всі зняли догори очі і щось пройшло по юрбі, немов вітхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталося. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Хвалити Бога, діждались люди...

— Всім буде, всім стане,— дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад:

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молочні вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуем, Андрію, пана у постолі!..

— Аякже!

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався, наче палав на вітрі.

З хат висипали люди. Вони здіймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Було нове щось в людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче світло по сутінках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожно-ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч топились воскові свічі в руках і хором пливло аж під зорі «Христос Воскрес».

Раптом передні спинились.

За вугла вплив другий потік і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо ...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава Богові, слава ...

Вітер зірвав з ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві короги, з'єднавшись, попливли разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так густо, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуца. Він вже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люди все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає? — воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту — їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Се вже всі знають, що землю оддали людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидше, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Осе твоє, а се моє ... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, непам'ятлива, у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! як грає проти сонця рудою стернею ...

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де, люди? Горить що? Га!

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стребив панів. Котрий, значить, живе з людської праці ...

Баби :

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси ...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш ...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали :

— Земля і воля !

Коли поховались, нехай хоч чують. Се їм як перець собаці ...

Гушу та Прокопа мало не розривали.— Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю — чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене ... се я, Маланка. Почекайте ж бо, люди, дайте сказати. Чуєш но, Прокопе, чуєш ... щоб мені одрізали ближче, там, де пшениця родить ... Гляди, щоб не забув ... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали доценту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за се не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди свіжі оповідання і ніхто більше не дивувався. Вчора се була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут?

Правда, гуральня панича Льольо, економія пана — мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуща та Прокіп.

Проте вечорами дехто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах безперестанку котились наладовані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти грались новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на задрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смачні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси? — дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— Нащо ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах,— сміялись люди.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Приходжу в село, день будній, а люди до церкви. Спинили й питають — хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Швагер теж в церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очі червоні та каламутні. Ах, Боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач.— Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо

світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо паліїв.— Кого ждете? — Голоти. Переказали, ждять нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх боре людей. Ще вдень нічого — видно, хто йде, хто їде, а прийде ніч — стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збіглися люди, постягали тих з коней, зв'язали і повели на зборню.— Палити хочете нас? Бий їх! — Ті в крик.— Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали.— Ніхто не вірить. Та вже церковний староста, каже, урятував. Якби не пізнав, було б вже по їх. Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах, Боже ...

А тут швагер прийшов із церкви. Круги під очима, видно, зморився. Ну, добре.— Яке у вас свято сьогодні? — питаю.

— Свята нема, а люди молебень найняли, щоб одвернув Бог од лиха. Одна надія на Бога...

Сидимо, розмовляєм про се, про те, а швагер й кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло,— який тепер день — повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світиться скрізь, ніхто не лягає ... Ах, Боже ... Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Нерано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо — півні співають, а в вікно видно, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось — лусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а швагер зірвався — і в сіни. Вхопив залізні вила і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках — хто що попав ... Ах, Боже ... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав ...

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуща прийшов раніше. Він тривожно блукав під ганком і все вглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось,— турбувався Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Не легко було утихомирити народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслися по селах палаючим вітром і все захопили у своєму вихрі. Люди не хотіли одрізнитись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинить рух. Але Гуща і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло, і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — обізвався Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Більше не прийдуть?

— Мабуть усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушилися з місця й пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне й порожне. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ віллявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаєннім порозі з'явився хурман. Гуща звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втік уночі.

Хвиля пройшла народом.

— Утік? Ну, добре. Нехай виїде прикажчик.

Ян вийшов з контори блідний і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуша спинив, витяг з кишені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуша занадто довго се робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так, так. Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Гуша¹ скінчив і обізвався до Яна:

— Ти нам непотрібний. Складайся і забирайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки безгучно ворухились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і як п'яний подався до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вколело.

— Бричку! А на возі спід гною не хочеш? Чуєте, люди, він хоче брички...

Народ збудився наче. Почувся сміх.

— Ач, пан. Чого схотів. Минулося панство...

— Не давать брички.

— Лагодь, Мусію, воза.

— Спід гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів.

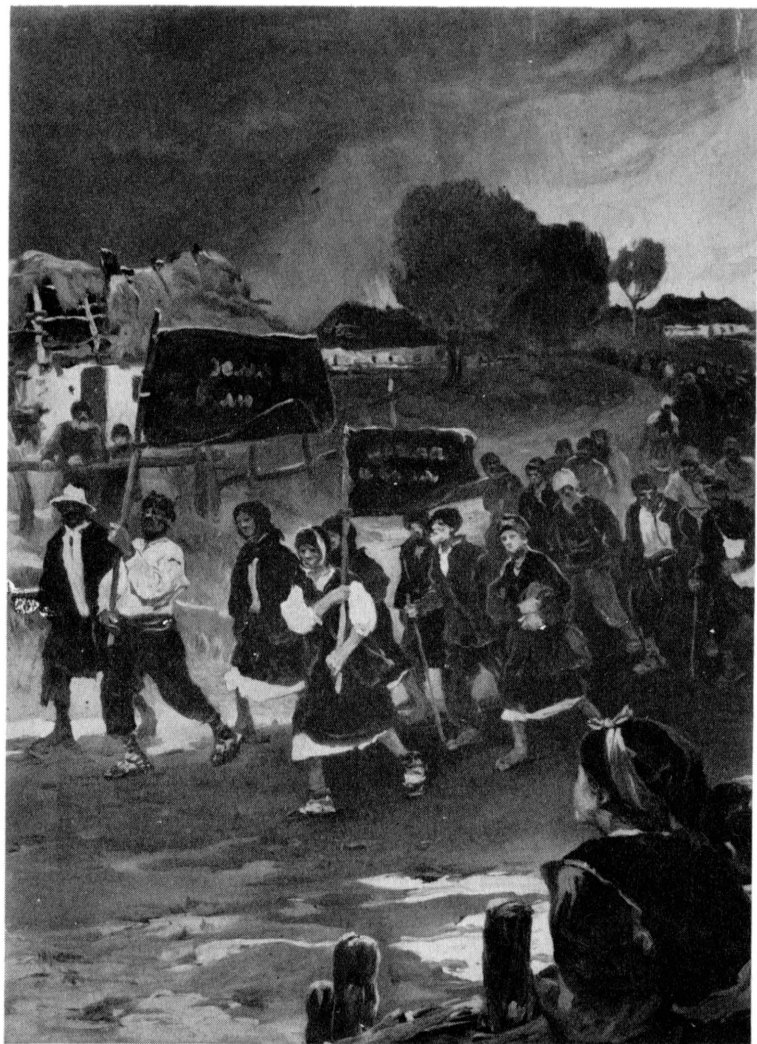
— Не треба коней. Пустіть, я піду пішки.

— З Богом!..

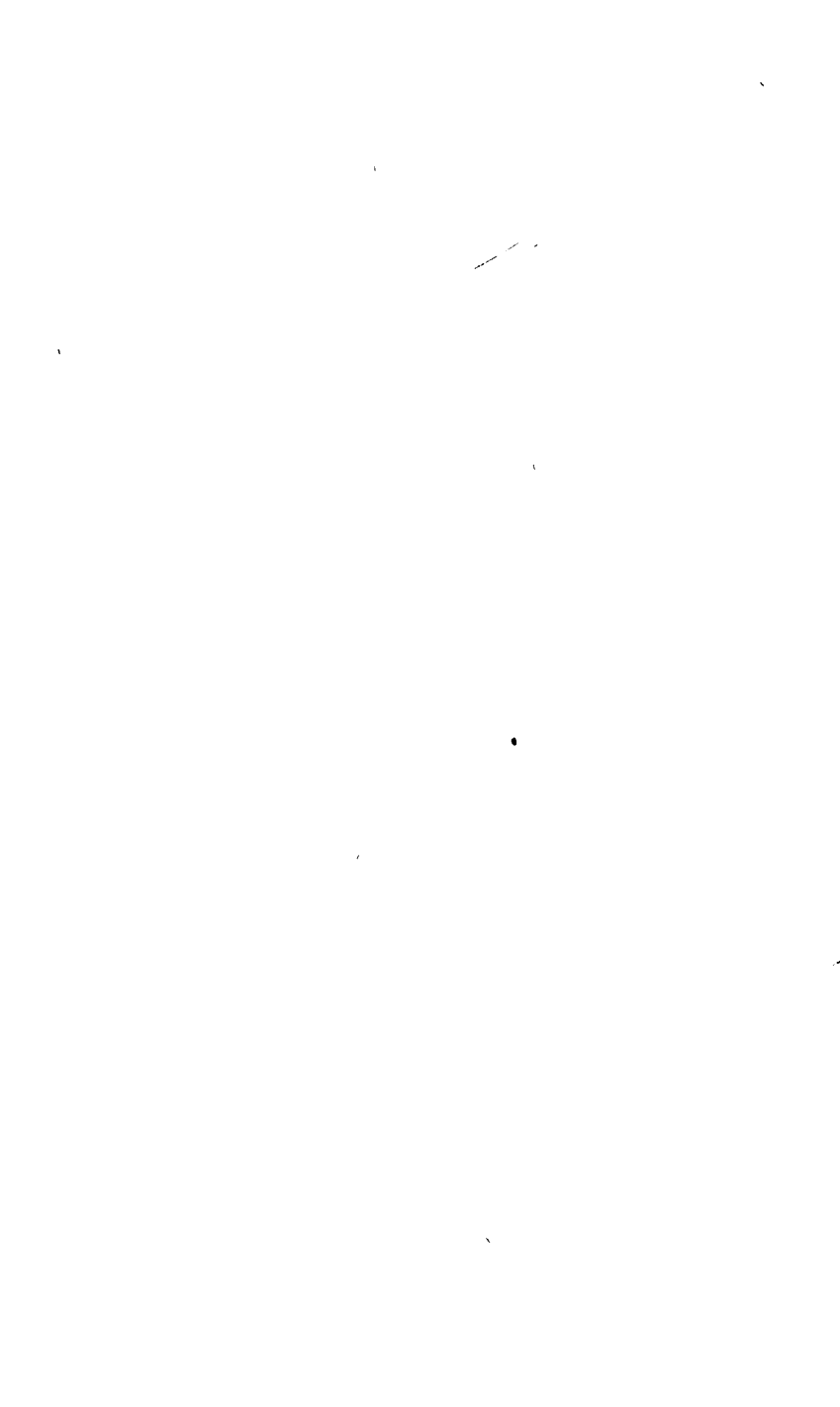
Економ насунув шапку і якимось боком просунувсь крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були наготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошок випала з ока.

Треба було приймать економію.

¹ В автографі помилково „Прокіп“.

...коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушилися з місця й пішли.

— Як будем приймати ?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

— Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика може ...

— Ні, краще Мажугу ...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуща за ним примостився.

Стояв сірій осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люди. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидше ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушать? Хоч воно і народнє добро, як каже Гуща, але в домі певно багато цікавих речей. Наливок, м'яких подушок, посуду та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелось. Так воно й лишиться там? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась, винесла з льоуху два кошики яблук і всіх частувала.

Тим часом Гуща скінчив. Народ підходив довго, і довго важкі робучі руки грамузляли кривульки, або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громаді, може йти з двору.

Не схотіли ключниця й хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишились тільки обрані — Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про «народнє добро», як Прокіп. По цілих днях він вештався од стодоли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганій господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без напрари. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадилися разом і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились в конторі у тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він їй слухати не хотів: його обрали і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних й багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Осі будинки, покої, по яких блукала одна несита і загребуща людина — тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люди, там будуть читання. Уява малювала інше життя, ніч розступалась, сяли вікна вогнями, гомін розпирив стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожную народню копійку, кожне стебло.

З села приходили люди.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять; що вигідніше — чи поділити землю, чи може гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидше ділили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити, — говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі.

— Школу маємо вже, зробім краще народній університет.

Люди приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчаються люди, не все ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і уперлося в небо, і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить «пана у постолах».

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля переставляла ноги по глеюватій ріллі.

Хома сміявся і погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха - ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. Аякже ...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби понад болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Якраз! Такий не згиє. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люди, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димом й вогнем ... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня ...

Хома тицяв грубим пальцем в долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та інше добро, ловили Хомина слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче сміється.

— Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Не-хай курить, пане добродзею, горілку. Хе - хе!

Хома сердито сапав.

— Атож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те «спалити» як вітер свистіло у нього в зубах.

Се було чудо, що гуральня досі стояла. Тільки муглила очі. Скрізь по селах покінчили з панями, скрізь димились руїни, а тут — гуральня. Куди не глянеш — вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудла-

тий змії тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі, наче нічого не сталось. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуща—давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народню кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій як і перше жалівся, але тепер його рука збилась гаслом.

— Дивіться, що роблять з нами в гуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь, і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гуші.

— Хіба ми гірші за других?

В середу знали, що се буде в четвер. Хома ходив од хати до хати.

— Як вдарять у дзвони — виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видно було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як в Великодню ніч. Люди мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вогко, непривітно і тихо. Здавалось — кінця сьому не буде. Нехай би вже врешті подали знак, коли воно неминуче. А може Хома збрехав, налякався і нічого не буде? Верталися з хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, сю в одно злиту з питьмою масу важких лантухуватих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед гуральнею юрба спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий, і тільки одно віконце тьмяно світилось, як око напіввідкрите. Зате гуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злазив на сходи і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилили дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пільмі драгліла юрма. Раптом одчинилися двері і звідти почулось тривожне:

— Хто там? Чого вам треба?

Се панич Льольо ... се Льольо ...

— Чого вам треба?

Хома одділився од юрми.

— Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди! — і погано налаявсь.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув наче сірник вогонь, сухе тріснуло щось і розколело важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотився на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! він ще стріляє! Бий його ... бий!..

Те «бий» опекло тіло, як пуга, підняло ноги і погнало без тям вперед, в рухові тіл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг і під вагою тіла, збитого в купу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи може втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напірало. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем і в густій пітьмі, де не видно було лица сусіда, глухо гупали плечі, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались і щось війнуло звідти, як із безодні. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз! — крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усі посліпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом і відбилось в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рам. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилялись над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі здорові зуби. Ся зміна була така раптова, що схвильована юрма застигла і лица залляли усі дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. А - ах !..

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревноу під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх обхопило.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як з дерева

цвіт. П'яніли все більше. Хотілося чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної речі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не дававсь. Чорні блискучі боки його кололись і западались за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люди пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених речей, з криків скла і металу, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни — будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тями топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав гілузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблуками.

Хома з перекривленим ротом, весь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, діти. Прийшов наш день.

Панас Қандзюба силкувався до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, крєктав, волік до вікна. Йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задержла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувсь у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвір'ї, у безпросвітній мряці, кишіли люди, як гусінь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що пасилу пролазив через купи уламків. Люди розсипались скрізь, по всьому домі і кожну кімнату сповнили і'валтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скреготало залізо, а скло дзвеніло й дзвеніло безперестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала :

— Не деріть всього ! Лишіть мені ...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. За пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сів. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки ляmpi та канделябри лишилися цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучости ясним.

Брудні, наче на лахміття подерті люди спинились і роздивлялись, що б знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни копали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трошив ще простий, кухняний ослінчик, брудний, у помях, наполовину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня ?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трошив недобитий ослінчик.

— Годі, покиньте, — кричав Андрій. — Пора палити.

Хома опритомнів. Палити ? Його очі на мить спинились і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити ? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить ! — кричав Андрій.

Люди, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси.

Вогонь охоче поліз по серпанках і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рамах. Дві Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? гуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудах, ждучи чогось, тривожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрма й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто переможе.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть.

Вікна паничевого дому курилась димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у пільмі юрма здригнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась як в трясці і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі — і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони — машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна востаннє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його дратували Андрія.

Йому хотілось бити сю ситу, гладку скотину, почуть, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видававсь гострим й блискучим, як шило, лютість одняла у нього тям, свідомість і розуміння. Він бив машину що було сили, помагав правою лівою рукою, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих кожушків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напівбожевільних, пораних рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування, і сповняла луною тисячі згуків високі стіни гуральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе:

— Бити! палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув втоми. Його руки, наче залізні кліщі, крутили мідяні труби і чим твердіші вони були, тим більшу розпалляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка захилиталась над ним. З цілої гуральні збіглись дивитись. Синавий вогонь, такий легкий й невинний, що, здавалось, пекти не може, м'яко згинався і розгинався, наче плавав на спирті, і тільки часом здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Се ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт! Було досадно. На саму згадку пекло у горлі, розливалось тепло у грудях. Нащо було палити, не давши навіть покушать! Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

... вогонь торкнувся спирту і легка близкітна хмарка захилиталась над ним.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?
Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути спідсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в вогонь.

Сине полум'я хитнулось, хлюпнуло в чорні криси цистерни і впало додолу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече! — скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Се була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! тц! скільки добра загибає... скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздрі і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому Богові.

Раптом ззаду почувся крик:

— Розступіться! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, забризкало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився як серце, тількищо вирване з грудей.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся. дихнув востаннє й сконав.

— Ура! горілка!

Руки здіймались і простягались — тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидше дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвір'я, скакали в калюжу, як були в одежі, й качалися там в якійсь гарячковій нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в гуральню і лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, покриті корою рідкого болота, спід якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчях розлились мертві синаві тони. А серед тіней од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люди скакали у дикім танці і черпали вогонь з палаючих чаш:

— Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догоряв. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскучих іскор. Гуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

Другого дня скрізь було тихо. Люди ходили в'ялі, спорожені наче, ліниві. Чорний залімлений комин стирчав на горбку замість гуральні; мимохить він притягував очі і було чудно, що око не упиралось, як досі, в стіни, а йшло кудись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон біліли кахльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні речі, напівзотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у гуральню. В тьмяному світлі сірого

дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі міцні апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодні — вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізли. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, зм'яклі, наче стоптані кишки, і червона іржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже це він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже це він? Не чув уже злоти, як досі, вона десь зeszла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів, він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворухиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували, — обізвався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як то не ми? А хто ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До гуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею, — говорили один одному люди, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть — той не мине розстрілу.

Видимо, се справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

— Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думати, чим запобігти. Звістку приймали, як сподіване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Деякі мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба се допоможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люди?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигадав, видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазяйнував на панським полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота ішла своєю чергою — пан не вертався одбирати землю, панич Льольо теж, видко, не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив в містечко, але з дороги вернувся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город. Трусять, в'яжуть і б'ють.

— Ждїть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Се було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

— То се і нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Боропи Боже. Я сидів вдома.

— Отак. Я ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, наверх спливали забуті кривди й гріхи. Спокійніші всіх гамували. Цитьте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полудне од переїжджих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люди не схотіли виказать винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома і Андрій. Не миє лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гуші, в селі був спокій. Що тут казати. Гуща і Прокіп збунтували народ, вони у всьому винні. Казали — народне право, наша земля, а тепер — козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у постолі... от і озули.

Під вечір на селі появилася Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, йому заздро дивились услід.

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер діять?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь шаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чути було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люди не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рягуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні, призвели до біди та й поховались. Сьогодні спалили гуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Не дурно каже Підпара: не жди добра од палія.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.

— Ну, а гуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти назустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все се було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може Підпара посіяв своїм суворим зором, а може вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люди мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, аніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову. А в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось і стигло і падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловісне дихання якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке і вимагало жертви.

У Підпарі під образами горіла лампадка. Святочний настрій спливав з богів і ліг на обличчя Підпари. Він говорив поволі, важко, наче одраховував гроші, і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як іншим страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого. Він був як скеля серед розхитаних

хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходять військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральню спалив? Таки вони. А усім гинуть за них? Рішитись хати — та що там хати — може й життя.

Він хвилювався.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи — візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва, оддай. Той склав яку сотню — рішайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме; а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплив в сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там! Постріляти та й вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало, як ніж серед тиші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанці згоди, що затулила уста, страх родив підлість.

Коли б не було чого за се?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кишені знак і почепив на груди.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять всіх бунтарів. За се нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Скликайте сход. Нехай розсудять ...

Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниви, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю —

одвічні рушніці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, лошні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухати начальство. На сход скликали всю «мужеську плоть», а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряджали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи. Щоб ще чого, боронь Боже, не сталось Андрій не слухав.

— Я, пане добродзею, маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне,— шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. Всередині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, в святному жупані, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушніці стирчав у нього при боці.

— Ой, Боже, щось буде! — лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люди на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами,— жахнулась Маланка.— Мій так само був на гуральні, як ваш. Тоді пів села довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи під'їхав на панськім коні Семен Мажуга. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіться там, зараз!

Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, і рівночасно ахнули люди й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнувся і схопився за бік.

— Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хитався і божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилились з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звірчаний жах підняв його ноги і він кинувся тікати наосліп, сходячи кров'ю, що червонила пальці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив ззаду колом. Високе тіло зігнулось удвоє, як складаний пожик, і повалилось на землю.

Папас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покірно лягло йому під ноги, струснуло в ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажання зробити йому шкоду, вдоплати в землю і знищити. Без потреби він вистрелив в нього і націлявся важким чоботницем вдарити під груди.

— Доволі, готовий! — обізвався Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до баюри і вкинули в воду.

Все сталося так несподівано й швидко, що люди закам'яли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одділяла минуле від того, що сталося, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє рантом впадо у прірву, що щось прорвалось і увільнилось од пут.

Од юрми рінуче одділились Іван Короткий, Дейнека та ще дехто з людей і стали біля Підпари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь.

Голови повернулись і тривожно - жорстокі очі стрілись, наче мечі.— Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натяглася, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рога і впаде на тім'я, як камінь? Було чутно дихання.

— Прокіп Кандзюба!

Як! Прокіп Кандзюба? А цього за що? Його ж обра-ла громада?

Староста пояснив.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Добре. А тим часом... Андрій Волик! Ведіть!

— Волик... Андрій...— прокотилось луною.— Тут... ось він...

— Ой, Боже, що він вам винен! — кричала Маланка.— Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скигління, подібне до виття під ножем поросяти, і тільки зрідка його рвали окремі слова. Не хотілося вірити, що то голос людини.

Тим часом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва наверх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не pomoже.

Його штовхнули і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель, з своїм цурпалком замість руки.

На устах в нього бився ще крик.

— Змилуйтесь... люди... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись.

Андрій зараз покійрно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом потягли тіло в калюжу.

Але зараз мусили кинуть. Їх спинив галас. Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

— Дивіться... он там... он там... встає... він ще живий... Семен... Семен...

...Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показала руку, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два - три рухи, вагання — і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремне шукали, за що б схопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад на місце.

І знов жорстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радивсь з Максимом і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось, ожило. Юрма зітхнула великими грудьми і наче брижі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ся людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заялозений зшиток і прочитає громаді, скільки зорав, засіяв та що продав. Інакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояли наготові. Він зрозумів.

Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвіт перед Богом.

— Хіба ти піп. Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братику. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидше кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Все однодумці.

— І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече.

— Може покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою.

— Покличте.

Вона ледве протиснулась крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, і зараз улякла на обидва коліна на мокру од крові землю.

— Помилуйте нас, паце старосто, і ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє... вставай... — спиняв її Прокіп. — Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... нашо він вам...

— Ой, Боже, — голосила Марія.

— Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичив... хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одежу лиши для сина, як виросте — зносить...

— Швидше там! — наглив Підпара.

— Ой, — голосила Марія.

— Кланяйся мамі... нехай простять... та й вже. І ти прости...

Він тричі, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий? — питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

— Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок.— Потому згадав:

— Ще дві копійки.

І вийняв з кишені разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинуть жупан.

Він розщібнувся і лишився в одній сорочці.

Круг нього з співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан.

— Шкода було б, якби умазався в кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте,— спинив їх Панас Кандзюба: — я сам.

Він все ще біля Прокопа тупав.

— Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи їй востаннє. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить Бог... Перехрестись.

Прокіп перехрестився.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягли між люди.

— Прощайся, синашу...

Прокіп вклонився на чотири угли.

— Простіть мене, люди... Може кому чим завинив...

Прощайте...

— Хай Бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа.

— Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулити рота, але не міг. Спідні щелепи тряслися в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в одповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів від запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму. А Гуца? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак ні Хоми, ні Гуці не було. Вони десь зeszли. Підпара послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай втекти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали поодиноці між два ряди і брали в вогні, або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі, і червонили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у пітьмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей поховала в серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж заціпеніло. Нема у ньому ні страху більше, ані жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світі і непотрібна. Добре, що хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все од неї тікає, все одвернулось. Був у неї Андрій — цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалась і втекла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланці більше нічого не треба. Аби тільки поночі було і вічно німувала ся пуста, як в домовині.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Все чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко, так далеко забіг, що видається давнім, давно забутим сном. Чи то було сьогодні, чи нічого не було? Одно тільки виразно ясніше у пітьмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в олії, з прилиплим піском.

Шукала, десь був четвертий, і не знайшла. Що б пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальці крутились перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, пожовкла шкура зібралась в зморщки і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала — тільки забула, в якому місці. Голова в неї починала боліти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утік?

— Утік.

— А батька забили...

Більше не було слів. Ніхто не будив вже чорної тиші, що наливалась крізь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

З ГЛИБИНИ

ХМАРИ

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище мандрують блакитним шляхом,— мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні.

Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невипланих сліз, вагітна всіма скорботами світа, темна од жалю до нещасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше.

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить ся шалено по небу і підганяє лівину землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею... в мільйон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — «нащо? до чого?» — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму...

Посте, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі.

18/X 1903 р.

УТОМА

Душа моя втомлена, і навіть той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі мерця...

Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жодного сліду: воно знов стає ясним і блакитним.

Жаль маю до землі, бо тіні, що вкривають її, пересунуться на інше місце, і де було тьмяно і сумно, знов ляже золото сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало одбиває вона красу світа, і коли невдоволена навіть — ламле всі лінії й фарби і творить своє.

І маю жаль я до осінньої рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тоді як я...

Тоді як попів надій моїх нерухомою хмарою зависає надо мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померхло, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим — не розів'ється знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу... Втомився...

9/XII 1903 р.

САМОТНІЙ

Я слухаю співи, яких ніхто не чує; то співає моя душа. Завжди і всюди чую її любимий приспів:

— А ти самотній!

І ніщо не заглушить — я це знаю — ніщо не заглушить тихого співу: крізь стогін хуї, крізь сміх весни, крізь регіт грому і плюскіт зливи я все вчуваю:

— Самотній!.. самотній!..

Навколо люди. Блищать їх очі, тремтять їх голоси... снує срібну нитку розум і золоту серце, хвиля життя виходить з берегів, шумить і грає — і коли до уст моїх торкається келих веселощів — я чую вже знайомий ревієм душі:

— А ти самотній!..

Я плачу. З мого серця теж ллється струмок в море людського горя. І хоч тепла рука моя простягнена для дружнього стиску там, де його треба, хоч душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси, а проте ... а разом з тим — я чую — встає з глибини, як вічне прокляття:

— Ха - ха! Ти все ж самотній!..

І коли навіть біля серця мого б'ється кохаюче серце, коли дві іскри злучаються в полемінь щастя, коли здається, що сфінкс розгаданий вже — і тоді навіть ...

... І тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болісний і гордий поклик:

— А я ... самотній!..

7/І 1904 р.

У ГРІШНИЙ СВІТ

НОВЕЛА

Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застигли, що обступили білу церковцю, немов черниці малу дитину, і пнуться колом по скелях все вище та й вище, одні по других, одні над другими, до клаптя неба, що таке невеличке, таке тут синє. Бадьорій холод сповняє цю дику чашу, холодні води спадають по сірих каміннях і п'ють їх дикі олені. В синіх туманах гомонить Алма й купають в них сосни свої кострубатії віти. Сплять ще велетні - гори під чорним буком, а по сірих зубцях Бабугана повзуть, мов дим густий, білії хмари.

На дні міжгір'я тихо, похмуро. Лиш кволі, жалібні згуки монастирського дзвона сумно лунають в долині...

Манастир уже не спить. Із келії матушки ігумені вискочила келейниця і кидалась по подвір'ї мов тороплена. Сестра Аркадія, скромно спустивши вії над пісним видом, спішилась до матушки з букетом троянд, іще мокрих од роси, її проводжали лихі погляди стрічних черничок. Із літньої кухні дим бухав хмарою, а послушки, в темних одежах, блукали по дворі, ліниві і заспані. В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки, запалені кимсь із богомольців.

Дві послушки гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як манастир цей обернено в жіночий, сухий, згорблений, знищений, немов викопаний з землі, волікся до церкви. Ледве пере-

суваючи тремтячі ноги та стукаючи по каміннях патерицею, що ходором ходила в його сухій руці, він кидав останні іскри з погаслих очей услід коровам та даявсь :

— У - у !.. кля - а - ті !.. нагіддили... женського п - полу !..

І тикав патерицею услід коровам.

Послушки усміхались.

З вікон матушки - казначеї визирало на них бліде, винувате обличчя з великими підведеними очима, з волоссям в безладі, без каптура.

— Це вже знов матушка Серафима бачила привиди, — стиха обізвалась молодша послушка, зсирнувшись із старшою.

В тої блакитні очі сумно всіхнулись.

Гнали корів високо, в гори, на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками, п'ялись по крутих стежках корови, за ними йшли сестри. Попереду молодша — Варвара, міцна, кремезна дівка, за нею Юстина, тонка, делікатна, в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насувались чорні буки, повиті в жалобу тіней, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. Над головами котились хвилі холодного, чорного листу. Навіть сині дзвіночки сіяли холод на трави. Кам'яна стежка, мов тропа дикого звіря, спітала петлі по боках гір, сюди й назад, все вище та й вище. Рябі мармурові пні буків злізали з дороги униз, немов западались, і вже стелили темну корону аж під ногами. Цупке коріння спіталося у клубки й повзло по горах, немов гадюки. Черниці йшли далі. З одного місця їм удалось побачити дно ями, малу церковцю і білі дімочки, де жили сестри. В церковці співали. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов янгельські хори, вели побожну пісню. Вона так дивно гучала вгорі, під чорним склепінням.

Юстина стала. Вся тиха, просвітлена, слухала співи.

— Ходім, — обізвалась Варвара, — вже пізно ... Магушка - ігуменя звеліла малину збирати, як вернемо з лісу ...

Юстина зітхнула.

— Колись і я так співала ... поки голос не пропав від застуди ... — сумно сказала вона.

І понесла у грудях далі, у чорну тишу лісу, ті співи, яких не могла вже добути з слабого горла.

А тиша стояла справді велика. Камінчик, скотившись іспід ратиці корови, суха гіллячка, зачеплена ногою, справляли такий лускіт, наче щось велике валилося в горах і розсипалось. Ця тиша дратувала: хотілось скрикнути, гукнути, хотілось її налякати.

Дедалі попадались уже сосни, старі, руді, кострубаті. Їх довгі галузки спускались у провалля, як руки. По сухій глиці сковзалась нога. Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги або дивились із трави десятками очей на схилені голівки синіх дзвіночків.

— А матушка - ігуменя й сьогодні сердиті,—обізвалась Варвара...— Давно помирились із матушкою - казначеєю... Кличуть вчора до себе матушку Серафиму: «Ти, кажуть, знов за своє? Ти знов проти мене бунтуєш сестер? А - а! я знаю, вони тебе більш люблять, аніж мене, бо я, бач, деспотка, мучу всіх, роботою зануджую, голодом морю... Я краще з'їм, я собі риби купую, я все варення з чаєм попила... я... я... Я всім покажу! Я тут ігуменя... Всіх прожену, розточу погане кодло, розвію по світу»... А сама аж пожовкла, ціпком стукає по помості і каптур, прости Господи, з'їхав набік... Ну, матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона й каже: «То все Аркадія набрехала»... Кличуть Аркадію. Та — очі додолу, голову набік — і я не я... то десь Секлета... Кличуть Секлету. Та плаче, присягається... Потому Секлета при всіх сестру Аркадію брехухою й шпигункою назвала... Мало не бились...

— Та ж чула... Сестра Секлета погано зробила... Для Бога все треба стерпіти.

Юстина закашлялась.

— Може, швидко йдемо?.. Треба терпіти... Не стерпиш, коли Аркадія на всіх набріхує матушці - ігумені. Та на роботі стояла, та лінується, а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келії своє їсть... а та судила матушку - ключницю, що скупа... Ну, матушка - ключниця гніваються, а обіди ще гірші, охлянеш на роботі... Пересваряться всі, перегризуться, вогнем дишуть одна на одну, усі сердиті... Слова не промовлять до себе... От як Секлета з Мартою... Півроку не розмовляють уже...

ворсги люті... По цілих днях кипить у нас, як у пеклі, прости Господи гріха, а матушка - ігуменя... Ай! як тут гарно!

Послушки зупинились.

Поки вони злазили вгору, діл западавсь їм спід ніг все глибше та й глибше, вrostав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростали і розгортались. Спід сосон, як із вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднілось. Повітря зробилось прозорим та ясним, і буки зазеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спашнуло злотозеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, вся спалена вогнем, який лизав ще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім моротом ночі, немов повиті мріями, збігали, як драбина Якова, з неба в долину та єднались із далекими тіннями гір, прозорими і легкими, як дим з кадилиць. І вся ця гармонія ліній та фарб, цей ранішній сон неба, ця пісня тиші здіймали душу у небо.

— Яка краса, Господи! — зітхнула Варвара.

— Гарно... а восени краще, — відповіла Юстина.

Вона любила осінню пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались і стояли, як стіни храму. Ліс одягався тоді у жовте й червоне листя, а сонце обертало його у золото й вогні. Їй здавалось тоді, що то сонми священиків, у золотих ризах, із палаючими свічками в руках, правлять службу Божу, а купи чорних сосон, мов сестри - черниці, побожно схилившись, слухають святі слова. Вона чула тоді співи.

Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен з вітрилом, біла церква.

Так страшно було у такі ночі.

Послушки рушили далі, а з ними рушили й гори, міняючи форми та фарби.

Корови зайшли вже далеко вперед і треба було їх наздогнати. Ліс все густішав, чорнішав. Скрізь п'ялись

сосни, буків вже не було. Стежка ставала прикришою. Засипана глищею, що віддавала прілим духом, вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим із корінням, сухим і колючим. Із трави йшов запах чебрецю та диктамнусу. Раз у гуші лісу мигнуло щось і зникло. Наче гіллячки ожили. То прискочили стрункі, тонконогі сарни. І знов усе тихо. Знов чорне склепіння та вогкий холод.

— Ти кажеш: терпи...— почала знову Варвара.— А правда ж де? От хоч би й ти. Така тиха, спокійна, вже рясофорна, а ворогів маєш... Усі знають, що ти недужа, не можеш страви нашої їсти... А матушці-ігумені кажуть, що ти вередуєш... Хто коло неї впадає, улещує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А тебе посилають...

Юстина мовчала.

Корови заревли, товар мабуть зачули. Тепер полонина була десь близько. Треба було спішити. І справді.

Раптом ліс розірвався. Сосни немов розступились і обгорнули поляну, свіжу, похмуру, куди, як на ложе, спадали сині роси. Старезний дуб, посаджений серед поляни святим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, вітав вже здалеку гостей, прохав спочити.

Корови бродили на паші, а чорні буйволиці, малі й горбаті, покинувши їсти, повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима.

Під дубом варив щось на вогнищі пастух.

Тепер можна було вертати додому. Та їм не хотілось. Загріті крутими стежками, напоєні гірським повітрям, послушки були веселі.

— Поліжемо далі, на шпиль,— прохала Варвара.

Вона вся зачервонілась, чула смак волі і зовсім забула про малину.

Юстина не змагалась.

Вгорі ліс був густіший та ще чорніший. Гори десь щезли. Настала ніч. Кострубате галуззя, мов чорні ведмежі лаби, простягалось над ними, ловило за спини і било по лиці. Варвара з Юстиною раз-у-раз кланялись їм, немов приймали благословення. Засапались, упріли, ледве переводили дух, а лізли далі. Проходили повз галяви

з свіжо витолоченою травою, де ще цієї ночі лежали олені; минали невидані в долині квітки, сірі мхи, якими, як косами, пообростали дерева. Все лізли далі. Ще трохи... ось швидко... ще...

І раптом стали. Посліпли. Море світла залляло їм очі. Тремтячі, зворушені, розплющили очі. Перед ними лежав той далекий, грішний світ, з якого вони втекли колись у тиху, чорну яму, принадний, веселий, у сяйві, як мрія, як сам гріх. Далеке море відкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упоена коханням жінка, і блищали на сонці рядки білих димів, як дрібні зуби у неї, а зелені долини стелились, як коси. І вся ця дивна країна пливла кудись у морі теплого світла в широкім, необмежнім блакитнім просторі... З лівого боку важко лежав на землі похмурий Чатирдаг, а з правого — лізла на небо чортова ступанка Бабугана, нагріті скелі, сірі і голі, як земля-мати родила.

Послушки скаменіли як зачаровані. І тоді, як Варвара слухала якісь голоси, солодкі, спокусливі, якісь заклики грішного світу, душа Юстини розпускалась у блакитнім повітрі і співала молитву тим чистим голосом, який не міг ніколи добутись з слабого горла.

Варвара перша отямилась.

— А наша малина! — гукнула налякана, і той вигук скинув їх раптом з гори в долину, під білу церковцю та тісні келії.

Знов чорний морок, знов море листу, та ж сама дорога. І поки мчались крутими стежками, як дикі сарни, сусідні гори, залиті вже сонцем, зелені і чорні, високі і нижчі, скакали за ними, росли і спадали, зникали й з'являлись, щоб гнати за ними. Добігли до церкви.

Снують по подвір'ю черниці, немов сновиди. Сюди й туди. З келії в кухню, з кухні у келії. Немов шукають, чого не згубили. Сонце вже припікає. Стоять богомольці. Одна черничка гукає другій:

— Сестро Мокрино, неси самовар гостям...

— Неси сама...

І обидві зникають.

Горбата сестра Анфіса сидить вже в крамниці поміж образами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов павук

той заснована вся павутинням злости, і стежить недобрим оком за ворогами.

Богомольці чекають. Збилися у купку. Висока, чорна, поважна, суне в капличку до чаші з водою сестра - казначея. У руці має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду богомольці. Навіть калитку на поясі в неї захища святий хрест.

Зупиняє Варвару.

— Що ж ви оце робите? Чом малини досі не рвете? Таж матушка - ігуменя...

Мовчать винуваті й хапаються бігти.

Матушка Серафима спускає очі додолу і стиха каже:

— Знов цієї ночі бачила...

Тепер вже не можна тікати. Матушка - казначея любить звіратись молодшим. Ті її більш розуміють.

Вона спочатку зітхає, втуплює потім підведені очі кудись у простір, у лісову пільму і сливе шепче:

— Тільки здрімнула,— чую, знов він стоїть надо мною. Розплющую очі— а він такий благоліпний, кучері в'ються по плечах, щоки рум'яні, очі— як свічі... поклав свою руку на мої плечі та й каже:— «Чого лежиш тут на моєму ложі? Це моя келія, я жив тут довго, спав тут, молився»... А мені страшно, вогонь іде по тілі... Чи не сатана то в образі прекраснім, надісланий з пекла во іскушення... Свят, свят, свят... А він нахилився, аж кучері лоскочуть... «Вставай, Серафимо»...

— Матушко, чи не можна нам самовара?— переймають богомольці якусь черничку.

— Треба б сестрі Марії...— й проходить далі...

Сестра Анфіса стає на дверях крамнички.

— Отак... одна на одну скидають... лінивці ж, Господи!— закидає вона свої тенета на черничку.

— А вам яке діло?

— А таке... Дух лінощів побіждається духом працьовитости...

— А про дух сквернословія й забули?.. Прочитайте краще для себе... Не дурно про вас кажуть...

— Хай Господь пробачить тому, хто лихе каже. А хто казав? Що говорив? Дармоїдки, брехунки... язикодзвони... нехай он матушці - ігумені скажу...

— Кажіть !... про вас всі знають ...

З кухні вискакує сестра Марія. Очі заплакані, червоні.

— Сварились ? — цікавиться сестра Анфіса. — Ай, грішка ...

— Помирилися ... Три дні мовчали ... Аж сумно стало ...

— Надовго ж ?

— А Господь знає ...

— Тут богомольці самовара просять ... Чаю хотять попиту ...

— Самовара ? Коли б сестра Секлета ... Та де ж це Секлета ? Секле - то ! Секлето - о - о !..

Даремно носився той поклик по мертвому дворі, даремно бився об ліс, об стіни церковці, що тихо дрімала на сонці, вся біла, як вишня в цвіту. Ніхто не обізвався.

Потиху дзюрчала й спливала у чаші, в каплиці, цілюща вода, а над нею палали свічки, як вогняні квіти.

— Сиджу я, тремчу вся, — тягне своє матушка Серафима, — соромно так мені, чудно, а він нахилився і гласом таким соло - одким, таким співочим ... Ви смієтеся ? — раптом остро питає вона черничок, наморщивши чоло і вся збілівши.

— Та ні, матушко ... Господі !..

— Ви смієтеся ... я бачу ... Та ж то був інок ... кажу вам, чернець, а не хто ... У - у ! невірні, у них на думці саме лиш грішне ... Марш мені зараз малину рвати !.. Геть !.. Не треба мені нікого ... нічого ... У - у !..

І скинувши на послушок гнівний, болізний, як у мучениці, погляд, матушка - казначея підняла угору довгий сачок, як оборону від напасти, і пішла до каплички.

На ході вона злегка хиталася і гугнявим голосом вичитувала :

— Святії безсребрениці і чудотворці, Козьмо й Да-
міане, посітите немощі наша, туне приясте, туне дадіте ...

Золоті хрести на держалні сачка блищали на сонці ...

В малиннику тихо. Хоч сестра Секлета вкупі з сестрою Мартою збирали там ягоди, але вони вже півроку не розмовляли з собою.

— А тут були матушка - ігуменя, — обізвалась до послушок, що саме підходили, Секлета, — про вас питали ... Сердяться, що мало збрали малини ...

Варвара з Юстиною стали на роботу. Вони теж затихли. Самі ж матушка - ігуменя сердяться!..

Немов ще тихіше стало в малиннику. Мовчали сестри, мовчки стояли зелені стіни гір, у тишу повилась глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця; сім чорних горбів мовчки дивились углиб, а по них сходили рядками сосни, немов чернечі процесії. І тільки глибоко, на дні міжгір'я, плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бистрая Алма та розсипала холодні води по каменястому ложі.

Так сумно стало. Ігуменя сердиться! Всі ці чотири чернички, що кидали мовчки стиглу малину на дно кошиків, зазнали вже гніву матушки - ігумені. Всіх їх покарано цею ж зимою. Юстині згадалась та пам'ятна зима ... По цілих днях і ночах сипав та й сипав сніг і врешті засипав яму. Засипав дороги, засипав ліси, долини і Алму ... Од всього світу відрізав ... А коли хмари подержались і сіли на гори, впав з неба холод, неначе гнів Божий ... Тріщали з ляку дерева, тріщала церква і в'яли сестрички. Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч ... Довга, безкрая й сумна, як плащаниця. По цілих днях горіло в келіях світло, куняли над килимами сестри, згинали спини й псували очі ... Почались сварки, росла незгода, тяглась вороженча, довга, уперта, як ті дні - ночі. Коли ж гасили світло і грішне тіло йшло на спочинок, сон кидав очі і замерзав десь у келії. Несила була заснути ... Так було зимно.

По цілих ночах тремтіли сестрички, а дров не давали ... Матушка не звеліла. І от вони согрішили. Вона, Варвара, Секлета і Марта, та ще дві чернички ... Потай по ночах, поринаючи глибоко в холодний сніг, вони збирали в лісі сухе ламаччя і гріли келії. Дізналась матушка — з монастиря прогнала. Усіх шістьох ... Пішли вони з плачем у сніг, у холод, в лихій одежі ... Соромно було, жалко ... Та вже з дороги їх завернули ... Змилювалась ігуменя - матушка Дві не схотіли, пішли у світ ... Відтоді й голос пропав у неї, як застудилась.

— Не знати, де тепер Ганна, що не схотіла вернутись? — подумала вголос Юстина.

— Я бачила її, як їздила в город, — обізвалася Марта. — Заміж вже вийшла. Чоловік слюсар, вона крам-

ничку має... Така весела, здорова... Згадати, каже, не можу...

— А от Марія померла... царство небесне...—зітхнула Варвара.

Всі теж зітхнули й замовкли.

— Одні кажуть, що з горя, а другі — що застудилась, брівши глибоким снігом,— кинула Секлета.

Ніхто не одповів їй.

Знов тихо стало. Тількигнулося малинове стебло та дощем падали ягоди в кошик.

— Чого воно так, скажіть мені, сестри!— загадала Варвара і аж очі зробила великі.— Як перше люди спалились, то їй добро людям робили... а от тепер...

— Все від Бога... Не судить, то й вас не осудять,— строго сказала Юстина.

Всі розуміли, на що Варвара натякає.

— Та годі вам!— гукнула весело Секлета.— Лови, Варваро!— і пожбурнула в неї стиглою ягодою.

Варвара розтулила рота, та ягода не попала.

— Ну, тепер ти!— і полетіла малина у рот Секлеті.

— Добра малинка?— обізвався ізбоку знайомий голос.

Як із землі виросла сестра Аркадія з пісним обличчям, з побожно згорненими на животі руками.

Ніхто не обізвався до неї.

— А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждається...— і бачучи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнулась і нишком подалася далі.

— Христа продала б,— сказала Секлета.

Вони вже кінчали роботу, коли прибігла келейниця.

— Несіть швидше малину... та йдіть усі до матушки-ігумені... Кличуть...

— Ну, щось уже буде!...— подумали сестрички.

Кривульками в'ється біла дорога з монастиря святого у грішний світ. Пнуться над нею гори, шумлять старі буки, клекоче в долині Алма...

Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхів'я буків, блищали, як срібні колони, пні й блукали під ними їх легкі тіні. А там, де сонця нема

вже, лізли у небо темні стіни, а з них, глибокі й чорні, дивились холодки.

Йшли по дорозі сестрички. Схилені голови, очі червоні, клунки на спинах, ціпки в руках. Попереду Варвара, за нею Юстина, а там дві інші, що рвали малину. Брели із раю у грішний світ, не стямившись, не спам'ятавшись. Так це все швидко скоїлось!.. Біда заскочила їх, як дощова хмара. Юстина ще й досі тремтіла, у неї все ще стояла перед очима висока чорна матушка-ігуменя: жовті мішки скачуть під злими очима, ціпок тремтить в руці, золотий хрест плигає по грудях. «Де малина?.. Пожерли!?. Малина моя де?.. Розпутні!.. Геть звідси!..» Сестра Аркадія з пісним обличчям подає матушці святу водицю, просить напитись ... «Геть із очей!.. Геть звідси!.. Всіх прожену ... я... я...» Хлюпає вода на поміст, ціпок ходором ходить, хрест скаче на грудях і скачуть мішки під очима ...

Потому хаос, щось невиразне, чого й згадати не можна ... убогі клунки з убогим манаттям ... тремтячі руки ... сльози черничок ... Слова потіхи крадькома, потай, щоб старші не бачили — і під ногами дорога, довга, ганебна ... А мозок немов сокира рубає : «пожерли?.. геть звідси!..» Навіть дерева шепчуть у чорних верхів'ях : «пожерли? геть звідси!..»

Лиця в Юстини горіли і жаль пік в грудях. Якась малина !!.

Сестра Варвара ступала твердо, уперто, мов рвала пута. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась. Вся постать казала : далі від раю, ближче до грішного світу.

Позаду — вороги. Йшли мовчки, самотні, немов стіною розділені. Навіть їх тіні нарізно пливли по дорозі.

Сестра Юстина була прибита. Не мала сили нічого забути. Вона не забула своєї келії, тісної та тихої, як домовина ... Вечірніх тіней, тремтячих від світла лямпадки ... Малого віконця, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце ... прекрасний світ Божий ... Її душа не могла раптом порвати побожних мелодій, чистих і гарних, як янгольські хори. Забути солодкі молитви на кам'яному помості, в кутку темної церкви ... Чорних сестричок, що йдуть рядами ... Усього того, до

чого звикла. Що з нею буде? Куди подітись? В широкому, чужому світі, від якого одвикла. Куди веде ця біла дорога, що плете петлі у горах, чужих, невідомих, холодних?..

А ліс мовчав. Мовчки йшли сестри і кожна зокрема несла свої думи.

Раптом — щось їй причулось ... Ні, то причулось ...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами ...

— Сестро Секлето, де заночуємо?

Ласкавий голос ... Хто це промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірне ... То їй почулось ...

— Сестро Секлето, де заночуємо?

— Сестричко Марто!..

Невже то промовив до ворога — ворог?

Навіть Варвара здригнулась і стала.

Вони озирнулись.

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти і чорні плечі її тремтіли від плачу.

— Прости!

— Хай Бог простить!..

Юстина глянула на Варвару. Бліді уста в неї тремтіли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози ...

Щось важке й болюче підкотилося Юстині під серце і раптом трісло. Зробилось так легко, так радісно, як ще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала: сестричко ... сестро ...

І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозі у грішний світ, слово, яке вона тисячі разів повторяла досі холодними устами там, у манастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов уперше промовила: сестро ... сестричко ...

Воно їх з'єднало краще, міцніше, як досі ... Од його розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний світ ...

Всім стало легко. Всі обіймались.

— Сестро Секлето!

— Сестричко Марто!..

Ім всім хотілось якнайчастіше казати те слово нове, мов тільки знайдене, просте і рідне.

Ім усім хотілось узятись за руки і йти так далі, в згоді й спокої ...

— Сестро Юстино ...

— Сестро Варваро ...

Сонце ховалось за гори і чорний морок вставав із мертвих борів. Та то байдуже. Вони всі знали, що там, у долині, куди простують, світить ще сонце та б'ється хвиля живого життя ...

17 серпня 1904 р.

Чернігів.

ПІД МІНАРЕТАМИ

ОПОВІДАННЯ

Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням Аллаха, молодий дєрвіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і злегка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміння, або як скло, що дзвенить од кожного руху. Йому не хотілось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а подався отак, навмання, й забрів на кладовище. Злазив на гору руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засаджену густо надгробниками. Минав сірі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробники, що стояли сторч, немов здіймали угору кам'яні чалми і фези. Здавалось, мерці пробили тверду шкаралушу землі і посідали попліч у бур'янах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, закидані грузом, заплутані у будяки та павутиння. Кам'яні голови валялись окремо. Мармурові скрині над значними покійниками, з пишними арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились від часу. Абібула знав, що поле смерти, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з Богом, треба настрою. І от для цього він ішов серед мертвих, які вже певно тішились раєм. Підняв блідий вид і підведені очі до синього неба і тихс співав іляги¹.

¹ Духовні пісні.

Ах, коли б Ізрафіл¹ швидше взяв його душу, врятував від гріхів, від шкідливих багатств землі, від зазіхання на чужу працю! Нащо ти дуриш себе цим світом? Хіба ж можна не вмерти, хіба ж є спосіб втекти від савану й життя дочасного на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль-Сират — неминуча дорога нам усім, та хто пройшов через нього — матиме вічну утіху...

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробники, червоний фез горів на сонці, як дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі² навіть забули дорогу честі, шейхи — своїх батьків, а судді — правду і справедливість. Учений софта ходить в зневір'ї, народ одкинув праву науку, а люди письменні не кращі за нього. Ось який жах панує на нашій землі!..

Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали як чашу, в яку мала сплинути нині ласка Аллаха.

Бідний робітник, що зазнав змалечку нужду та горе, що бачив, як сильні пригнічують слабших, багаті бідних, і скрізь панує неправда, дививсь на світ, як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з нього сміялись, називали «афузом»³. Усі були певні, що з хлопця нічого не вийде. І справді, Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. Спочатку помагав батькові тесати надгробники, далі покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так-сяк скінчив науку, був уже майстром. Цього було мало, його це не вдовольняло. Ну, що кому з того, що вмів пошити черевики? Що од того переміниться на світі? Що дасть йому? Для тіла — він потребує так небагато, для душі нічого тим не придбає. Одна надія — Аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить і загіє журливу душу. Абібула рвався до нього. Вступив у науку до відомого шейха і зробивсь дервішем.

Абібула вийшов на гору і сів спочити. Під ногами в нього, за кладовищем, лежав у долині Бахчисарай.

¹ Янгол смерті.

² Ті, що їздили в Мекку.

³ Юродивим.

Збита маса домів, кам'яних стін, черепиці, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та ж гущина, те ж кладовище. Сумне, сіро - жовте поле смерти зливалось з морем дахів, що блищали й переливались на сонці червоною, зеленою й сірою черепицею немов турецький килим. На високих білих стінах дворів, що ховали од людського ока жінок, спочивали галуззя жердель та горіхів або вився по них гнучкий виноград. Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо шуміли понад дахами, а стрункі мінарети, мов білі кипариси, п'ялись іще вище, немов намагались перерости їх, немов купали в блакиті неба жовтий півмісяць. А далі, на виднокрузі, простяглись гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві й безлюдні. Круглі, здорові скелі лежали на них як велетенські чалми. Життя клекотіло внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре.

Дервіш сидів так довго. Врешті піднявся. Згадав, що Мір'ем прохала однести батькові чотки, до яких він так звик; хапаючись вранці в крамницю, він їх забув. Абібула обіцяв сестрі це зробити і тепер поспішав, щоб застати батька в крамниці, поки він не пішов до кав'ярні. Абібула спустився з гори.

Тепер він ішов вузькою, покрученою вуличкою, немов коридором, повним каміння та м'якого пилу. З обох боків здіймалися брудні високі стіни, з щільно замкненими фіртками, з домами, які дивились на нього глухими стінами або чорними вікнами, з ґратами, як у темниці. На частих заламах попадались зграї собак і дітей — хлопці з червоними голівками, як сироїжки, дівчатка в барвних халатах, з тоненькими кісками під золотим фезом. Вони все бігли з кухлями до фонтанів, з галасом, писком, дзвоном посуду. Часом під білими стінами тихо просувались жінки, завинені в біле, мов білі черниці, і раптом зезали у фіртках, як привиди. Інколи розривалися стіни й одкривали вузьенькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба. Потому знову йшов вузький коридор. Часом з'являвся несподівано у фрамюзі стіни фонтан, весь покарбований написами з корану, обліплений весь

діворою. Дзвінко спадала вода у мідні кухлі, весело дзюрчала живим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мертвого міста, в якому доми стояли немов надгробники, а фігури жінок лякали, як Лазар, що тільки встав із гробу, завинений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо ступав сумний дервіш і побожно згинався до землі, щоб підняти з дороги камінчик, об який могла б натрудити ноги коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абїбула до вулиці, де була крамниця батька, тим виразніше вуха його ловили гомін життя. Немов дика орда наступала на город і гвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли ж Абїбула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до цього, але сьогодні це розбивало настрої. Вузьку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тіснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скоріш намети, аніж будинки. Тут все робилось на вулиці. Гладкі «фурунджі» по пекарнях, в високих фезах, з закачаними по лікоть рукавами, місили прилюдно тісто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підобгавши ноги під себе, ледве помітні зза купи товару, гаптували капці сріблом та золотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висіли на дверях, а постолі, мов свіжі пиріжки, сушилися рядками вздовж тротуарів. Блищав мідний посуд як золотий віттар і тремтіли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горні й грала вогнями мідь.

— Ой - ой май - ляй - мі! — верещав тенор продавця масла, і, немов дражнячись з ним, як та папуга, своє товк рознощик цукерків :

— Каперле - е! каперле - е!..

Таца на голові в нього ані струснеться.

Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим застиглим салом, з роями мух над ними. З чорної кузні нісся пекельний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали і синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки з стиглою морвою малі татарчата й цвірінькали, мов горбці :

— Пшкен дут! пшкен дут!..

Всі руки залиті в них соком, як кров'ю. На зеленому сіні, з горових половин, з запашними квітками, лежали старі татари у білих чалмах і ждали купців. Запах свіжої кави мішавсь із запахом часнику. Бряжчали філіжанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все щезло. Потому, як із туману, почали випливати поважні мулли, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там — цілі гори черешень та абрикосів, помідорів і цибулі; сліпили очі мідні коновки, довгі як сурми, на плечах суворих сільських татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє молоко:

— Вар - сют - вар ...

Дзюрчали десятки фонтанів, лящали та щебетали всілякі птахи у клітках попід піддашшям, свистів стругом бондар, що тут, у чорній печері, повній ліщини й запаху лісу, робив обручі. Вихилявся за кожним разом з крамниці й купав на сонці свою білу бороду, червоний фез. Сохли вздовж стіни великі вила і наставляли засмалені кінці, немов волячі роги. Арабські літери повзли на вівісках наче павучі ноги. З вулиці не своїм голосом кликано спраглих по лимонаду:

— Ой - ой бузли ... пек татли!..

І простяглись у той бік руки.

З вікон кав'ярень стирчали, як ліс, цибухи, і струмки синього диму повзли, як змії.

Громадський «деллял»¹, завішаний ввесь дукачами на продаж, намагавсь усіх перекричати.

Блищала на сонці черепиця дахів, світились вікна в мечетах; пашів нагрітий камінь, горіли як маки фези, кричали птахи і продавці, дзвенів метал по кузнях, безперестанку дзюрчала вода, запирав віддих у грудях дух шкури, кави та часнику, бряжчала посуда, шкварчав шашлик, душив усіх пил — і в цьому пеклі життя, у цьому хаосі фарб, ліній, пахоців, згуків, у цій неможливій тісноті проскакував часом, занявши всю вулицю, новий фаетон під білим парасолем, з елегантними європейцями, як щось чуже, негармонійне, й зникав за хмарою пилу ...

¹ Оповідник.

А вгорі, над тим бурхливим морем, з високих білих мінаретів, серед блакитного неба, лунав протяглий жалібний спів муезинів: «прийдіть, достойні, на поклін Богу, прийдіть по рятунок. Немає Бога, oprіче Бога, і Магомет його пророк» ...

Абібула ледве розгледів батька. Старий Сулейман, у білім халаті і білім тахэ¹, так притуливсь до надгробника, що його трудно було відрізнити від каменя. Очі йому вже не служили і навіть окуляри не помагали. Проте він не кидав своєї роботи й зігнутий, скулений, у богомільнім настрої довбав з корану святі слова. У чорній пащі крамниці стояли рядками надгробні камні, розмальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На ляді спав робітник. Закинув голену голову, одкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморщений, жовтий, він скидався на мерця, над яким скоро буде стояти один із надгробників.

Сулейман дуже зрадів, діставши чотки,— без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай: мулла Смаїл, такий достойний, багатий імам і хатіп², прогнав учора єдиного сина Рустема. Батько не міг врешті стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про Бога, сміється з давніх звичаїв і навіть із корану. А що найгірше — нанявся в кав'ярню до ефенді Мухтара, який з муллою у сварці, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.

— Кажуть, мулла Смаїл лихий на сина, що не хоче сватати Шерфэ, хоч батьки замінялись вже словом,— сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь! Це ж бейнамаз³, та й годі!.. крий Боже мати такого зятя! Великий Бог,— Алла ікбер! — закінчив старий Сулейман своєю любимою приповідкою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подався до кав'ярні ефенді Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже три-

¹ Літвя шапочка.

² Піп і проповідник.

³ Той, що не виконус приписів ісламу.

дцять літ він щодня у такий час одвідував її. Абібула подавсь за батьком.

Кав'ярня торгувала сьогодні добре. Всі хотіли на власні очі бачити, як син такої відомої в місті особи розносить каву, мов простий наймит. Тому в кав'ярні було аж тісно. Хазяїн поїхав у Симферополь і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клапоухий.

Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всі його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

— Рустеме! нам кави!..

— Ха - ха!... Рустеме, неси до нас!.. То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всі служимо один одному,— осміхався Рустем.

В кутку сиділи якісь селяни. Скромні, похмурі, немов чужі горожанам. Сулейман вступив з ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом — «меджина». Вже п'ять літ не ходить, з того саме часу, як мало не згорів на пожежі. Сьогодні на Азізі будуть молитись дервіші, то, може, виблагають йому легкість.

— Алла ікбер! — зітхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей і підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі? — жартували ті з нього.

Бекір зацмокав та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші — й гайда до Стамбула...

Очі в нього спажнули й червоні вуха світились на сонці.

— Ч - чорт його знає! — гарячився Бекір: — служи у війську, коли дають «домуз» (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить з свинини юшку, м'ясо дає своїм, а юшку нашим: на, їж!.. Ч - чорт його знає...

— Селям алекім,— привітавсь новий гість.— А де Рустем?

— А, Джіафер,— радісно скрикнув Рустем і побіг назустріч.

— Так це правда? Ну, розкажуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу...

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрікся грати у твоїй комедії. Як дізнавсь його батько, який зміст п'єси, так і насів на Османа. А той, дурень, злякався і не хоче грати.

— Ну, це байдуже, десь знайдемо другого.

— Завзялись на нас старі. Таке робиться, що страх. Вони нас камінням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеться.

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки pomoже. Після смерті старих піде все краще,— потішав його Рустем.— А моя справа така: сьогодні приїхав з села один вірний товариш. Треба через нього послати книжок. От ти б і приніс, бо мені не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходь завтра, треба порадитись.

Рустем мусив покинути товариша: нові гості вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філіжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айшэ кличе.

Рустем враз зблід і філіжанка затремтіла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилітня Айшэ, перегнувшись над важким кухлем з водою, лукаво кліпала до нього очима та моргала фарбованими бровами. Вони зайшли в подвір'я, і тут, у темному закутку, Айшэ дістала спід ватованого халата зібганий папірець і подала Рустемові.

Рустем так хапавсь прочитати, що мало його не роздер.

«Я вже чула про твою біду, Рустеме,— читав Рустем надряпане напівписаними, напівдрукованими літерами.— Та не журись. Господь милосердний. Так, як ти зробив — ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мір'ем. Коли б ти знав, що нині сталося. Батько побачив у мене каламар і перо. Так на мене кричав, що я плакала, і досі очі червоні. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в корані того не стоїть, аби жінка не сміла писати. Тепер пишу батьковим пером. Було б мені, коли б дізнався. Твої книжки читала аж двічі. Хоч мені страшно (од твоїх думок), та ти не смійся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив

добре. Вона сміється з тебе і не кохає. Сьогодні Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій Аллах. Твоя Мір'ем».

Коли Рустем вернув до кав'ярні, щоки в нього горіли і все тіло стало туге й легке, як м'яч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман поскидав капці, поклав ноги у білих панчохах на софі і пахкав з довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїжджим муллою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір.

— Ч - чорт його знає! — низав він плечима, і очі в нього горіли, а вуха світилися на сонці. — Ч - чорт його знає... Пішов я вчора в садок у ханський палац, а там — розумієш — сидить гяур на лаві й обняв чужу жінку, наче свою... Тьху!.. погань... Ні, в нас цього нема... Магомет не велів... В Стамбулі цього вже не побачиш, ой, ні... От тільки зберу трохи грошей... Я бідний... Батько, розумієш, і сам не має що їсти... А тут плати й плати. Бакшіш давай... і скрізь бакшіш. І до війська беруть... Ч - чорт його знає...

Рустем далі не слухав.

День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем, і стало тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замовкла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдно в святому місці — Азізі. Пишні «тюрбє» — мавзолеї самотно сіріють на полі, між будяками й грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі манастир «текє», а над ним стоїть мінарет, як білий привид. Не сплять лиш цвіркуни і фонтан та кліпа очима - зорями небо.

Легко, мов тїнь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов боявся топтати місце, полите кров'ю святого. А може до цього місця торкалася нсга Аджідер - мелексултана, коли він, у давню давнину ще, ніс свою голову попід пахвою та поливав кров'ю шлях до могили. Кожен раз, коли Абібула тихими ночами простував у текє на молитву, він уявляв собі людину без голови, з кривавим

горлом, а спід пахви у неї дивилась на нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно, і серед тиші калатало серце. Властиво, це було добре. Він сам викликав ту уяву, оберігав той страх і той настрій, во-рушив його немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в нього гойдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла, як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в небо. Так щиро він прагнув єднання з Богом.

Абібула підійшов до текé; ще нікого не було. Скрізь тихо й темно.

Абібула став під тополею. Чекав. Дививсь на зорі і вбирав в себе таємну тишу святого місця. Йому було так добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розкошів молитви і тріпала, як птиця, крилами.

Враз од стіни відділилась біла фігура.

— Ахшам хаір олсун!..¹

— Ахшам...

Те «ахшам» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось незвичайним, таємним.

Дервіші помалу збирались.

З мороку ночі, як із туману, випливали фігури в довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні і поважні.

— Ахшам! ахшам!..— шелестіли слова, як сухе листя, й гинули серед ночі.

В вікні текé блимнув несмілий вогник.

Тихо ступаючи, гордо пройшов у текé шейх², високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знову вернув додому. Ні до кого не обізвався, ніхто — до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торохтів віз.

Дервіші сходились. Кидали слово-два, тихо, пошепки й мовкли. Дзвінко дзюрчала вода. Високі тополі все шелестіли. Біліли в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до теке віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

— Меджін... меджін...— хтось сказав стиха.

¹ Добрий вечір!

² Старший дервіш, ігумен.

Зняли слабого на руки і понесли у текé. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зводив очей з текé, над якими здіймався мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулись. В вікні мінарета мигнула тінь і зараз розлігся спів муезина — скрипучий та жалібний.

Всі знялись із місця.

В текé було темно. Тільки коло міграбу¹, де стояв шейх, горіли дві прості лампи. Низька, закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колісь ще білсні стіни, холодне сперте повітря — скоріш нагадували запущений склад, аніж дім Божий. Ряди стоптаних капцанів, поличених біля порогу, насичали повітря їдким запахом юту.

Люди ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, Боже!.. Почалась звичайна мусульманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами підходили дєрвіші до шейха, вклонялись і сідали долі в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне братєрське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусідів. Йому здавалось, що його тіло розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж геи далеко, й тремтіло, немов жива каблчка. Горде обличчя в шейха стало поважним, наче застигло. Очі спустив додолу, дививсь, здавалось, на бороду. Усі мовчали. Так тихо стало... Світло притьмарилось і брудні стіни тісніше зсунулись. Віддаль безвладною масою лежав педужий.

Усі чекали.

Раптом, як з одних грудей, почався спів, вільний, розмірений, скучний. Слова гупали в пісні, як цїп на току, окремо, виразно:

— Ла - іль — Ал - ла ...

Монотонно і безконечно, наче великі дзигарі рахують хвилі:

— Ла - іль — Ал - ла ...

Абібула прижмутив очі. Голова в нього хитєється в такт пісні і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині.

— Ла - іль — Ал - ла ...

¹ Вівтар.

На один голос, в такт, безперестанку, без передишки. Все ті ж слова, усе той темп.

Так тягнеться довго. Минають хвили, години: здається, дні цілі проходять. Він вже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусідів. Всі вони 'злились разом в одно суцільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу, скучну, монотонну, немов машина помпує воду, або слова хтось ниже на безконечну низку.

— Ла - іль — Ал - ла ...

Не то скучно стає Абібулі, не то спати хочеться. Щось налягло на мозок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцнюється, і знов ідуть, як хвили:

— Ла - іль — Ал - ла ...

Сумно так стало в текé; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокійне, там щось ворушиться... Клубком котиться в грудях, бере за горло. Хочеться крикнути: Ти один, Боже всесильний, могутий, в Тобі вся радість, у Тобі надія ... Ти один, Боже! о, Боже!..

Хтось хлипнув, не здержавсь ...

— Алла!...

І збудив назбирану силу, всіх зняв на ноги.

Тремить в Абібулі тіло і горять вуха. Розгойдана душа рветься хвалити Бога, тягне з собою тіло. Щось в ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Нема Бога, oprіче Бога!..

Плече з плечем, знов тісний круг, братнєє коло. Вінож з халатів та з білих чалм. Радісно пісня вирвалась із грудей.

Ля ілля ге — іль Алла - ге ...

Ля ілля ге — іль Алла - ге ...

Жива каблучка уже хитнулась. Раз у той бік, раз у другий. Спочатку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвили гойдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха, гойдається мозок, як у колисці, душа бажає розгону, й дедалі зростає рух. Здається, вітри міцніють, підхоплюють коло. Все швидше та й швидше. Зростає пісня... дужчає голос, обличчя сяють. Білі халати надулись од вітру і мають

пола. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається вдвоє, в'ється, як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик :

— Е - ге - лла !.. е - ге - лла !..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір в горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е - ге - лла !.. е - ге - лла !..

Білі обличчя скривились, тіло б'ється у корчах ... Абібула плаче. Хлипають другі ... Вже не стає сили, знемога ...

Та ось потіха. Мов впала з неба. Високий тенор почина пісню — веселу, бадьору, ясну, як янголинний спів :

Юджє султаним
Дердє дерманим —
Шу тенде джанин
Ху де мек істер - гу !..

— Гу - у !

З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу - у ! Один ! Ти один, Боже, Великий Боже, даєш лік там, де вже ніхто допомгти не здолає ... Душею й тілом прагну сказати, що Ти один ! Гу - у - у !

Дика радість хапає за серце ... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, ввілляла та пісня у його члени. Вони всі скачуть, радіють, всі славлять Бога ... Плигає тіло в шалених рухах, хвилюють груди і скаче голова, замита потом, а крізь заплющені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї ... Горять ... цвітуть ... літають ... Цілий дощ квітів ... Ллють пахощі в груди ... Трудно так дихать ... Він вже не може співати, він ледве встигає за всіми :

— Гал - гай !.. ай - гай !.. ай - гай !..

Всі — одно тіло, що скаженіє у рухах, всі — один голос, що славить Бога :

— Ай - гай ... ай - гай ...

А пісня бадьорить, а пісня ллється як з неба, весела, радісна, чиста, мов янгол співає.

Хтось плеще в долоні ... От хтось сміється — ха - ха ! Алла !

Швидше, прудкіше, всі разом ... Останнім духом ... решткою сил.

Хай - хай ... живий ... живий ... Бог живий.

Крик скаженіє, гарчить, як прибії моря, як лютий пес...
Б'ють китиці фези, мотаються голови, підплигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитаються стіни текé у славу Аллаха ...

— Живий ... живий ... живий ...

Ох, яка радість ... ох, яке щастя ... Небо розкрилось ... янголів видно ... мають вже крила ... Аж плакати хочеться ... сльози душать за горло.

— Ай - хай ... ай - хай ...

Танцюйте, радійте !..

Море бушує і ревуть хвилі й лізуть на берег, щоб все затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, спинились, бліді, схудлі, зів'ялі, мов тіні. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочачи ноги, наче павук, підліз під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, іще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впину. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло зникає. Десь щезло. Дух підняв крила, летить і пориває ...

— Ай - хай !... ай - хай !..

Швидше ... ще швидше ... Геї, швидше ... До Бога ... живого ... Єдиного Бога ...

— Хай - хай !..

Мов із пуги ляскає - плеще співець у долоні, — жене, підганяє, бадьорить, сміється. Летить його пісня, як вихор, росте божевілля. Плазують круг ряден тіла божевільних, як в перелогах. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Клацають зуби. Крик переходить в лемент.

Тремтить текé, хвилює світло, скачуть по стінах налякані тіні й хмарка білої пари висить над колом. Ось - ось паде блискавиця, ось - ось ударить грім, розколе стелю і Божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут : хвилює рядна, здіймає вгору, немов тумани, й безвладний каліка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить з кола.

Всі кам'яніють. Сталося чудо. Блискучі очі, повіті млою, застигли, як скло.

Врешті хитнулись... Як п'яні...

— Живий,— гуркоче грім з грудей.

— Хай!.. хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветься з грудей. Не крик, а буря.

— Алла!.. Хай - хай!..

Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Труться лобами. Гавкають голосно, часто.

— Гав... гав... гав... гав...

Як дикі звірі, як стадо шакалів.

Щезла свідомість. Повна нестями. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, протягло:

— Гей - х - х - х!..

Хвилі ущухли і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувся. Обвів всіх зором і скрізь побачив здивовані очі.

Всі мов питали:

— Що було? що сталось?

Потому зняли руки до Бога і, втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А - мінь, а - амінь, а - амінь...

Жалібно, ревно, як сплакані діти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Тиха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня попід горою, і чорні круглі тюрбе важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святому Азізі. Ніс в серці радість, в голові мрії. За ним повзли поволі, як тіні, гуртки деревішів.

Абібула навіть не стямився, як опинився біля дому. Його вивів із задуми чудний якийсь згук. Немов фіртка скрипнула чи клямка брязнула. Хто б то міг бути? Батько поїхав із дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муром і швидко щезла. Що ж то за знак?

Вдома, здається, всі спали.

Джіафер сподівався гостей. Він зумисне трохи раніше зачинив свою крамницю, щоб мати час усе доглянуть, бо вже півроку, як в його домі не було хазяйки: він розвівсь із жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так сталося. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по-європейському. Там, опріч заграгованих вікон, нічого не було східного. Оці віденські меблі, образи, статуетки, так гостро заказані кораном, книжки і альбоми — все це недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусульманка, яка знала страх Божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачить чоловікові гяурських примхів, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз-у-раз мав діло з різним народом, їздив по чужих землях, побував за кордоном, захопився блиском та багатством європейської культури—правда, більше зовнішньої, і вважав своїм обов'язком, обов'язком освіченої людини приєднатись до неї, або, щонайменше, не цуратись її. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів, щоб вона ходила по вулиці з відкритим лицем, або щоб показаласть знайомим мужчинам, які бували у нього в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти корану та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силувать. Він визнавав за жінкою більші права, ніж дає їй іслам, і тим тільки сердив свою правовірну дружину. Різниця в поглядах та в смаках довела врешті до того, що вони обридли одно одному і мусили розійтись. На щастя, дітей не було в них. Джіафер тоді зітхнув вільніше. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової та й одводив там душу. З Рустемом сприятелювався особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть вкінці оселився у його. Натура глибока, суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша, той його слухав та мало-помалу втягався у роботу гуртка.

Сьогодні Джіафер був лихий. Зі спектаклем, вже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надав йому велику вагу, бо ця новина для Бахчисарая, безперечно,

викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливо через те, що мали виставляти Рустемову п'єсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусульманського життя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля вечері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любимий коньяк. Він не крився, що вживає заборонений трунок. Оглядна постать Джіаферова, вся в чесучі, одкритій рум'яній вид з горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем — той не швидко поверне з роботи, бо кав'ярню замикано пізно. Але що ж другі? Наче в одповідь на це застукано до дверей і увійшов Абдураїм, молодий мектебдар¹, шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за ним ще двоє молодих софт².

Не встигли гості привітатись з хазяїном, як у дверях з'явився відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбику, завішаному брелоками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, вертикальний, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голо-сом і без потреби сміявся. «Ну, чого цей приліз?» — скривився Джіафер, видимо нерадий.

— Ха - ха ! — сміявсь Мустафа, і китиця на фезі в нього метлялась. — Дами наші прогнали мене. Марія Петрівна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізніше — підемо в сад, pour passer le temps... весело буде ... ха - ха !

І за кожним разом, коли вимовляв з неможливим акцентом французькі слова, повертався на всі боки та позиравав на присутніх.

Ефенді Мустафа розвалився на стільці і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чванився тим, що бував у поліцмейстера, нотаря та начальника пошти, хоч там з нього сміялися та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

Абдураїм більше мовчав або притакував, Джіафер ви-

¹ Мектебдар — народній учитель.

² Софта — семінарист.

димо нетерпеливився, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показався Рустем, Джіафер зразу палетів на нього.

— Знаєш, яка неприємність? Белял зрікся оддати нам шоуу під театр. Послухав ренетицію і сьогодні приніс свою одмову.

— Через що?

— Боїться... Небезпечне, каже, діло. Що люди скажуть...

— Що ж тепер діяти? Доведеться шукати десь інде.— Рустем був уже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти п'єсу? — обізвався Абдураім.

— Конче. Або що?

— Я б не радив цього робити. Ви висміюєте в ній наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що те шкідливо? — глянув на його Рустем.

— Авжеж шкідливо... Наш народ держиться покищо ісламом, слухає своїх імамів і поважає їх. А ви хочете зруйнувати його світогляд, його віру, хоч замість того нічого рівноцінного не даєте йому... Народ треба раніш підготувати... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідно новим педагогічним вимогам, зробіть його письменним, дайте коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє, й через це темний.

— Чекай, чекай! — захвилювався Джіафер.— Мектеб — діло добре, та ним всього не зробиш... Ти кажеш — іслам, коран. А коран каже, що жінка нижча од мужчини, що вона тільки для нього й сотворена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як маграмю¹, нашими ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах з мужчиною...

Слово «культура» було любимим словом Джіафера, яке його трохи п'янило, од якого очі в нього починали блищати і йому робилося тепло.

¹ Маграмā — жіноче покривало.

Ефенді Мустафа вмішався в розмову : наморщив чоло і оддув губи.

— Ще Бокль написав книжку «Про залежність жінки». Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати од чоловіка ... ха - ха !.. *Laisser faire, laisser passer !*.. Ви подивіться на нашу татарку : нігті нафарбувала, спустила до п'ят штани, закуталась, як та копиця ... Брр ... От нашими ... *Charmant !*..

Він заскакав на стільці, аж китиця од феза на ньому заметлялась і забряжчали брелоки.

Рустем поглянув на нього з злістю.

— Мілль, а не Бокль ... Нічого Бокль такого не писав.

— Ах, *pardon !*..

— Не мектеби допоможуть нашій відсталості,— звернувся Рустем до Абдураіма,— бо що з того, коли народ читатиме байки про святого, який по смерті біжить з головою попід пахвою, а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ в темноті, бо їм це вигодно ... Мулли затримують поступ, той світлий день, що сяє вже європейським народам. Проти них і треба боротися ... Нам треба будити думку ... Треба показати, як живуть другі народи, що вони не невірні, а старші брати, треба будити свідомість ... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів ще більше ... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організовувати інтелігенцію, міську і сільську, визволяти жінку з неволі ... Покажім народові, хто йому ворог, хто друг ... От європейцям — тим легше : у них жінка товариш, помічник мужчині, а в нас .. Ну, я вас питаю, чи багато знайдеться наших татарок, щоб зважились прилюдно хоч би одкрити лице або навчилися писати ?.. Коли я одружусь ...

— Не зразу, не зразу,— гамував Абдураім,— треба рахуватися з тим, що батьки наші живі ще, що народ правовірний ... Не знаю, чого ви нападаєте на іслам. Його тільки погано розуміють ... Коран треба толкувати не так, як досі, а відповідно новим дослідям науки. Тоді одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про це вже писали і Касум Емін і Самі - бей.

— Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, ете !.. й ми станемо поруч із другими, ми уві-

ллемось в сім'ю культурних народів,— кричав Джіафер, загрітий суперечкою.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато освічених учителів - мугалімів, тоді у нас все буде, не зараз, а буде,— стояв на своєму Абдураім і його вищений і заляканий вид, з виразом затятості та обмеження, навіть кривився.

— Панове, ну, що вам мужик? Введь это горьковский тип... Ха-ха!.. Де наша татарська інтелігенція? У нас нема її. От подивіться у руських — нотар, дами, начальник пошти... Tout le monde! Ціле товариство. Це я розумію, а мужик... Ха-ха!..

— От, їй-богу, я вірю, що людина походить од малпи! — сміявся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сміявся,— так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, messieurs, Спенсер був великий учений, йому можна повірити! Ха-ха!..

Розмова дедалі ставала палкішою. Софти були на боці Рустема. Гості загрились суперечками і серед диму папірос та випарів кави знявся такий гармидер, що ніхто гаразд не розбирав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів європейських письменників. Татари мусять знати, як і чим живуть європейці, які в них ідеали, які напрямки.

— Виробляйте літературну мову, спільну для всіх татар... Годі нам говорити на різних мовах. Це аномально, що кримський татарин погано розуміє, що пише казанський, а письменника з Тіфліса не всі можуть читать в Оренбурзі або в Баку... Спільна літературна мова і сильна, в європейському дусі, література — от мій девіз!..

— Не забувай, що ми вже робимо дещо в такому напрямку,— гарячився Рустем,— згадай, що було літ за двадцять перед цим! Опріч алькорану та його коментарів, народ нічого не знав. А тепер по наших селах нерідко знайдеш простих свідомих татар. Вони знають, хто вони й чого хочуть...

— Ов, чи багато таких! — кричав Абдураім.— Не буде багато, поки в нас будуть старосвітські мектеби з до-

потопними методами, поки не переробить усього вчитель ...

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причаївсь за порогом і з цікавості висунув голову в двері. Потому насмілився, переступив поріг і, підобгавши ноги, сів долі у куточку. Він весь обернувся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчились, немов боялися пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут? — помітив його Джіафер.

— Та ... я ... до Рустема ... нічого, нехай потому, — благав він, немов боявся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бскіре, сідай з нами до гурту, — кликав Рустем.

— Ні, ні ... мені й тут добре ... — мотав головою Бекір, засоромлений вкрай та весь червоний.

— Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги! — сміявся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на європейський стілець.

Але це було не легко. Азія соромилась і нізачо не хотіла розігнути підобганих ніг. Так і лишилась в кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про освіту жінок, Бекір весь стрепенувся і навіть встав.

— Е ... е ... розумієш ... — заікнув він, — пророк не так казав ... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить ... Напише до другого: приходь (хай лежить слово мое під каменем) ... І буде тому гірше, аніж би наївся бо-лота ... Гріх буде, зле ... Ч - чорт його знає! Магомет дав закон ... Держи його, поки не вмреш. А так — ні, зле ... Ч - чорт його знає ...

Бекір хвилювався, заікався і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка ... Аллах, як творив чоловіка, то сказав йому дивитись в небо, а жінці — в землю ... Так все на світі: що краще — мужчина, що гірше — жінка. Літо — мужчина, а зима — жінка ... День — знов мужчина, а ніч — жінка ... Не дурно ж поклав так Аллах ... Ч - чорт його знає ...

І він розводив руками та блискав очима, щиро дивуючись Аллахові, що все так мудро розклав.

Гості сміялись.

Тільки ефенді Мустафа зразу надувся. Його ображало, що якийсь наймит, бідний міщанський парубок устряв до розмови, як з рівними.

Він раптом витяг годинник та забрязкав брелоками.

— Ой - ой! — заверещав він, — а мої дами чекають... Марія Петрівна та Ольга Іванівна ... ха - ха! Adieu, messieurs!

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брелоки, мигнув рябий лейбик — і ефенді щез за дверима.

— Ну, нащо ти кликав ту малпу? — обурився на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам вліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір на смілився і сів на стілець.

Розмова велась вільніше. Сміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили всіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі, і був приголомшений ними. Він боронився, стояв на своєму, упертий немов ослик, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Це просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світилися, немов рожеві мушлі.

Гості розійшлися пізно, а Рустем з Джіафером все ще вели розмову. Рустем турбувався. Що значить, що й досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кав'ярні каву. Не на те ж він скінчив медресе, дванадцять літ був софтою.

Червоний досвіток глянув у заграванні вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто. Рустем вийшов на вулицю, щоб освіжити голову, і його стріли перші проміння сонця. В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муезини, як чорні духи тих білих веж, і, приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика,

як передсмертні ридання грішних, і лунала по рудих скелях, ще темних і холодних...

А сонце вставало.

Спектакль таки одбувся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдавалось його знайти. Одні одмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других шопи були тісні і невігідні. Джіафер мусив купити дощок та поставити сцену у своєму садку. Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався. Йшли ремісники, робочі, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очі побачити, як далеко сягнула сміливість Рустема, до чого увійшли гріх та розпуста.

На другий день увесь Бахчисарай аж клекотів. По всіх кав'ярнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотні правовірних повторяли його ймення, оповідали, ділились вражіннями, судили. Найбільш хвилювало те, що в п'єсі осміяний був мулла, темний визискувач народу, який цілком не розуміє духу ісламу та дбає тільки про свій «закят» — десятину. Усі одразу пізнали в ньому відомого в городі впливового муллу Ібрагіма. Зміст п'єси, окремих подій переходив із уст в уста, змінювався розвивавсь та зростав у легенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли ж це видано! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить з одкритим лицем, допоминається прав, добивається освіти й заганяє батька у домовину. А її коханець бунтує народ. Це ж вже розпуста! Він хоче зробити гяурів з усіх правовірних! Він сам невірний та бейнамаз!..

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь під'юджував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, аніж народ.

Всі жалкували муллу Смаїла, що мав на старість таку потіху з сина.

Зате молодь була цілком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

Молодих особливо вразило те, що сказав Рустем по спектаклі. В своїй промові Рустем вияснив становище

мусульман, занедбаність їх та темноту й закликав до освіти, до європейської культури. Щось нове, нечуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою — і викликало справжній вибух. На другий день Рустем не мав одбою од нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

Чутка про незвичайні події дійшла і до Мір'ем. Вже з лихого настрою батька, з його бурчання, з окремих фраз вона догадалась, що з Рустемом щось сталось. Але що? Сидячи долі у своїй хаті на повстянім килимку, Мір'ем ламала голову над тим питанням, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке неспокійне. Крізь загразовані вікна лилося світло в низеньку хатину, мигтіло на злотоглавах по стінах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло на волі, всі знали, що сталося з її Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними думками у цій старій клітці.

Мір'ем дивувалась. Ніколи перше, поки не знала Рустема, ця маленька хатина не була для неї тісною. Їй було добре й просторо, як у гнізді тепло, у цих мурах, у тісному подвір'ї. Там цілими днями стояв холодок, дивилось сине небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла од рана до вечора поратись біля квіток, що розкішно кущились поміж камінням, і зовсім не почувала туги за світом, за невідомим життям, що кликало її тепер, споза цих білих, високих стін. Коли б мати дізналась, що з нею робиться нині, то певно сказала б, що то лихий дух — «джін» — увійшов у неї, бо перестала вплітати в коси святі амулети. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої кросна, спід яких снувались довгі рушники з чудними візерунками, втішалась тихим теплим гніздом, вистланим килимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на лафу¹ та щебетали, мов горобці коло зерен. Все минулось. Кросна стояли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги пустими й темними.

¹ Бесіда.

Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув у душу її нове зерно, що зросло там, як дерево, зацвіло тугою, вродило думи й нові бажання. Йй все хотілось знати. Знати, як живуть люди, що вони думають, чого хочуть, які краї на світі, дерева, звірі, як місяць ходить навкруг землі. Ніхто йй цього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був такий, що міг здійснити з вікон ірати, розвалити мури та вивести її з них у ширший світ. Вона тяглась до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, що з ним, яка нова пригода трапилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його ймення та ходить як ніч.

Мір'ем одсунула роботу. В хаті було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мір'ем встала, поправила свій рожевий фез з дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що йй робити, як довідатись про Рустема. Чи не піти куди? А може, поспитать матір? Ні, мати тепер готує їсти і не любить, щоб йй заважали, та й якое ніяково звертатись до неї. Може б, піти куди?

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як в клітці, й сама не знала, що йй почати. Коли б хоч Айше побачити та передати лист. Та й Айше певне ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло у фіртку. Чи не вернувсь Абібула? а може, батько?

— Хто там? — поспитала Мір'ем.

— Ти вдома, Мір'ем?

— А! це Шерфе! — зраділа Мір'ем і побігла назустріч подрузі. Може, вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила у двір Шерфе і почала розвиватись. Гарна, чорноока дівчина вивинулась з фередже, немов метелик із капшучка, і засміялась. При зведених чорною фарбою брівках і рум'яних лицях її зуби блищали немов намісто.

— А що! а що!.. ти гнівалась на мене завжди, коли я сміялась з Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мір'ем поблідла.

— Що ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада!.. Добре, каже, сталось... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що відколи

живе на світі, такого ще не було ... Ти вже скінчила вишивати рушник? Коли б ти знала, я його бачила ...

— Кого?

— Що мене сватає. Він має багато овець і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуса ... З села. Ну, я й не хочу ... Далеко.

— А що ж той ... Рустем?

— Ах! Рустем!.. Ха - ха!.. Знаєш,, вони з Джіафером поставили з дошок буду ... таку, в якій тютюн сушать ... Скликали людей — багато народу, і не дали їм їсти. Ха - ха!.. Ну, слухай ... Джіафер посивів і став муллою ... а Ала перебрався за його дочку і забув певне надіти фередже ... Так з одкритим лицем і показавсь поміж люди ... Джіафер каже: «закрий лице», а Алі каже: «не хочу». Ну, певно, то ж був таки хлопець, а не дівчина. Джіафер сердиться, а Алі плаче ... А Рустем перекинувся в халіля і забив чоловіка ... ха - ха!..

— Як! Забив? — скрикнула Мір'єм.

— Ну, певно, не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулиці. Йшов собі живий і здоровий ...

Він не забив!

У Мір'єм одійшло серце.

Ну, це ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нічого не сталося.

Шерфе не вгавала:

— А на кінці Рустем знов став Рустемом, і тоді казав людям, щоб всі зробились гяурами, наплювали на Магомета та їли свинину.

— Щоб їли свинину?

— Еге ... ха - ха!

Мір'єм не вірила. Це справді щось неможливе. Ну, та хвала Аллахові — та біда не така ще велика.

Подруги посідали попід фонтаном, і поки він співав їм свої тихі пісні, вони живились всякими ласощами, яких Шерфе завжди носила повні кишені.

— Шерфе!

— Що, Мір'єм?

— Тобі ніколи не спадало на думку, що ми, жінки, живемо по хатах, як птахи в клітці?

— Ні. Або що?

— Не всі так живуть. Широкий світ, а в ньому більше

гяурів, ніж нас. У них жінка на волі, куди схоче — ходить, з ким хоче — говорить ...

— Вони ж гяури, а ми правовірні ...

— Вони теж вірять в Аллаха. У них жінці і до мететі можна, вчитися можна ... Ти не хотіла б учитись, все знати, все бачити?..

— Ха - ха! Я вже училась, як була малою. Доволі.

— То не така наука, як у мектебі. Я часом сиджу і думаю ... Слухаю, як біжить оця вода з фонтана маленьким струмочком ... біжить кудись далеко, через город, поле, через ліси ... така весела, жива, і бачить різні краї, всяких людей знає, куди сонце сідає на ніч і звідки встає місяць ... Я хотіла б бути струмочком ...

— Ха - ха! Чудна! А мені добре й в Бахчисараї.

— Знаєш, я заздрю вітрові. Як бачу, що він біжить хутко, гне наші тополі, летить над землею й співає пісню, я думаю: чом я не вітер ...

— Ха - ха! Вітер! Він тільки пил здимає з дороги ... Тобі скучно, то й думки лізуть в голову ... Ти вдома засиділась ... подруг забула. Чом не приходиш? Приходь ... Недовго, може, будемо вкупі. Певно таки віддадуть мене за того вусатого дідька, що має вівці ... Ха - ха!..

— Що?

— Скучно мені буде за Бахчисараєм. Тут мені весело, тут всі мої подруги ... Ах, ти не бачила, яку одержу пошила собі Умі ...

Шерфе запалилась і заторохтіла, немов горох. Сміх дзвенів в горлі, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мір'єм ледве збрала до купи.

Вона зацікавила навіть Мір'єм.

Вреці зібралась додому. Схопила фередже і влізла в нього, як у шкаралушу. Тільки очі блищали між білим полотном.

Лишившись сама, Мір'єм заходилась писати листа. Хоч операція ця не зовсім безпечна, та тепер це зробить найзручніше: мужчин нема вдома, а мати готує їсти. Мір'єм витягнула каламар та клаптик паперу спід софи і сіла за лист. Пальці в неї не дуже слухались, слова розлазились на папері, як раки.

«Хай тобі пошле радість Аллах та має в своїй опіці,— писала Мір'єм.— Ти мене десь не жалієш, Рустеме, що

так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там з тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що — не знаю. Тепер пуста Шерфе розказала про все, а мені так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину. «Домуз» створіння нечисте, і я його ніколи б не їла. Теж слава Аллахові, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може, він дуже розсердив тебе, та все ж битись не слід. А мені знов біда трапилась. Не лякайся, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалілась батькові. А батько давно був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердився і навіть побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала, а тепер краще ховаю і каламар» ...

Стукнуло щось... почулись кроки... Мір'єм вхопила шитво та накрила писання. Серце в неї завмерло і очі поширились... знов тихо. То певно прохожий пройшов під вікнами.

«Велику радість мала учора,— писала вона далі.— Абібула приніс цукор у папері, я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша «киз»¹—Бедріє-ханум вчиться десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже нічого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат» ...

— Мір'єм!..

Мір'єм жажнулась. Схопилась і приклала мокре писання до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причандали і кинулась з хати. Скоро вернулась. Витягла зібганий лист і знов писала.

«Як мені душно, як мені тісно тут, коли б ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлопець, а «киз». Батько лиш знає свого Абібулу, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидше випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене. Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає Аллах твоя Мір'єм».

¹ Дівчина.

В кав'ярні повно. Всі ляди - вікна, одчинені настіж, весело сяли у чорній пітьмі. Сизий дим люльок вилітав з вікон і, осяяний світлом, висів як хмара. Безладний гамір, брязк філіжанок, білі чалми, червоні фези й міцний дух кави. Дзвінкий сміх гостей, впрілі обличчя, ліс цибухів, вогники в люльках і бренькіт струн — все це мішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан з чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишна Медина й величний Стамбул. Бринькав веселий «сάνтер»¹ і засипав хату гомоном струн. Кав'ярня блищала в темряві ночі, як велика ліхтарня, гуділа, як рій. Стрункий Бекір, в одній сорочці, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тім'я і бив по струнах з таким завзяттям, що не чув навіть, як його кликали. Рустем вже сам розносив каву.

Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, з подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий, як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кості і гучно сміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очі — і під буденні розмови про ціну фруктів або фасолі — тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани сліз, тонкі дівочі кіски.

Ах, ті красуні!

Твої брови гнуться, як дуги,
А вії стріли пускають,
Білі груди крамниці відкрили,
А щічки медом торгують.

— Ха - ха! — реготала молодь і навіть беззубі хаджі ховали усмішки у білі бороди.

Рустем був щасливий. Мір'ем написала, що готова піти з ним хоч на край світа. От коли б тільки дістати мектеб — і він її вирве з пекла. Вони будуть щасливі. Він перестане служити цим товстопиким хаджам, що сидять по канапах, важкі й непорушні, немов мішки з мукою. Він буде робити любиме діло, готувати нове покоління до нового життя. А тим часом жваво й зручно розносив дрібні філіжанки і вився поміж гостями, як в'юн. Тому

¹ Цимбали.

сказав слово, там засміявся, встряв на хвилину до гурту, і знов варив каву.

Молодь зібралась в окрему купку. Там ішли розмови про недавній спектакль.

Якийсь сільський челядник згадав про свого мулла. Той як почув, що сталося в Бахчисараї, то так налякався, що кинув правити десятину. Ще може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати! — гукали до нього звідти.

— Овва! — світ не завалиться, як стане менше одним муллою!..

— Він буде годувать його діти ...

— Ха - ха! — сміялась молодь.

— Не тепер дасть відповідь, то в день останній, — закрипів Сулейман. — О! як затрубить тоді сурма і прочитає Аллах книгу в його лівій руці!..

І скинув злим оком на молодь.

Абібула правив сусідам про чудо.

Бліде обличчя світилось в нього немов при місяці, а очі горіли од згадки.

— Холодний вітер повіяв — страх обняв душу ... сила Аллаха спустилась з неба ... підняла біле рядно, і встав на ноги каліка ...

— Тц .. тц ... — цмокали правовірні та хитали побожно чалмами ...

— Дозвольте мені перерізати медом ваші слова, — ввічливо звернувся до нього якийсь молодик з другого гурту. — Ви кажете — чудо. От я живу на світі вже скільки літ, а чуда не бачив ... Та й ніхто з вас не чув про чуда. Чи тільки дервіші можуть бачити чудо?

— Дивно мені, — озвався Абібула. — Який ти мусульманин, коли в чуда не віриш? А хіба ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк з ящірками, або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га - га! Коли це було! Тепер не ті часи. Щось не трапляються чуда.

— У Бога все можливе ...

— Алла ікбер! — зітхнув Сулейман.

Розмова починала усіх цікавити. Очі в старих блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху.

Молодь почала осміхатись. Навіть Бекір покинув сантер і настовбурчив великі вуха.

— Гей ви, невірні,— гукав Абібула.— Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зіпсовані, немов червине яблуко. Ви еднаєтесь з невірними, з гяурами... переймаєте їхні звичаї і їхні думки... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком... О, вірні, казав пророк, еднайтесь тільки поміж собою... Ви любите невірних, а вони вас не люблять... Коли вам добре, вони засмучені, коли вам зле — вони радіють...

— Неправда, вони великий народ, зони сильніші од нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів... Вони освічені... Годі цуратися їх, нам треба в них взяти все, що мають краще... інші часи настали...

Піднявся зза столу якийсь правовірний, здоровий, як бик, насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою в стіл:

— А я кажу — розпуста! — гукнув він на всю кав'ярню.— Ви п'єте горілку... забули Бога... мечеті пустують, скрізь бейнамази.

Очі в нього лізли на лоб і обличчя налилось кров'ю.

Усі схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усі кричали.

— Ви темні... ваші мулли і ваші дєрвіші! — гукали одні.

— А ви гяури!..

— Ви держите народ в темноті, а ми бажаємо розвитку...

— Дозвольте, дозвольте! я хочу спитати,— скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком.— Скажіть мені, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дєрвіш?

Розлігся сміх... Бекір звищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч-чорт його знає...

Хаджі обурились.

В Абібули тремтіли руки, і білі уста безгучно ворухнулись.

— Стійте, стійте, чого ви сваритесь! я краще розкажу вам одну історію,— гукнув Рустем.

— Кажи! кажи!

Це зразу втишило галас. Усі любили послухать казку. Хто встав, знов сів на місце. Забряжчали посудом, засьорбали каву й запахкали з люльок. Дим знявся під стелю. Мекка й Медина заграли вогнями. Правда, хаджі були ще лихі; недобрый вогник не згас ще в їх очах. Ну, що той грішник розкаже?

Рустемові дав хтось стілець. Він сів, обтер вуста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав.

— Ну, слухайте ж... У ті давні часи, коли казкам ще йняли віри, як правді, коли верблюди були ще блохами, черепахи й жаби літали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напитись води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дає йому свого любимого осла і каже: «їдь, брате». Поїхав дервіш і опинився швидко в пустині. Їде і все собі думає, як би йому краще доглянуть осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як схудне або заслабне в дорозі, шейх буде гніватись. Тож дервіш не їсть сам, не п'є, а доглядає осла. Поїть його водою з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок глибокий,— злазить з осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослові — з ним розмовляє. Все дума догодить шейхові і його любимчику. Себе не жалує. Стане на ніч під пальмами, всю ніч не спить — все пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старався — сталась пригода: заслаб осел в пустині та й здох. Лежить на жовтім піску, витягнув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт — так, як гора. Сів перед ним дервіш та й плаче: ну, як я з'явлюся перед шейхові очі? Що йому скажу? Чи я ж не беріг його, мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірить шейх, скаже, що я в тому винен. Та й справді, хороший був ослик, людяний, смирний, слухняний.

Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невтішно дервіш, лле сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не п'є, не шукає розваги. Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищить, як срібло, пісок, біліють далекі горби... сидить на піску дервіш у великій розпуці, а коло нього чорне тіло осла, немов нечисте сумління. Вже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що ніщо не

поможе, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сів над могилою й плаче. Плаче й не може спинити сліз, що так і ллються на гарячий пісок. Коли так згодом надходить якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотаються горби верблюжі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван. Підходить, аж там сидить білобородий дервіш над свіжою могилою й плаче. Вклонився отаман. «Чого так плачеш невтішно, старче?» питає. «Як же не плакати, сфенді, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю»... Й заплакав сильніше, бо людський голос витиснув з серця рясніші сльози. «Не плач, чоловіче Божий... потішся. Усе живе має однакову долю, все, що живе — мусить врешті померти», — потішає отаман. Підійшли купці з каравану, розділили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув гроші на свіжу могилу, хто хліба для старця — й поїхали далі. А дервіш усе сидить на тому ж місці, сумний, невтішний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасливу долю осла. Вже й другий караван надходить. Питають, що сталося. «Ой, поховав... — одказує дервіш. — От тільки сьогодні піском засипав»... І показав рукою на свіжу могилу, говорити не може за сльізьми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Всі були скупчені та зацікавлені. Чорна кава стигла у філіжанках, сині струмочки диму ліниво здіймались з люльок, і причаївся жар в печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очі горіли, як дві жаринки, червоні вуха світились, як місяць на сході.

— Ну, — почав знову Рустем, — побачили ті, що на могилі гроші, десь, певне, недурно їх люди наскидали, поклали й свою частину до купи, наскидали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дервіш в пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою путь. А дервіш лишився. Сидів він день. Сидів він другий в глибокій жалобі, вкінці заспокоївся трохи і думки обсіли стару його голову: чи варто вертатись до шейха? Та й з чим вертатись? Діла не справив, осел пропав... Тільки розсердиш шейха. Чи не краще лишитись на

місці? Тут не погано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збивсь десь з дороги, пропав. Подумав дервіш, подумав та й залишився. А тим часом пішла по світах чутка, що у пустелі сидить над могилою святого убогий дервіш і плаче з горя, а та могила й святий новітній роблять великі чуда. Слабим вертає здоров'я, сумних потішає, навіть мертвим дарує життя. Почали звідусюди з'їздитись люди, почались молитви над ослячим гробом і справді діялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу-силенну і забагатів. Збудував над могилою пишне тюрбе, укрити могилу дорогим оксамитом. Ба незабаром і сам став відомим шейхом, поставив теке, прийняв дервішів та вславився врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув...

Рустем мусив спинитись. Мертві фігури хаджі заворушились; якийсь невиразний гомін розлігся в кав'ярні. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очі спажнули, як вовчі.

Та раз почав — треба кінчати. Рустем вів далі.

— Минуло так щось кілька років. От раз їде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий вже, білий. Навколо нього прості дервіші. Бачить, стоїть в пустині теке й пишне тюрбе. Захотілось йому перепочити у брата-шейха та поклонитись могилі святого. Завернув, входить, оддав «селям», вклонивсь могилі, коли зирк — а перед ним його давній дервіш, що пропав колись безвісти в дорозі. «Ти що тут робиш? — здивувався він. — Ти чому не вернувся до мене?» — «Ой, шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки звідси до мене в господу». Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та боявся вернутись додому, як люди скидали гроші та молились на могилі покійного. «Я їм забув сказати, що поховав твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав: нехай дають... А оце незабаром збирався їхати до тебе з подарунками, бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче святий: як тобі скажу, що люди молились на могилі осла?» — мало не плакав дервіш. Тоді старий шейх осміхнувся в білу бороду, поклав свою руку на руку дервіша, наблизивсь

до його вуха і лагідно мовив: «Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбе похований дід цього осла».

— Ха - ха - ха! — вибухла молодь голосним сміхом. Але в регіт увіллалося щось грізне, негармонійне, немов далекий грім. Наче хмара нависла в кав'ярні. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличчя скривились з гніву. Щось лиховісне було в гарячій повітрі кав'ярні, і навіть Мекка й Медина злорадно заграли вогнями. От - от щось буде. Це всі почували.

Високий татарин, здоровий, як бик, витріщив очі й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях ужинок гніву. Урешті скочив. Зірвав з голови шапку і гримнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захриплого горла покрив загальний регіт та г'валт.

Рустем звівся на ноги.

— Чого вчепився? Не хочеш слухать,— не слухай...

— Він так розказав, як стоїть в казці! — кричала молодь.

— Брехун! гяур! грішник! — хрипіли старші.

Усі схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв вже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над всіми, а жили на в'язах були напружені й грубі, наче мотузки.

— Гяуре, вигнаний батьком! — кричав татарин.— Ти зваживсь сміятись з правої віри, з наших святих!

— Геть! — скрикнув Рустем і схопив в руки стілець.

Кров зашуміла йому в голові. Він вже добре не тямив, що було далі. Знав тільки, що його б'ють і що він б'є. Не чув круг себе крику, не бачив грізних очей, ліз просто на ніж, сліпий, завзятий, сп'янілий — з одним бажанням перемогти.

— Тут ріжуть! вбивають! — кричали в кав'ярні, і бігли на крик той з вулиці люди.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду тріщали столи, дзвеніло скло. Одні намагались спинити бійку, а другі рвались до бою. Насилу розборонили.

Блідий, розхристаний Рустем ледве стояв. Він хотів

врешті вийти з кав'ярні. Зробив кілька кроків, хитнувся і раптом схопивсь за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! забили людину! — хтось крикнув.

Бекір з цікавістю й жахом дививсь Рустемові в очі.

— Швидше додому... — прохав Рустем.

Кинулись кликати фіакра... по чорній вулиці розлігся крик... заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у п'їтьму івалт і метушилились в кав'ярні люди, як на пожежі...

Тихо поплив фіакр з Рустемом кривими вулицями. Чорні доми лежать з обох боків, як скелі... Немов не город, а річка темна, глибока... Пливе по ній човен... плывуть мінарети, мов білі щогли... хвилі гойдають Рустема... скачуть, як в танці, зорі ростуть, зникають... так чудно, так дивно... Чи сон—чи дійсність? Рустем не міг розібрати.

Джіафера не було вдома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодні неприємну новину; ефенді Мустафа з певних джерел дізнався, що Рустемові не дадуть школи, бо вважають його небезпечним—і переказав про це Джіаферові. Джіафер дуже стурбувався і пішов трохи пройтись та обдумати насамоті, як би про це сказати приятелеві, щоб не дуже його засмутити. Повернувши додому, він здивувався, коли побачив в хаті незвичайний рух та чужих людей. Бекір сидів карячки біля дверей і дивився наляканими очима на відомого в городі лікаря, що нахилився над Рустемовим ліжком. Якийсь татарин бігав по хаті, носив щось, переставляв. Що сталося? Бекір зараз схопився на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, запинавсь і безперестанку повторяв своє любиме «ч - чорт його знає». Джіафер на силу розібрав.

Караім - лікар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне спід шапки кучерів.

— Нічого, нічого, за два тижні хоч весілля гуляй,— хай останнє впаде на твою голову, як у вас кажуть,— кисло шуткував лікар, і кутики уст не піднімались в нього, а опускались.

З ліжка осміхався блідий Рустем.

— Ну, конче треба було когось дратувати,— підійшов з докором до нього захмарений Джіафер.

— Е, пусте! Лікар каже, що ніж заліз неглибоко. Мені нічого.

— Ах, Рустем! молодець, їй-богу! — підбіг Бекір.— Коли б ти бачив, як він його бив... стільцем... по голові...

Очі в Бекіра засяли од захвату і він зробив руками рух, немов збиравсь розколоти Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він уперся, як цап, і лишився на ніч. Скулився долі біля порога і шохвилини скакував — заспаний, наляканий і то-роплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправлявся. Його одвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він дістав її у боротьбі з забобонами. Кричали, сміялись, накурювали в хаті і дратували Рустемові нерви. Бекір користувався з кожної вільної хвилини і приносив слабому свіжі новини з вулиці, підслухані розмови, дрібні події дрібного життя крамарів і кумедно показував, як мулли перебирають чотки, а тим часом винюхують, що в кого є, щоб узять десятину. Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз надвечір, коли Рустем міг вже сидіти на ліжку, до нього прийшов несподіваний гість — дядько Абдула, грубий, дихавичний, старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаїл не у великій згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалітись на недуги і старість, а потому звів свою мову на розпусту і зневір'я сучасної молоді. Як крається батькове серце, коли у правовірній родині шайтан посіє незгоду. Батько кінчає свій вік, а син починає. Синові легше скоритись. Так навчає пророк і так повинно бути. Бідний мулла Смаїл! Він схуд і щодня мие сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли б той прийшов до нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім втомився од довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. Він щиро хотів би знов поєднатися з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав вже готові умови.

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давнє.

Рустем замотав головою.

Ні, він цього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли б батько прийняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов.

Даремне тільки трудив старі кості та важке тіло.

Рустем лишився сам. День гас і вікна сіріли. Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тіннями. Після важкої розмови про батька Рустем почув себе краще. Немов щось важке, дошкульне щось скинув з плечей, наче вирізав з серця болячку. Тепер все ясне. Чув, що стояв досі на роздоріжжі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і освітили розлоге поле життя з його тернами, камінням та будяками, але разом і з цілошою водою, яку він сподівався розбудити, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохались на світ, і серце од них тремтіло. Коли б не оця досадна рана, він знявся б, як стій, і пішов на роботу — велику, важку, солодку роботу. Почував у собі сили. Забув навіть Мір'єм — і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг одділити її од своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе життя, у горі і в щасті, у спільній роботі?

Минали дні. Тремтячими безсилимими ногами Рустем ходив вже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки од Мір'єм. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все ж... Чи не дістала його листів? Невже Айше загубила або хто перейняв? Недобра, вона ж певно чула, що сталося з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб Айше, але їй тої не видно. Рустем ні з ким не діливсь своїм щастям, навіть Джіафер, найщиріший приятель його, нічого не відав про це. Хіба попрохать Джіафера, щоб покликав Айше?..

Джіафер розшукав таки Рустемову небогу. Вона клялась і божилась, що передала Мір'єм усі листи, але та нічого їй не давала. Що ж сталось? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Ні. Така, як завжди. Чому ж не пише? Айше низала плечима і витріщала очі. Рустем

заходив у голову, не спав по ночах і турбувався. Ходив сердитий, роздратований і сваривсь з Джіафером.

Коли ж за кілька день знов прибігла Айше і всунула в руки сірий клаптик паперу, ще теплий од пробування під халатом, на грудях, руки в нього тремтіли так, що він роздер цидулку й забув про небогу. Айше надулась і довго стояла в куточку, здивована й ображена.

«Багацько сліз виляляли мої очі,— читав Рустем,— коли я почула, що тебе мало не вбили. Я зразу хотіла бігти до тебе, та Аллах у час послав мені розум і за те щодня молюсь і дякую йому. З того вийшло б погане для обох нас. Айше казала, що тобі краще, що ти вже ходиш— і за це дякую Богові. А він би міг тяжче скарати тебе за твоє глузування з нашої віри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що маю сказати. Наслав Аллах на мою бідну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батькові каву, спалила пілав, помагаючи матері, і не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По почах теж думаю — чи були б ми щасливі? Чи благословив би Аллах шлюб наш проти волі батьків наших? Я знаю, вони не так думають, як ми... та вони ще живі, а пророк сказав: спусти перед ними крило твоєї покори, слухайся їх. Ти пишеш, Рустеме, про новий світ, обіцяєш показати його мені,— душа моя рветься до нього — та чи прийняло б серце наше радість, коли б упала на землю сльоза з батьківського ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця в мене запались, наче від посту, а руки втратили силу. Мої очі не знають сну й червоні од сліз. Аллах милосердний змилювавсь надо мною і сказав мені в серці моєму: кріпись. Нехай Рустем піде до батька, впаде йому в ноги і скаже: мій гріх, моя покута. Тоді твоя буду навіки. Тоді виблагай в батька дозвіл побратись — і мій тато пристане на це. Такі думки вклав мені Бог в серце одної ночі і я не смію зламати його слово. Коли ж цього не зробиш — така моя доля. Кожній людині до шиї Аллах прив'язав його птаху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й Богом, чесно, одкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні

слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мір'ем».

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось яке те кохання!

Так ось що виросло з зерна, що він посіяв у чисту душу!

А, значить пута темноти сильніші од світла? Бур'яни швидше ростуть, аніж колос?

Кров бухала в голову, і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросі скрухи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що виносив в серці? Все найясніше — волю, надії і міць перемоги?

І за те він дістане добру хазяйку й покірливу жінку?

Так ось же!

Роздер сірий папірчик на дрібні шматки і кинув додолу. Мов дер своє серце.

Впали шматки на поміст, тихо, поволі, мов перший сніг.

Дивився.

— Що вона пише?.. Що написала?

Почав збирати шматочки, складати докупи. Руки тремтіли, гнів спливав жалем.

Складав безгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтів видушити краплю надії, бив камінь об серце, щоб викресать іскру.

А може... А може, бур'ян не розрісся, може, ще можна виполоть хопту. Сам винен... давно не бачив... эта пригода — дурна, непотрібна...

І сів писати. Благов зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш кохання, а іґрунт під ногами... тут гасло світло, яке так трудно було добути.

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де б могла бути Айше?..

Блідий, непевним кроком блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі одвертались од нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозі мало не цілу крамницю, щоб ублагати Айше. Де б вона могла бути?

Знайшов урешті під мостом, біля фонтану, коли сповняла кухоль водою. Впхав їй до рук солодкі пакунки, благав, щоб зараз бігла. Стежив, як нісся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидше щез з очей блискучий фез, на якому зірками грало вечірне сонце. Стояв на місці і серце в нього билось тривожно. Дітвора біля нього крутилась — червоні фези, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил і тихо дзюрчала вода фонтану. Спішили байдужі люди, торохтіли вози по каменистій дорозі і тихо, як привиди, пливли попід стінам білі жінки. Життя точилось своєю чергою і мов тікали од нього вгору стрункі мінарети, що підпирали блакитну баню, як мармурові колони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айше, як золота кулька, й червоні кіски женуться за нею, немов проміння. Засапана, очі горять. Прибігла і вткнула Рустемові в руку назад його лист...

Мір'ем не прийняла ... не хоче.

Ага! не прийняла? Ну, добре ... ну, дуже добре. Рустем хоче сміятись. Значить, мури міцні ще ... ті, що він думав звалити ... Стоять, рожевіють, немов невинні, немов сміються. Що ж, добре. Нехай сміються. Ще прийде день, що стануть з них лиш купи грузу, коли не зможуть більше держати в тіні людські оселі, заступати світ сонця ... А тепер хай рожевіють ... хай висисають кров серця ... холодні, бездушні, прокляті ...

Рустем зняв руку, гнівний, ображений, і, мов живій істоті, грозив мурам ...

А діти крутились біля Рустема, сміялись і щебетали :
— Афуз! афуз! Він сам до себе говорить!..

.....

-
- Джіафере !
 - Що скажеш, Рустеме ?
 - Я хочу звідси тікати ...
 - Як звідси ?

— З Бахчисарая. Мені тісно... Я тут не можу. Хочу прохати, щоб мені швидше дали мектеб на селі.

— Чого поїдеш? Не їдь...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровий, хоч ходиш такий похмурий, немов не знать що сталося. Я досі мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть одмовлено. Останні події тобі нашкодили. Всі, що у нас мають силу, що уважають себе цвітом народу,— всі проти тебе. Вони кричать на роздоріжжях, що ти небезпечний. Навіть сам муфті¹ вже знає про тебе.

— І тут стіна. Знов мур став на дорозі...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас куди не поткнешся — наскочиш на мур. Загородили муром од світу жінку, склали стіну забобонів, і мур темноти стоїть міцний ще, немов фортеця. А ти розбивай собі голову об ті мури, трохи своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти ж сам казав недавно, що мури пощербились. Май ясне серце і не сумуй. Невже ти не будеш сміятись з того, що мулли у мечетах кленуть тебе перед народом? Он ще недавно у джумі-джамі, в соборнім мечеті, хатіп рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: перше, ніж запалає вогонь, мусить вибухнуть сірий дим...

Рустем ходив по хаті, повісив голову і тіні вкрили його обличчя.

Замовк і Джіафер.

Так трудно... так тяжко... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тіло... За кожний здобуток платиш ціною крові... Простуєш до світла і замість нього стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні... блимне, сховається, засвітить знову — і гасне, як Мір'ем... Ах, годі, забути, не згадувать краще... Забігти кудись далеко, забути, загоїть болячку... Як звір, що тіка до нори й зализує там тяжкі свої рани...

— Поїду...

— Куди?

¹ Найвища духовна особа у мусульман.

— А світ - заочі ... Аби лиш звідси ...

— А наше діло? А товариство?

— Вас тут багато ...

— Стидайсь, Рустеме ...

— Стидатись? Ха - ха! Хай тим буде стидно, що ...

Ах, ти не знаєш ... ти нічого не знаєш ... Коли ти садиш зерно ... розумієш, коли ти в поті чола скопаєш ґрунт, вкладеш у нього зерно, поллеш гіркими ... коли дочекаєш врешті стебла і сповниш надією серце ... і от тоді, розумієш, за одну ніч виросте пишний бур'ян, заглушить стебло і коли прийдеш на сході сонця — застанеш лиш мертве бадилля, — а! ти знаєш, яка тоді пуста у серці?

Очі в Рустема блищали, губи тремтіли, він мало не плакав.

— Поїду ... кажи, що стидно, кажи, що хочеш, а я не можу ...

Він бігав по хаті і серед тиші лунали кроки гучно й тривожно ...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату, якийсь не свій, червоний, радісний і засоромлений. Щось хотів казати і не знаходив слів. Став біля дверей і дивився на Рустема.

Рустем зупинився.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зваживсь. Підбіг до Рустема й, хвилюючись та заїкаючись, почав кидать слова швидко, безладно:

— Ч - чорт його знає ... Ти не ходи в кав'ярню ... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже ... Я кажу: за що? Він каже: мені не треба такого слуги. Рустем гяур, невірний ... На, каже, неси йому гроші, що заробив у мене ... бачити, каже, не хочу ... Ах ти, собаче вухо ... Ах ти, копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров і вдарила в очі. Ч - чорт його знає ... Я йому кинув гроші додолу: неси собі сам, я більше в тебе не служу, бо і я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан з твоїм багатством!..

Вуха в Бекіра палали, як жар, голос тремтів од обурення, і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в вічі? Плюнув в лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем вхопив Бекіра за плечі і дививсь йому в вічі, немов не вірив, що цьому правда.

— А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав ще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув.

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає— мені з вами найкраще...

Очі в нього стали ще більші і блищали од сліз.

Рустем тремтів. Чув, що ввійшло щось у груди велике, радісне, тепле—і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере?— гукав.— Він таких думок, як ми... Він наш. Покинув службу лиш через мене, він став за мене тоді, як другі... Ти чуєш?

Джіафер осміхався.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь його глушить бур'ян. Та що тобі з того: ти ж однаково їдеш...

Бекір підвів на Рустема здивовані очі.

Тоді Рустем вхопив Бекіра за плечі і, показуючи на Джіафера, скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому... Я нікуди не їду...

І коли так стояли всі троє, схвильовані і радісні, у вікна знадвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпучливий спів мінаретів.

Він линув під небо, падав на землю, бився між гонами і плакав, і кликав усіх правовірних прийти до Аллаха благодати рятунку...

22 жовтня 1904 р.

Чернігів

СМІХ

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Зацібуючи на ході білу ранішню блюзу, вона тихо і наче з страхом поспитала :

— Ви ще не одчиняли віконниць ?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... хай будуть зачинені цілий день! — бистро й налякано наказала вона наймичці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору, обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз - у - раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити ?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть, що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як

мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона приклала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим то він скінчиться? Мало ще топтали людей козацькими кіньми, не доволі пролили крові штики та кулі,— треба було ще панькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на цей час, заберім діти — не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, Боже! І за що ж?

Їй мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, brutальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище... Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Це прізвище було ненависне поліції, і тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! цитьте!.. Ах, Боже мій! перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птах крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одягу та натягала дітям панчішки, певний важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на фіртці.

— Що ж там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті... люди?

— А хто їх знає... люди...

— Що ж у них... було що в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема... усі виїхали.

— Добре зробили, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає... Ах, Боже!..

— Варваро! Варваро - о!..— почувся з столової роздратований голос пана Чубинського.— Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурился посліпувати очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його, серед білявого волосся, здавалось змішаним і помнятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пушу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, Боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицях червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якомсь чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти—хлопчик і дівчинка—здивовані незвичайною обстановою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. «Оратор, оратор», злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати

її, і враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів ... голови, голови й голови ... впрілі, загаріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ця річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість ... Так, але що буде сьогодні?.. Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділи витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвили ладен розіллється морем пристрасти та затопить береги?

Раптом щось грюкнуло в віконниці.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі зацікавилися.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валер'ян. — Певно, діти, пустуючи, зачепили віконницю, як це часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала ...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли ... Вони через двір зайшли до кухні.

— А - а!.. нехай заходить, нехай ... — Студент Горбачевський уже вихилявся зза спину Варвари.

— Що там чувати, розкажіть!.. — привітався до нього господар.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микити був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім покладали знищити «раторів» та «домократів» ...

— Ах, Боже ...

— Ви не лякайтесь, пані, може нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три - чотири ... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так

і світять вогнем, як вглянуть інтеліґента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками наляляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі? — питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Проїшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять — трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба? Спасибі. А все таки дивуюся, чому ви не виїхали на цей час з города? Біжу оце до вас — бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати — куди й чи на довго, — аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш... Чи ж я не казала, чи ж я не благала його — поїдьмо куди, заберім діти... — мало не плакала пані Наталя, притискуючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про це говорити, — роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Це говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька, кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви?.. Де ви?.. — Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі.. ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тількищо бачила, як били Сікача.

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте — кого я бачила в юрмі? Народ... селян... в сірих святних свитах, в великих чоботах, простих, статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно,— обізвався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити! То стара, дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибірі, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от, знищили все, розібрали хату по брусіві, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилювали...

— Ах, жах який!— шепнула якомсь механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте...— нетерпляче перебила вона розмову. З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. А - а - а... а - а - а...— одбивали високі стіни змішані згуки, і тут десь близько почулось тупотіння ніг по каменю вулиці.

— А, подлість... подлість... Я йду на вулицю...— стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накиннулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого

не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмере без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валер'ян, — заберіть дітей у другу хату, втихомирте якнебудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по локіть руками, і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі, — обізвалась Тетяна Степанівна: — маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! Моя Варвара золота жінка... Це наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. І, уявіть собі, бере всього навсього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має, — додав пан Валер'ян.

— Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить...

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона властиве прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові, після його промов на мітингах, небезпечно сидіти вдома. Лучше б перечекати цей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являйтесь на вулиці. Квартири їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумують, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде... — заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже, — заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним. — Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

— Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

— Так, певно, що хуліганів...

— І не дійде до того, щоб проливалась кров...

— Ах, Боже!.. певно, не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в цій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них?

Що ж, коли прийдуть, захищатись до краю. Вони за-барикад...

Дзень - дзелень... дзень - дзелень!

Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи... не одчиняй,— благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро!

— Тс... не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через кухню...

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ході кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат... Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, Боже!

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два! Залізко мусів присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім боронитись... Треба всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба збиратися і одбиватись оружно.

Доктор кричав так сильно, немов на площі, перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують...— благали її очі і болісний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

— О, пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, Боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер,— кричав він,— і ходім зараз.

— Я не маю револьвера,— сердито скрикнув Чубинський.

— Фю - ю! — аж свиснув доктор.— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не - е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди? — кричав собі пан Валер'ян: — це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками й з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о, ні, а всім, це очевидно... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мозку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звір'ячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів.— Не втрачай голови... не втрачай голови...— говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіря, що піймався у пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що - о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Хха!

Те «хха!» зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють...— жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та - а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха - ха - ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха - ха - ха!.. Бо годі панувати... ха - ха - ха! Слава ж Тобі, Господи, дочекалися люди...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї наллялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками й хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялозеним убранням.

— Ха - ха - ха! а - ха - ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш як піну викидав окремі слова.

— Ха - ха - ха! всіх... викоренити... ха - ха - ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а - ха - ха!..— вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скавав по хаті і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убийче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть!— скрикнула вона тонко й пронизувато.— Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Барвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилася низько. Вона поглянула скося на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості.

Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Барварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар...

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Барвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад в кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду і чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других, для других, щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні...

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила? Піді, подивися...

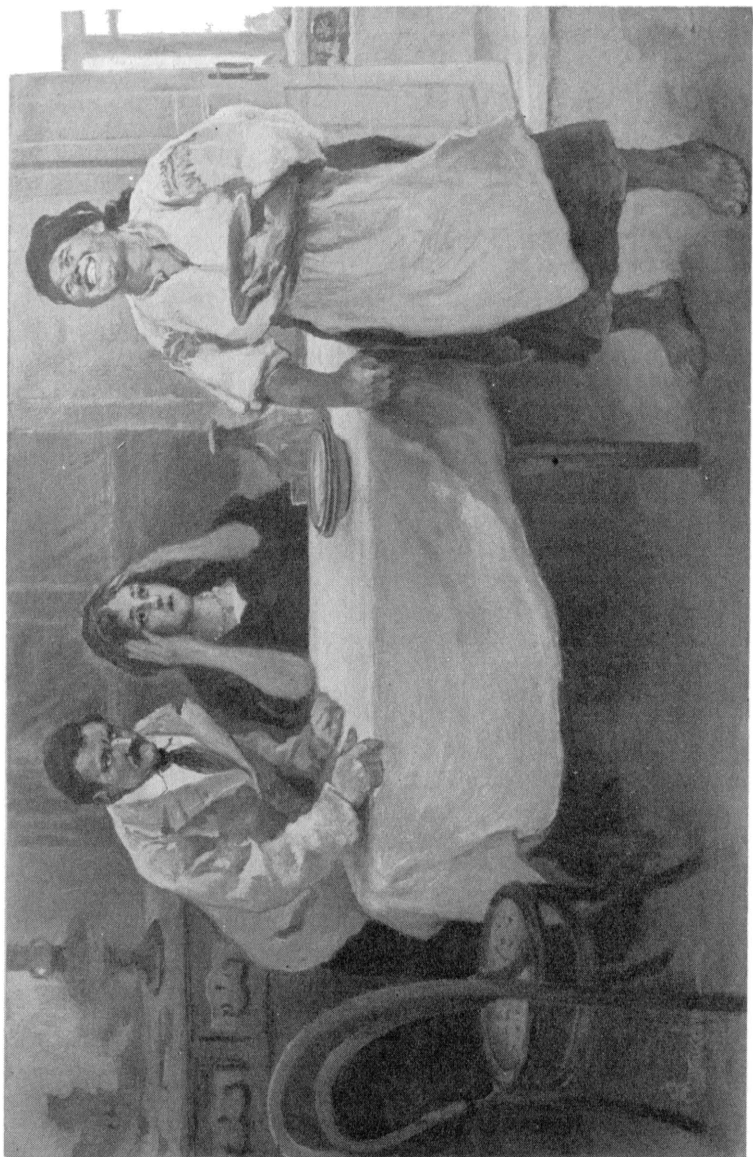
— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом. — Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувать гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний болт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла попід

Немов дощ блискавок сипав той сміх...

високу стелю. Вікно відскочило, вдарилось половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних згуків.

— Чому вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

А - а - а ...— неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

А - а - а ...— котилось ближче щось дике і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скавав по вулиці звощик і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А - а - а ... а - а - а ...

7 лютого 1906,
Чернігів.

ВІН ІДЕ

ОБРАЗОВ

Прикмети були погані. Становий, здається, незадоволений був з того, що взяв, і хоч запевняв, що не допустить погрому, але йому вірили мало. Найгірше було те, що ніхто напевно не знав, чи одмінять процесію з образом спаса, яка мала відбутись завтра, по церковній відправі. Про це з тривогою говорили в містечку, і крамарі, забувши на покупців, лишали свої крамниці на Божу ласку, а самі збирались купками на майдані, серед містечка. Тут притишеними, таємничими голосами, тривожно озираючись навкруги, переказували одні другим про якихсь непевних, чужих людей, що з'явилися недавно в містечку, про чорносотенних панків, які були б раді погромові, та про те, що їхні «пуриці», багатші купці, ще зраня почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми. Часом розмова ставала гарячою, бурхливою, слова бряжчали, немов вози з залізом, і білі крамарські руки тільки мигтіли перед рудими бородами. Але коли розтинався раптом голосний гуркіт коліс по бруку й велика балагульська бричка підкочувалась під один з багатших домів, що всіма вікнами дивились на площу, розмови стихали, і всі похмуро і з злістю дивились, як виносили похапцем з дверей всяке манаття, скрині та подушки, і бричка ущерть виладновувалась жінками та кучерявими дітьми. Коли ж бричка зникала нарешті у хмарі сірого пилу, розмови знов оживали і переходили в крик. Візник Йосель, міцний, високий чоловік, метушився по базарі з батіжком у грубих вузлуватих руках і хвалився, що вже одправив усі три свої фургони. Він запевняв, що до вечора не буде в містечку ані одної фурманки.

Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись. Скрізь рипіли залізні засуви, бряжчали колодки й ключі, стукали двері, заслоняючи чорні отвори — і вмить сірі старезні мури ринку викинули з себе людей. Майдан на хвилину ожив, залюднився. Старі «балабусти» зібрали з столиків бублики й булки, покриті пилом, увесь свій мізерний крам. Охали, стогнали та, вгинаючись під важкими кошиками, поспішали додому. Чорні купки похилених, схвильованих людей розтікались з базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувся раптом у сирій камінь.

Наближався вечір. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу. Червоний туман вставав на заході і немов криваві примари насувались звідти на місто. Спочатку несміливо, поодинокі, а далі цілими лавами. Безгучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі, червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя. Старезні мури тремтіли од жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі на карнизах, вітали гостей сміхом. А коли сонце сіло і прийшла ніч, як чорна дума землі, червоні гості щезли, й містечко зовсім завмерло.

В хаті старого «шохата» Абрума, при світлі лойових свічок, ішла нарада. Там зібрались самі старі, поважні люди, з зморшками досвіду на блідих лицах, з білими бородами, як у далеких предків. Всі говорили разом, бо всіх одно турбувало. Одні хотіли зібрати ще грошей для станового, другим приходила до голови думка прохати попів, щоб заступались. Інші знов радили зійтись до синагоги і в молитвах провести ніч. Великий Бог, що вивів Ізраїля з пустині, що не дав йому досі втопитись у хвилях зненависти інших народів, ще раз одверне од нього ворожу руку. Все це було добре, але не могло ні об'єднати, ані заспокоїти. Коли ж візник Йосель, що мав сильніші груди, такі перекричав усіх і заявив, що молодь поклала оборонятись, що вона буде стріляти — і витяг перед себе батіг, як револьвер, — жах стулив усім уста, і білі борода, немов зів'ялі, упали на груди. Поэтому зчинився гвалт. Старий «шохат» Абрум, який на свому довгому віку спокійно перерізував горло тисячам курей та гусок, збілів увесь і закричав. Як! Вони хочуть

стріляти! Ті нерозумні, ті божевільні! Оті «політики»! Вони хочуть пролити кров, яка впаде на наші ж голови. Вони викличуть помсту — і помста як вовк пожере наші діти, увесь спокійний народ!.. Ай-вай!..

І всі кричали разом з Абрумом, кричали беззубі роти, кричали зморшки мудрості й досвіду, скакали бороди й білі та худі руки. І від обурення й крику всім стало душно і навіть легше, так наче криком вони прогнали з хати тривогу.

Те гостре обурення однак скоро пройшло, і крики поволі затихли. Знов устало питання — те саме, що і спочатку — що ж мають робити? Час йшов, і кожна хвилина, що конала навіки, родила другу, а та наближала страшну невідомість. Ніхто вже нічого не радив. Всі почували втому. І чим ясніше ставало, що нема ради, що же можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду, процесія пройде тихо і не зачепить нікого! Ще може нічого! Може нічого не буде!

Комусь прийшла думка: що скаже сліпа Естерка? Ведіть сюди Естерку!.. Вона вгадає...

І всі забажали почути, що скаже Естерка.

Візник Йосель і зять Абрумів піднялись привести сліпу.

Вона ще не спала. На порозі темної, як і хазяйка, хати вона сиділа чорною купою і, здавалось, співала. Тихі, жалібні згуки, мов плач дитини, йшли знизу, з чорної купи, і було так чудно і навіть страшно чути той спів, що Йосель спинив свого товариша і не зважувавсь обізватись до старої. Він не міг розібрати, чи вона співає, чи плаче. Врешті наваживсь і стиха покликав:

— Бобе!.. бобе Естерко!..

Долі тремтіли ті самі згуки.

— Бобе!.. Слухайте, бобе.

Спів стих і почулось довге жалібне сякання носа.

Коли їй розповіли, чого прийшли, вона мовчки встала і простягла у пільму тремтячі, шукаючі опори руки. Її взяли під руки і повели. Двері од темної хати лишились отвором.

Скрізь, де вони проходили попід освітлені вікна й одчинені двері, до них приставали жінки й чоловіки; діти

бігли за ними неначе курява. Одні другим шептали, що сліпу Естерку, яка вгадала смерть своїх дітей, а потому виплакала очі за ними, ведуть до шохата.

В світлиці Абрума набилось стільки народу, що стало дихати трудно. Коли ж одчинили вікно, щоб впустити повітря, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич, і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога.

І всі побачили Естерку. Її скаменілий од горя вид, її червоні очі, з яких без упину стікала сльоза. Мов вітер повіяв по всіх обличчях. Ай - вай !

Абрум хотів її посадити, але вона не сіла. Тільки оперлась на поруччя стільця. Її щось питали, щось говорили, але вона не чула. Що їй було до того? Вона, що носила у серці велике горе, яке не могло там вміститись і спливало крізь темні очі, бачила тільки своїх синів, про них говорила. Вона описувала усі подробиці, яких ніколи не бачила, бо була далеко від того, малювала картину так, наче вона випечена була у неї на червоних повіках, що закривали очі. І голос у неї гучав, як у стародавніх пророків.

«Я бачу звірів ... скрізь звірів ... В очах у них вогонь, а на зубах кров ... людська, червона ... А в серці мають вовчу жадобу ... Вони несуть свого Бога, і на дрючках, що в їх руках, кров ... кров синів моїх бідних ... Ай - вай !»

— Ай - вай ! — стиха зітхнули десятки грудей у хаті її попід вікном.

«А їхні попи співають і чорними устами хвалять Господа Бога, а на ризах в них кров ... людська кров ... І ричать разом із попами криваві звірі і розбивають об камінь голови діток маленьких ... Ай - вай !»

— Ай - вай ! — тремтить зітхання довкола і меркне од нього у хаті світло.

«Ось під ногами у мене кров ... Чорна, запекла ... великі, чорні калюжі ... Лежать жінки, білі, як крейда, і дивляться їх мертві очі на чоловіків ... на трупи дітей ... І скачуть по дітях сп'янілі звірі і ревуть: смерть ! смерть !»

— Ай - вай ! — стогнуть у хаті і плачуть надворі.

«Вогонь і смерть !... Я бачу руки, я бачу очі, що благаяють рятунку ... Я чую крик ... Валяться стіни ... стрі-

ляють ... пекло ... Ой, мені душно ... Ой, моє серце ... А тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах ... ламають двері ... А там мої діти ... мої сини любі ... Ай - вай! Рятуйте. Не бийте ... Лежить мій Хаїм ... лежить мій Лейба, що годували стареньку маму ... і більш не встануть ... Ой - ой! ай - вай!..»

— Ай - вай!.. ай - вай!..— усі підхоплюють лемент, і стає сумно і страшно, як в судний день.

А «бобе» Естерка все говорила, а сльози все стікали з її сліпих очей. Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді довкола робилось тихо, люди таїли віддих і складали на дно серця кожне слово старої, як важкий жаль. Може, то не Естерка говорить, а їхня доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність. Може, ті діти, що тепер тулять теплі обличчя до колін матірок, завтра будуть валятись по вулицях мертві і їх будуть толочити важкі чоботища п'яної юрми ... Ай - вай!..

Народ навис над вікном і все прибував. Якась розхрістана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь натовпи ближче до хати і притискала до грудей кривий семисвічник з старого срібла, єдину, може, цінну рідинну річ. Великі жили на руках в неї ясно синіли на світлі. Налякані діти починали ревіти, жінки їх гамували і витирали сльози руками. Крайні зітхали: і весь той жаль, і всі ті сльози збирала блакитна ніч та громадила в хмару, що вже здіймала чоло на нічному крайнебі.

Коли ж Естерка замовкла і її, схилену, спустілу, вивели під руки з світлиці, народ розступився, загомонів і посунув за нею аж до її хати.

Шохатові гості теж розійшлись, рознісши з собою на ніч тривогу.

Неспокійну ніч перебуло містечко перед християнським свягом. До раня світилось по хатах світло і товклись люди, готуючись на завтра, як до пожежі. В'язали клунки й ховали все, що тільки можна було сховати. І скрізь був плач та стогін.

А коли сонце зійшло, до нього всміхнулись тільки червоні маки з карнизів ринку та ще дороги, зарослі маком, що розтікались, немов криваві ріки, поміж зеленим хлібом од мурів містечка. Будинки були похмурі, всі

А „бобе“ Естерка все говорила, а сльози все стікали
з її сліпих очей.

в тінях, і тіні лягли в людей під очима. Старий мечет, сповнений нині так густо зерном, як колись правовірними за панування турків, був чорний од чорних згадок про криваві події, що минули, здавалось, навіки, а сирій ринок стояв похмурий, увесь у зморщках, як дід, що все вже бачив і розгубив надії.

Містечко було безлюдне. Спустілими вулицями блукали лиш кози. Коли сонце стало високо, вдарив із дзвіниці дзвін; хитнув повітря і ножем пройшов в серце. З'явилися люди. Спочатку рідко, як і окремі дзвони. Та коли дзвони, схитнувшись разом, пішли у танець, великі, середні й маленькі, і заскакали в повітрі, як метелиця, з усіх усюдів сипнули люди, так, наче дзвони тягли їх до себе. І сотки наляканих очей дивились услід їм крізь шибки вікон.

Блідий, невиспаний шохат Абрум теж слухав дзвонів, хоч вони вже давно замовкли. Він увесь тремтів і сам дивувався, що у нього так скачуть щелепи, так трусяться руки й ноги. Бо ще невідомо, чи піде процесія, чи ні, чи буде що, чи не буде. Алеж він поважна духовна особа, і не може бути лише свідком народнього лиха. Врешті він зважився і переступив поріг своєї оселі. Дрібним, непевним кроком, озираючись та оглядаючи стрічного «гоя» так, наче вперше стрічався з ним, він спочатку пішов бічною вулицею, тепер безлюдною, а далі звернув як до майдану. З вікон і дверей дивились на нього його одновірці, і він привітно хитав їм головою та кривив в усмішку свої бліді уста. Він навіть пробував щось говорити хриплим та здушеним голосом, але за кожним разом змовкав, таким чудним та дивним здавався йому його власний голос. Та й взагалі йому здавалось, що то не він іде, а хтось чужий, незнайомий так чудно ступає тремтячими ногами по якійсь чудній, немов легкій, землі. І він навіть бачив, як той «чужий» іде. По дорозі йому стрічалась молодь, що бігла з майдану, од церкви. Йому здавалось, що він питає, але він тільки стояв і мовчки дивився стрічним у вічі. І йому оповідали. На ході, поспішаючись, коротко, уривчасто. Багато народу... з сіл... і з околиць... Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху... Хтось бачив сокиру... попід полою... І бігли далі.

На одній вулиці, де народ у тривозі висипав з хат, він бачив, як якась кругловида, кучерява дівчина (чия вона?) кидалась поміж люди з тхоревим хутром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми благаючими, сливе божевільними очима вона сіяла жах.

Абрум пішов далі. Повз нього проскочив кіньми становий, злегка підплигуючи на м'яких ресорах. Абрум підняв руки і щось закричав, щоб його зупинити. Але той навіть не озирнувся. Блиснув на сонці білим мундиром та злотом погонів і зник. І раптом шохат почув у серці пекучу злість. Його аж струснуло. Тепер він опам'ятався і міг говорити. Він переймав стрічних і всім кричав, що так не можна... Треба оборонятись. Треба стріляти із револьверів і всіх перебити... Закидати дрочками, бити дрючками, колоти ножами... Підняв страшенний галас. Залякані люди вибігали з хат та благали, щоб він замовк.

— Тихо, реб Абруме, тихо будьте... ша!

Але він не міг вгамуватись.

Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, немов хотів заглушити криком свій власний жах.

— Для чого мовчати? І доки мовчати? Ми все мовчали.

— Реб Абруме... ну, будьте ж тихо... ша... реб Абруме...

Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже почалося. Вони вибігали з домів напоготові, з жінками, з дітьми, з клунками в руках і задвірками, через городи, тікали в поле, у високу пшеницю.

Коло Абрума збирався народ. До нього простяглися руки, його оточали бліді, зжовклі обличчя, червоні од нічниць очі. І всі благали: ша! тихо... не клич біди... Абрум замовк. І серед тиші йому зробилось страшно. Тут, в тім містечку, де він родився та зріс, де стільки літ, до старости самої, провів у праці для себе й для других, він опинився як серед моря на кораблі, який зараз потоне, а навкруги б'ють хвилі і реве вітер у чорних просторах. І ні звідки нема рятунку. Абрум обвів усіх очима. Ті неспокійні, блискучі очі, з якими стрівся, так само казали: нема рятунку...

Все тіло дивно напружилось в нього, і він відчув с цем той крик розпуки, що глибоко таївся в серці йс народу, боячися навіть вирватись звідти.

Йому зробилось страшно ... страшніше тут, серед людей, ніж у своїй хаті...

Раптом Абрум почув, як щось звалилось на нього й розбіглось по тілі дрібними кольками. То серед тиші впали на голову дзвони і побігли по місту з високом і реготом. Од майдану щось тупотіло і чувся крик: «вже йде!.. вже йде!..»

Може, там бійка, може, там кров... Він нічого не знав. Може, там ріжуть, грабують... Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом ухопила його; що його з усіх боків штовхають, що над ним важко дихають, що він біжить і чує довкола великий тупіт ніг, і чує у грудях, як скаче серце. Щось велике, стоніє, гаряче бігло з ним разом, а він бачив перед собою лиш довгі поли чийогось халата, що кумедно розлітались на вітрі. За ним щось гналось. Він мчав по тісних вулицях, місив ногами глибокий пил, минав доми, звертав убік, і піт заливав йому очі. Ось дім Мойше Цвейлібе, а ось хата убогої Хани. Знов якась вулиця... ще один дім — і чий то дім? Чий же то дім? А там уже поле... Аби добігти, аби добігти... Ось уже й шлях. І на нім кров? Дві довгі річки з обох боків? Ах, ні, то ж маки, такі страшні, червоні... як людська кров... Коли б добігти, коли б сховатись, щоб уже не чути дзвонів, червоних дзвонів, що мчать наздогін, б'ють у саме серце, скачуть і регочуть, як божевільні.

Містечко спустіло. Всі, хто лишень міг, утікали в поле або в ліс. Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою, та голодні, негодовані кози, що блукали круг неї з жалібним плачем. А в дивній, мертвій тиші містечка справляли танець дзвони. Великі, середні й маленькі. Сонце сміялось і вистеляло дорогу дзвонам як килимами.

Естерка сиділа на порозі своєї хатини, закривши лице руками. Вона знала, що її покинуть, сліпу, непотрібну, саму на ціле містечко. Вона сама стріне те, од чого всі повтікали, що там, в Одесі, одняло од неї синів. Але вона не почувала страху. Чого боятись, коли найстраш-

ніше пройшло крізь її серце вогнем і спалило там все? Не страх, а зненависть запікалась у її грудях, коли вона слухала дзвони. Естерці здавалось, що то не згуки, а сотні кривавих рук простяглися од дзвіниці і жалібно тріпочуть довгими пальцями понад домами. І їй хотілось вступити в бій з тими руками та власним тілом одвести од людей лихо. Вона встала з порога, простягла вперед руки, підняла лице, по якому стікали з сліпих очей сльози, й пішла назустріч дзвонам. Згорблена постать старої з простертими перед себе руками, суха й рішуча, здавалась страшною серед безлюддя. Вона йшла й жа-дібно вбирала в себе згуки, що перетворювались в знена-висть.

Раптом Естерка серед дзвонів почула щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті згуки грубшали, хрипіли, обертались в рик. Немов то-вар ревів на оборі або градова хмара неслась по небі.

То йшла процесія.

Тисячі ніг толочили землю, тисячі тіл колихали по-вітря, лопотіли на волі корогви і грубими, нелюдськими голосами ревли гладкі попи як з бочки, а довгі коси їх, розмаяні на вітрі, тріпались по цупких золотих ризах. Високо над ними хмурилось зчорніле лице убогого Спаса, що ледве витикалось з кованих, багатих риз, важ-ких і незручних. І грали Богові славу дзвони і співали її од повного черева грубі попи.

Естерка спочатку не розуміла, звідки ті згуки. Може, то хмара, страшна і чорна, надходить над головою і паде дощ? Але згодом, коли процесія була вже близь-ко, вона почула знайомий спів і зрозуміла. І раптом спа-лахнула злістю: недобра радість налялась їй в серце.

— Ага! він іде!.. він іде!..— кривились в усмішку її уста і навіть сльози з очей перестали спливати. Вона спішила назустріч.

Процесія все наближалась.

Коли ж нарешті її обвіяв дух людської маси і об-хопили страшні для неї голоси, сліпа Естерка стала, підняла руки, немов бажала спинити лаву, і закричала. Слова зливались у неї в горлі у невизначний крик. Вона трясла руками і так стояла з відкритим ротом. Сильне зворушення, гнів відняли їй мову. Вона кричала щось

Процесія все наближалась.

невизначне, а їй здавалось, що вона говорить і викидає з себе весь біль, все горе і всю зненависть.

«Слухай ти, єврейський сину! — кричала вона словами, що лишались у неї в горлі.— Ти знов ідеш? Ти, що одняв моїх дітей! Мого Лейбу і мого Хаїма ... Ти знов благословиш розливати кров твого народу! Слухай, віддай мені моїх синів ... Це я тобі кажу, я ... сліпа Естерка, що виплакала очі ... я, мати синів моїх, бідних ... Слухай, куди ти йдеш, спинись ... Доволі крові...»

І вона трясла кулаками і кричала словами, що лишались глибоко в грудях. Сльози, що спливали з невидючих очей, заповняли старий чорний рот з двома пеньками жовтих зубів.

А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревли баци і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі ...

25 VIII 1906,

Чернігів.

НЕВІДОМІЙ

ЕТЮД

... До чого? і звідки бажання? Життя лишилось за цими мурами, а тут, серед сірих холодних стін, замкнулась зо мною смерть. Я не боюсь її. Я кликав її на праве діло, і вона прийшла. Узяла жертву, а потому як вдячний пес прибилась до моїх ніг... Тепер вона зо мною. Що ж, дивись там з чорних кутків на мою тінь, чигає на мене кривавим оком... Це тобі надгорода.

Але я живий. Чую під собою твердий тюремний матрац, бачу своє тіло, простягнене на ліжку, свої великі ноги, узуті у черевики, свої руки, якими я... В кутку блимає лямпка, а над нею нависла сіра і вогка ворожа тиша. Та я не хочу бачити того... не хочу... Заплющу очі. Вогняні кола. Танцюють і сиплють іскри... А тепер... тепер пливе вже річка життя. Бо що з того, що замкнули мене у цей холодний льох, коли ввесь пишний світ, всі барви, весь рух життя отут у мені, в голові, в серці... Ах, як мені хочеться повними пригорщами черпати ту золоту рідину... як мені хочеться взяти перо, обмокнути його у блакить неба, в шумливі води, в кров свого серця, і все списати, востаннє списати, що бачив, що почував. Клапоть паперу, тільки клапоть паперу... Гей, ви, тюремники! Не можна? Що? Людині, що має вмерти? Ха - ха!.. Ну, що ж! Може це й краще. Буду лежати і буду низати, немов намисто, разки моїх думок, без слів, без чорнила і без паперу. Бо думки бистрі і легкі як птахи, а слова мов сільце, в яке їх ловиш: одно спіймаєш, а решта пурхне... Це буде мій твір, може кращий за ті, які читали люди, це буде повість для єдиного читача, найбільше вдячного і чуткого. І це буде

нитка, що єднає смерть із життям, а поки вона снується, я ще живий.

Як раптом залунали всі голоси ... як раптом линув потік життя у цю домовину ... Ах, який натовп !.. Ні, так не можу.

Стійте. Дайте спіймати. Ага !

Всі були такі поважні, такі бліді й рішучі, коли питали, хто візьме на себе? — Я.— То з моїх грудей пекучим льодом вирвалось «я». І зразу встала стіна між мною й товаришами, між мною й життям. Цокнув замок, і в серці замкнулась рішучість. Обійми і поцілунки, а за кілька годин я уже їхав, той «невідомий», що ... і т. д. Я був без імени, роду й без племені, і тільки товариша мого кожен міг би впізнати. Він звався коротко: браунінг.

Був незвичайно холодний ранок, коли я приїхав. Так, було холодно. Бо од півночі встав лютий ворог, ясний і гострий, як меч, і світив ледяним оком і гнав диханням дими по небу, а по снігу їх чорні тіні. Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче. Боялось навіть моргнути. Пригнічений сніг міцно припав до землі, гладенький, покірний. Тікали кудись люди і коні, тікали дими, тікала біла пара з людей і з худоби, так, наче жорстокий ворог гнався за ними. Мені не було страшно. Було цікаво. Оглядав город, тепер мені близький так, як могила, город, в якому будинки збились у масу, як вівці у холод, мужчини сивими стали з морозу, а обличчя жінок цвіли, як мак.

Ще того дня пішов блукати. Змішавсь з юрбою й ходив. Сірий, чужий, невідомий. Вдовж невідомих вулиць. Мовчав, хоч треба було питати, хоч треба було багато знати. Де він живе? Коли виходить і де буває? Коли їсть, спить, всі його звички. Який він з себе?.. Але по волі. Не все зразу. Пляну не мав. Де? Як? Коли?.. Властиво, було тисяча плянів, що кружилися й гасли у мізку, як снопи іскор з машини у темному полі... Була лиш певність, тверда, як скеля: він був мій. І я знайшов будинок, де він живе. Жовтий, великий, холодний. Казенна будка й казенний сторож, що грів свої руки і скрипів по снігу взад і вперед, як пес на ланцюгу.

— Ага!

Це я сказав?

Ні, лиш подумав.

Я сів на бульварі, напроти будинку, і дім вороже дивився на мене рядами чорних, холодних шибок. Мені хотілось очима звалити стіни й побачить того, за ким курились села, за ким люди, як цьковані звірі, стікали кров'ю. Бо й він, і ті села, люди, я й браунінг були як кільця одного ланцюга. І чим довше сидів я проти будинку, тим більше пекла мене в серці холодна крижина зваги.

— Так треба.

Це я сказав?

Ні, лиш подумав.

І знов круг мене люди, знов течія. Яке сьогодні блакитне небо, яке високе і чисте! А золотий сміх сонця! Буха од коней пара, біжать кудись люди, а мороз креше вогню. І весело, що на молодих обличчях стирчать молочні вуси, як в маскарадї, а коні білі і волохаті, немов ягнята... Дзень - дзелень - дзень... Сіють дзвіночки прозорі згуки, а за прудкими ногами коняки плывуть санчата. Біжить назустріч дівча. Щоки пашать, очі горять — і ловить мій погляд з таким запалом, з таким відданням, на які здатні лиш ті, що стрілись на мить, а розстались навіки. І цей роман на мить — гарний і короткий, немов летюча зірка. Я тобі вдячний. Ти кинула квітку у мое серце, а я піймав її і понесу може до самого гробу. До гробу? Якого гробу? Ах, правда...

Тепер щодня я серед люду, сірий, чужий, невідомий. Вбираю в себе, як земля краплі в посуху, все, що мені треба. Звідки? Тут, там, в повітрі. Бо всі його знали, бо всім він був ненависний, усім шкідливий і всі на нього гарчали, як полохливий пес, що боїться вкусити. Вранці він часом гуляє. Ага!.. Але не сам, з ним схо-рона. В дванадцять приймає у себе, хоч незнайомих трусять. Я уже знав, що має дочку — любиму дочку, а ще більше любить театр. Знав його звичку гладити бороду і другу звичку — ховати за спину кулак. Знав вречті, коли він їсть, лягає спати, встає, знав, що було треба, і навіть зайве. Так, наче збирався писати життєпис або некролог. Самого не бачив, одначе театр

мене зацікавив. Спинявся перед стовбами, читав афіші і старався вгадати, чим звабити може Фіфі, яка з себе Сесіль і котра з них краща. Був навіть в театрі, бачив Фіфі, бачив Сесіль — його не було.

І знов блукав. Самотній, сірий і невідомий, немов далека і бліда тінь.

Врешті побачив. Раз... пам'ятаю... Ранком ішов сніг. Рівний, густий і теплий. Дрібні істоти, що вмерли на небі, поволі спадали на землю, на вічний спочинок, у тихий цвинтар. Ряди домів, ряди дерев, як білі тіні, йшли кудись в далеч і розпливались в тумані. Білий потоп. Всі згуки йшли знизу, як спід води. Глухо гудів соборний дзвін, довго і жалібно плакав затоплений дзвін. Шур-шур... шур-шур... — мірно чалапали ноги. Щось наче велике жувало під водою, жувало й ковтало згуки. І все, що йшло в тумані, ставало тінню й щезало навіки.

Раптом в цю тишу вірвалось щось дике і щось безглузде. Як божевільний промчався козак, пригнувшись до шиї коня, і, здавалось, хрипів з ним разом. А далі коні, чорні, блискучі, мчали карету, і в ясному склі, немов у рамах, відбився гарний восковий профіль, навислі брови і біла борода. І поки вдивлявся я в той образ, все щезло, розплилось і стало тінню... Що? тінню? — Так... Тінню...

Мамо!.. Тс... тихо... я невідомий... Ха-ха! Чи ж хто почує той голос, що кричить в серці, глибоко в серці? Чи буде хто знати, що ти моя мама, а я твій син? Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і чистим серцем. Бо в його серці скипілась кров невинно пролита, бо в нього зіллялись всі людські сльози і полум'ям знявся народній гнів... Вбивай мене, кате. Ти забуваєш народ...

... Ніколи перше не думав, що світ такий гарний, що клапоть неба, дерево, сміх, голос людини -- приносять глибоку радість і як повітря потрібні людям. Як той багач збіднілий, що підіймає з землі і цілує краєць хліба, колись кинутий псам. От зараз бачу — і серце сміється до того — горить в коліях у відлигу вогонь ліхтарень, а сніг весь чорний, немов од диму. Капає з стріх і кожна крапля у своєму льоті грає вогнями і гомонить. Сяють

матові шибки в крамницях, неначе перли, й стоїть над містом сріблястий німб, як над святим. Святий, бо мученик.

А я ходив — не міг сидіти в хаті, — а мої думки все йшли за ним, ступінь за ступнем, ревниві й невідступні. Я його бачив. Ось сидить за сніданком, зап'яв широкі груди і пускає по серветці м'яку білу бороду. Його очі сміються до дочки й до рожевої редьки, яку він теж любить. В воскові пальці бере делікатно за білий хвостик редьку, і йому так приємно, що все таке гарне, чисте, таке смачне, що в хаті тепло і тихо, коло нього красуня дочка і що він сам гарний і важний. Він спочиває... Подають рибу — і він втягує в себе запашну пару і кладе на тарілку великий шматок. Коли б не вдавився дурною кісткою! Я так боюсь...

Ось кабінет. Нахмутив брови й уважно читає, а коло ока збираються зморщки і скачуть сердито. Вслід за дзвінком біжить чиновник, і як же він сердить начальство! Коли б ще не сталось лиха... я так боюсь... боюсь випадку, наглої смерті, бо все ж можливо... Ну, день скінчився щасливо, хвалити Бога...

Спальня. М'яке, зелене світло ласкаво лягає на важке тіло, на білу бороду й на благородний старечий профіль. Сон ще не зразу приходить, вітають думи, і очі щось бачать там, у сутінях... може мене? Спи. На добраніч... може до завтра?

Все більше і більше звикаю до нього. Чую, що він вростає в мене, як корінь у землю, стає все дорожчим. Не одділяю навіть себе од нього. Не можу. Щось таємниче, містичне таїться в нашій зв'язку, так, наче один з нас — тінь другого: поки один з нас живе, другий теж мусить жити. І навіть браунінг ховає дві кулі рядом: одна — для нього, друга — для мене.

Вночі він снівся, гарний величний старець, з восковим обличчям. А вдень сичав у грудях неспокій. Щось дратувало, щось ссало серце, чогось не ставало. Тепер вже знаю. То колотилось бажання почути голос. Я мусив його почути.

А час волікся.

... Я знову стрівся із нею. З тою, що кинула квітку в моє серце. Зирнула на мене таким привітним, ніжно -

цікавим оком, що квітка ожила й запахла. І настала відразу весна, ожили сонце, радість і сміх... я хтів схопити отак в обійми якусь людину, що йшла назустріч з суворим обличчям, і притиснути до серця: брате!.. Побачив тебе, моя мамо, як ти латаєш свою чорну одягу при світлі лямпи... добра і бідна... мила і бідна... і слухав, наче музику, гомін життя. Щасливий і знову вільний, знов син землі, не гнів народу... І шез сперед мене противний профіль. Що? Шез? Геть все із серця! Я невідомий...

Тенер я тут, серед цих стін, як звір у пастці... Це ти, сліпе око, що стежиш за мною крізь дірку в дверях... Це ти нагадало... Як? гинути тут... у цьому мішку... коли там воля... робота... товариші... Де? ха-ха!.. Вікно високо?.. високо... А підкопатись?.. під стіни?.. Це ж неможливо. Розбити голову в стінку?.. Один... одинокий... як нудно... як нудно... А може? Ні...

.

Як дивно, як незвичайно дивно. Я чую — дзвонять, там десь вгорі. Обмерзлі дерева, дрібненькі гіллячки, покриті льодом. Блискучим льодом, прозорим склом. Старий дзвонар-вітер зібрав до купи тисячі ниток і хилитає галузки і дзвонить та й дзвонить... Тень - телень - дзень... тень - телень - дзень... І скачуть вогні по галузках — зелені, червоні, сині... Де це я чув? І коли чув? Тоді, як був маленьким? Коли ж я чув?.. Ах, правда, це ж було недавно... дні три, чотири... Тень - телень - дзень...

.

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу... так, одного разу — і більш ніколи. Одного разу я озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я завернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здається, стало. Чи озирнутись? Ні. Я пішов швидше. Так наче бігло. Може, то серце? Хто ж його знає... Це драгувало. Набрався зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі, як голки, й лукаві. В куточках сміх. Ну, добре. Що ж далі? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув

нерви, як снасті у бурю, і йду. Здається, одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже. Що я свищу? Невже марсельезу? Скоріше — вальс... Чого ходити? Не краше сидіти в хаті, насамоті і не звертати на себе уваги? Здається, одстало. Я озирнувся. Нікого. Значить, безпечно. Пішов наліво, в якийсь проулок... і просто на-ткнувся на нього... на гострий, холодний погляд, немов на штик... Ага! ти стежиш!.. Ти вже наглянув кого тобі треба і кличеш на поміч, ідеш до нього... Ага! ти ловиш?.. І раптом встав знизу холод і покотився, мов живе срібло, вгору до серця, до горла, до кінчиків пальців... натис на мозок і випхав з чашки... Стріляти? Тікати? Куди? Через баркан? Байдуже, аби тікати... І став я легкий, порожній і мчав наосліп, як клопоть брудного паперу у бурю, через чужі городи, через баркани, по глибокім снігу, а за мною щось гнало, свистіло, гукало і простягало руки... То був мій страх. І тільки тоді, як небезпечність минула, коли у чашці заважив мозок, а в тілі ожила кров, згадав свою подлість... згадав, що по дорозі кинув свій браунінг... так безбач, як щось вороже, щось небезпечне... Назад! Пекучий со-ром вернув мене знову, через баркани, чужі городи, по глибокім снігу, назад до нього, хоч би там була і сама смерть...

І досі гидко... на саму згадку... і випікає у серці рану свідомість, що живе в мені підлий і полохливий звір...
... Восковий профіль і біла бсрода... Він наче бунтував в мені, немов гнівався дуже, що вилетів разом із моїм мозком, хоч на хвилину. Він розростався у моїх грудях, займав весь мозок, гнітив, душив, і так хотілось скинути його. «Ага, ти думав — я твій, а ти тепер мій»... сміявся злорадно він в мені і дратував. Бо що він для мене? І в чому наш зв'язок? Я гнів народу і його кара, дихання уст правди, огонь з чорної хмари людської кривди, стріла з його лука...

... Так, наче знав... Так жадібно пилося повітря, так вільно дихали груди, так широко очі дивились, немов востанне. Іней... впав на все іней і спустилася ніч, тиха, чутка і глибока. Цвіли дерева холодним квітом, білі і легкі, немов весільні дівчата. Стояла тополя уся в серпанку, струнка і тремтяча, як наречена, що йде до

шлюбу. Чекала: прийде юнак, візьме за руку і поведе. Серед весільних гостей, в блакитній тиші, поміж вогнів. А небо чисте і темне, і запашне, немов з фіялок. І там весільні гості. Прийшли всі зорі, навіть маленькі, що не виходять у вогкі ночі, збились у купки, стали рядками, розсілись самотньо, бліді, тихенькі, скромні і — пишні, блискучі, нахабні, що щохвилини міняють колір. З далеких вулиць плила музика людського гаму і бігли дзвіночки, чисті і голі, як по купелі... То була весільна ніч, моя весільна ніч... Цвіла у серці квітка й надив очі знайомий погляд — хто знає звідки — з мінливих зірок, з цвіту дерев... Перша й остання ніч... Так, наче знав.

Щось мало бути цікаве в театрі, бо люди йшли. Веселі, жваві, з бринінням, немов рої летіли в улій. Нахабно сміялось холодне світло і ляскали двері. Плили скрізь сани, дихали коні з свистом і з храпом і обкидали снігом.— Вам білет? — Ось... і я в рої. Чиєсь боа лоскоче щоки... теплий запах перфум... холодний, гарячий погляд... гаркавий: pardon! Перед очима сіра шинель, а ззаду в шию хтось диха... Чого всі ці дрібниці в'їлися в мозок? Чого як колючки впилися в нього ці згадки, тоді як велике, кінець і початок і осередок разом — немов ковтнула пам'ять. Я пам'ятаю тільки, що затремтів. Бо вийшов з мене гнітючий профіль... восковий профіль і став недалеко. Бороду гладив і ховав за спину кулак. І я почув його голос. Тепер той голос, липкий, тягучий, живе в моїх вухах, обліпив мозок... Чи я стріляв? Жадного згуку. Грובהва тиша. Знялись як крила навислі брови, вигнали з лоба жалібні очі, покірні і полохливі, як у щеняти, і стали тінню... Великий гнів, що жив у мені, вилетів звідти на своє діло. А у порожні груди шугнув відразу холодний вітер, просто в пекучу рану... Тільки на мент. Потому нічого. Не знаю, що було... хвиля чи вічність...

.

... Холодний поміст давив мою شوку, перед очима як бачив чобіт, великий, мокрий, а на мені вага — коліна, руки, аж випирало дух... Враз вдарив гомін, крик... бігли по сходах, гупали двері і щось пищало тонко, як муха... Мороз потому, свіже повітря — і скрізь були

люди, цікаві, сторонні, чужі мені люди. Не люди, а ляльки з крамниці ... Потому?

Потому — вовча нора, а в ній ми обое: я й моя смерть ... Що ж, жди, чигай на мене кривавим оком ... там, з чорних кутків ... Ти заслужила собі надгороду ...

Що? уже йдуть? і ти встаєш з ними ... з чорних кутків? Треба бути спокійним ... треба спокійним бути ... Таким спокійним, щоб серце стало як криця, щоб гордість скувала чоло, щоби здригнувся сам сірий ранок і зотліло од жаху серце катів.

Я йду без жалю — так було треба.

Яка прекрасна моя дорога ... остання коротка путь ... прекрасний ранок, білий, імлистий, немов могильний саван ... Брязь ... скрегочуть рушніці ззаду на плечах і топочать ногами свій сірий погляд люди, що їх несуть ... Уже? Так близько?.. Сталось. Не треба ... я сам ... щоб бачили очі ... І свій останній віддих ... Мамо! Це ти у заметах ... пливеш у заметах, як сіра тінь муки, щоб переняти у теплі долоні останній віддих ... зітхання, призначене другим, а не тобі? Не слухай, мамо, і не дивися ...

«Плі!» ...

«Плі»? Це мені вчулось? Я ще живий? Мацаю стіни ... так, стіни, тверді, холодні ... і бачу ноги свої у черевиках ... можу звестися, встати, набрати в груди повно повітря ...

Вікно високо? Високо ... А підкопатись? Що, неможливо?

А може?..

14 лютого 1907 р.,

Чернігів

PERSONA GRATA

Лазар ненавидів тюремного смотрителя, якому тюрма дала прізвище «морда». За все: за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дизились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя. Ті рідкі випадки, коли їх очі стрічались, були пам'ятні Лазареві і віщували недобре. Через те Лазар почував себе якось непевно, коли помітив, що останніми днями «морда» наче навмисне спиняв на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все його тіло, руки і ноги, і похилені кремезні плечі. Тоді Лазар залазив у себе, запинав арештантський халат, душив у собі злість, а онісся довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд. Дійшло до того, що, проходячи двором, «морда» нерішуче спинявся, підходив до Лазаря, встромляв у нього очі і щось хотів казати: ворушив губами, але мовчав. Оглядівши цілого, переводив погляд в простору і мовчки йшов далі. Це помічали й другі, бо покидали роботу, і спід сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі.

Раз «морда» заговорив.

— Що, братец Лазар, погано живеться у нас ?

Лазар загорнув поли халата і весь підібрався, як перед нападом. «Чого нав'яз?» — говорила вся його постать, якось зразу вкорочена і ствердла. Але «морда» не дав йому одповісти. Приторкнувся двома пальцями до його руки понад ліктем і, дивлячись кудись через голову, загадково промовив :

— Нічого, братец ... може бути і краще ...

Потому пішов через двір військовим маршем, обережно несучи на плечах свою нерухому, як дерев'яна коробка, голову.

Лазар скосив жовті білки і скривлений дивився услід йому з лихою цікавістю.

На другий день після тої пригоди покликали Лазаря до контори. Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались.

Врешті Лазар з'явився. Його обступили, питали, кололи очима. Він щось їм плів, просте, незначне, а в очах у нього лежало щось скрите і запечатане. Це було помітно. Щось він приніс в собі, якийсь посів, що давав проріст десь у глибині.

Здавалось, все йшло як і перше, а таки була якась одміна. Бо серед зойку тюремної юрми Лазар раптом стихав і слухав тільки себе. В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався. Там, у середині, щось ворушилось. Давнє, забуте і неприємне, засипане грузом новіших подій, останніх вражінь. Робив розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав докупи і намагався зліпити ціле. Все, як воно було. І коли перше, за свіжої пам'яті, йому вчувались передсмертні крики порізаних ним людей, ввижались дитячі руки, підняті до нього, щоб захиститись од смерті, коли він бачив перше п'ять трупів у глухій коршмі, що не могли вже спинити рабунку, тепер увагу займало друге — він сам. Чи думав вбивати? Чи було страшно? Хіба тоді, як почали кричати, щоб хто не почув. Як він зарізав першого? Чи других. легше було забити? Чи кінчав зразу, чи, може, мучив? Дивився в очі? в обличчя? Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку. Не вважаючи на те, що він напружував її і підганяв, йому не вдавалося ясно згадати всього, уявити себе, всі свої вчинки і почуття. Він ще й ще раз вертався до тих самих дрібниць, і коли втомлена пам'ять, одмовляючись брати, сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думки стрибали у інший бік та блукали по іншому полі. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи, може, звикне? І враз згадалось, як ще малим хлопцем

повісив kota. Нещасного, з обдертим хвостом і вухами, зацькованого псами kota.

Йому не дали скінчити згадки, треба було виносити цебер — і він став на роботу спокійний, байдужий, хоч в очах було щось скрите і щось запечатане.

Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавко гойдався, і хлюпали м'явими хвилями сірі помні; попереду стирчала чужа спина і жовта воскова шня, а обдертій, заморений кіт знов несподівано вплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі криваві очі. Що буде далі? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки? Тріпалась у ньому тоді цікавість, як кіт на мотузці.

А як буде тепер?

Втомлявся. Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, і докучали. Щоб одпочити, починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе й других цинічними лайками, од яких гнило повітря. Радів, що помічав у собі злість, і намагався її роздути, збудити, роздратувать.

— Гей, ти! один з другим! — кричав тонким баб'ячим голосом. — Сволоч, драбуги! — перевішать би вас на одній гілляці, коли б така здорова знайшлася!..

Сірі халати забавлялись тим криком, і сміх розходивсь по їх обличчях, як вогкість по стінах...

А Лазаря брала ще більша лють, і він підіймав ще вище голос, робив рухи, так, наче тягнув когось за ноги, аби прискорити смерть. Йому хотілось тоді різати, вішати, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь, поза мурами. Хіба велика штука! Скрутив горобцеві голівку і амінь... А разом з тим, немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка: як воно буде?

Заспокоївшись трохи, він знов приймався за роботу, носив воду і дрова, замітав двір, так, наче нічого не сталось. Очі дивилися в себе, губи під стриженням усом стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. На ході часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці й рахував.

— Один — двадцять п'ять, за двох — півсотні, за десять буде триста без п'ятдесят... та ще одежа...

Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло, що раптом зчезала тюрма і сірий халат, зникав сперед очей повішений кіт і затихало передсмертне хрипіння.

Згадував тільки розмову: «справишся, братец?»

— Будьте спокійні...— і круглу безвусу «мордину» пику, немов не таку вже противну.

Життя Лазарева круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од усіх забрали з тюрми і посадили в вагон. Замість халата була на нім жовта сорочка, картуз і високі халяви. Якось так чудно було бачити ноги в чоботях, а не в «котах», такою легкою і чужою здавалась сорочка, що Лазар не радів зміні. Але жандар, що сидів проти нього, розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант. Ну, що ж, він справді хурман або який двірник з багатого дому, що сів собі вільно в вагоні і веде приемну розмову з цим важним жандаром у синім мундурі й при шашці. «Ну, да... положім»... Ніхто не впізнає. Жандар дедалі ставав говіркішим, усе щирішим. Оповів перше, що тепер їм на службі «трудно», а далі звів мову на тих, через кого стало «трудно». Лазар притакував. Коли ж жандар приніс пляшку горілки і вони випили вдвох, обидва стали кричати і проклинати, стискали один одному руки і щось обіцяли. В голові злегка шуміло, було так тепло і так приємно од того, що цей важний жандар, в мундурі й при шашці, стискає руку і говорить як з рівним. Вони їхали ніч, цілий день і приїхали знов уночі. Після довгих переїздів на звощику Лазар опинився в тюрмі. Тут, не вважаючи на пізню пору, його прийняв смотритель. З того, як оглядали його, ззирались та щось шептали, Лазар виводив, що він не проста особа. Короткий прийом скінчився, цокнув замок— і Лазар вступив у камеру. Хтось незвичайно поспішно повісив лямпу, і Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: Спас підняв руку і благословив.

— Ну, тепер спи,— кинув смотритель якимсь тремтячим наляканим голосом.— А коли треба— звертайсь до Івана або до Каленика.

Всі вийшли, цокнув замок два рази, і Лазар лишився між чистим ліжком, столом під настільником, напроти

Спаса. Він сів на ліжко, помацав ковдру, подушку — все було добре, м'яке, якого ніколи не мав. Коло столу стілець, новий, блискучий, в кутку миска й вода — все як для пана. І коли б не високе в залізних ґратах вікно, коли б не «параша» — Лазар міг би подумати, що ночує десь в горницях у пана. Обвів очима стелю, лампу і образ, поклав свої плечі на рябеньку подушку, підняв у чоботях ноги і за хвилину заснув, не гасячи світла, не роздягнувшись.

Вранці Каленик приніс чайник, а під пахвою булку. Поклав на стіл, обернувся до ліжка і згорнув руки на животі. Лазар побачив низеньку людину, наче не злу, на якій все — вуси, волосся, старий мундур — звисало і опало, наче довго лежало в воді і тількищо вийняте звідти. Його вимоклі очі спочили на Лазарі, а далі полізли по плечах, руках і ногах, і усмішка вдоволення повзла йому під затабаченим носом. Лазар подумав, що ця людина мусить довго і вперто кашляти, блідим скрипучим кашлем.

І справді, Каленик скрипнув, мотнув ласкаво головою і мокро втягнув у себе повітря.

— Здоровий дяденька! — тихо сказав він і розсипав легенький сміх. — Йдіть чаю пити... А спати на ліжку в халявах не помагається... Ну, та то другим... вам усе можна...

— Ти почім знаєш, що мені можна? — зацікавився Лазар і навіть зліз із ліжка.

— А знаю... приказано, значить... — і він знов розтрусив сміх як сніжок.

— Бо ви казенний человек, — додав він згодом зовсім поважно, — для отечества, значить...

— О, так таки й все? Ну, а горілки?

— Можна.

— І карти?

— Скільки завгодно... Зо мною можна... І тут котрий другий, Іван... приказано.

Однак показалося, що не все можна. Невільно було відчиняти вікна, виходити з камери хоч на поріг. Приказано. З вільної людини, якою Лазар почувавсь у дорозі, він знов став арештантом. Тут, видко, гірше, ніж там, звідки приїхав. Бо там ходив він по дворі, бачився

з людьми, і хоч робота була часом важка, а проте звична. І знов стукнуло в голову те саме настирне питання, що вже забувалось: як воно буде?

Лазар умився, бо чай холол і булка принадно всміхалась. Не встиг він напитись чаю, як одчинилися двері і щось загуркотіло. Високий, худий прислужник пер в двері м'яке, велике крісло, обдерте ззаду і споловіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де й притулив до стіни. Слідом увійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами, і ворухив ротом, наче жував.

— Подержи, Йване!

Іван підбіг, приклав портрет до стіни, а Каленик, пожувавши ще трохи, вийняв хліб з рота і приліпив. В камері стало ще краще. Видно було, що про Лазаря дбають.

Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді — карти. Іван усе програвав і сердивсь; Каленикові везло: йшла раз-у-раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грав нечисто: за ним треба було дивитись.

Дні минали за днями. Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався горілки і, розлігшись у м'якім кріслі, коверзував. Бо він тут пан! і що він хоче, те й роби. Спочатку, насамоті, його турбувало: коли ж це буде? і як воно буде? Лазар чекав. Ось-ось покличуть і поведуть: почнеться нова робота, нове життя. Час ішов, а Лазаря ніхто не кликав, життя не змінилось, і він уже думав, що про нього забули. Але раз, несподівано, його збудили вночі. Спросоння не розібрав, що то не Каленик, а невідомий жандар торса за плечі. Лаявсь, нехтів вставати, і світло лямпи різало очі. Однак мусив звестися, довго натягав чоботи, одягав жовту сорочку. Жандар стиха бряжчав острогами, мовчки подав йому якийсь піджак поверх сорочки,— і вони вийшли. Ще ледве-ледве світало; повітря було холодне. Коли ж минули тюремну браму і Лазар побачив коні, він догадавсь, і щось сіпнуло його за серце.

Іхали довго, серед безлюдних вулиць, поміж тихих домів з сонними вікнами. Потім звернули в поле. Стало ясніше, і жита вже синіли, холодні та свіжі. Жандар позіхнув і перехрестив рота.

— М-да-а! — протяг він ліниво: — хороші жита!

А повітря ставало ще дужче прозорим. Далеко на обрії чорнів лісок, а в долині, під лісом, слався туман, густий і білий, як вата.

Врешті приїхали. Лазар ще здалеку побачив стовп. Він виліз з брички, підійшов до риштовання і тупо поглянув на мотузку, нерівну і трохи скручену.

— Ну, приготовсь! — сказав жандар.

Лазар зліз на риштовання, доторкнувся до петлі, гойднув її й так само тупо стежив за її рухом. Він був неначе сонний. Все в йому спало: злість, мозок, кров.

— Засукуй рукава! — коротко кидав жандар...

І Лазар почав одщібати рукава, без думки: навіщо? Піджак заважав. Він стяг його з себе і пожбурнув назад; тоді поволі, розважно почав одгортати рукава аж вище ліктя; і сам розглядав свою руку, темну, всю в синіх жилах, як в мотузках.

Жандар наблизивсь до нього і приклав злегенька до голого місця пучку. Потому зараз виїняв годинник.

— Уже скоро будуть...

І закурив цигарку.

Проїшло у мовчанці кілька хвилин.

Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки. А в синім, холоднім полі дирчав деркач і вився димок од цигарки жандара.

Враз, несподівано, збоку почувся брязкіт рушниць, показалися люди. Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду — чорні солдати, між ними щось біле. І була та ясна плямка серед чорної купи така чудна і незвичайна, що потягла до себе Лазарів погляд. Перше, що він побачив, — це ясне, як льон, волосся. Біла хустка сповзла з них на плечі і тонкі волосинки світились, як золоті. Щось ішло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть, що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого, — того, для кого зійшлися ці люди й поставили стовп.

Вдивлявся в кожне обличчя — такого не було.

— Невже дитина? — питав він у себе і чув усередині якесь невдоволення, так, наче його обдурили. Згорнув на грудях заголені руки й чекав. Ось підійшли близько й поставили дівчину під риштовання. Чому не плаче?

Чом не кричить? Ні, стоїть тихо, дивиться просто, а золоті волосинки сяють круг лоба. Сказав щось смотритель, підійшов піп, простяг до неї хрест. Ні, їй не треба — і одвела рукою. Гукнула щось твердо, голосно, ясно, так, наче крикнула чайка. Усі пани й солдати стояли бліді, винуваті, а вона обернулась і сама збігла на ристовання. Лазар стояв і дивився, наче забув, що має робити, мов бачив все те у сні. Не почував в собі ні злости, ні цікавості.

— Зв'яжи їй руки! Балван!

Це його опам'ятало; накинувсь на неї, грубо й незручно. Не боронилась. Сама заклала руки так хрест на хрест і тихо стояла, поки він, мокрий од поту, плутав мотузку та в'язав вузлик.

— Де запинало? Йолоп!..

А, він забув.

Врешті подали — білий і довгий мішок. Він так стався і поспішав. Руки тремтіли, зачіпляли волосся, а потім сковзнули по теплій і м'якій шиї. Той дотик його опік, стрепенув усім тілом. А проте Лазар був як у сні. Щось в йому спало й не прокидалось. Сонний, напівсвідомо, накинув на шию зашморг, поправив і, замахнувшись, вибив спід ніг у неї дошку. Фуркнула мотузка, наче струна, а біле стрибнуло і закрутилось. І стало довге, велике, закрило обрій, людей, увесь світ. Як біла стіна. Потому зменшилось зразу, зсохло і заблищало на сонці, що сходило саме. Тоді тільки Лазар побачив поле й почув тишу, якусь незвичайну, смертельну тишу, що ссала серце. А в тій порожній тиші тріпалось плечима біле, дирчав сухим горлом деркач і блищав годинник в руках лікаря.

До Лазаря наблизився смотритель. Він підняв руку, щоб потріпати його по спині, і зараз одсмикнув руку, не приторкнувшись. Блідий, чудним здушеним голосом кинув:

— М - молодець!..

Одвернувся од нього і підкрутив вуси. Тоді забряжчали рушниці, заметушились люди і був кінець...

Того дня Лазар міг пити скільки хотів. Іван і Каленик втомились носити пляшки, а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне ста-

рався згадати, що вона крикнула тоді перед смертю. Голос він чув, але слова сховались в тумані, у соннім сповитку, яким окутало мозок. Докладно нічого не міг згадати. Під вечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжко й заснув.

У п'яному сні йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув, і він виразно почув слова, так гордо кинуті всім у лице, хоч їх не розумів і не думав над ними. Ясно побачив тонкі волосинки, мов золоті нитки. Дрібненькі руки, як у дитини. А теплий дотик ніжної шиї жив на його руці та розлазивсь по тілі, неначе мурашки. Тепер він бачив усі її рухи, вираз очей, бліде обличчя, зморшку на чолі, подолок спідниці, як розвівався, коли ступала. Всякі дрібнички, всю її постать, малу, м'якеньку, наче курчатко з жовтим пушком. Бачив, як тріпотіла під білим рядном, схиляла голову, шию, а довгі, гострі передки черевиків стирчали в обидва боки, мов хвіст у ластівки. І йому снилось, що він дивився на свої руки, чи не пристало до них чого...

Після цього випадку будили Лазаря часто. Вставав серед ночі і йшов на роботу, байдуже, холодно, без цікавості. Тепер не цікавило його вже питання: як воно буде? Не почував злості, яку старався роздути у собі перше, ще там, у тюрмі. Було навіть дещо приємне: він бачив поле, зеленіли жита, повзли по небу хмари і шумів вітер. Бачив схід сонця.

Мав діло з різним народом. Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли від серця. Другі, бліді як трупи, ледве сунули ноги, мліли і треба було їх зводити вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі та сухорляві, мов діти, пани й свій брат. Часом вдавалось — і робота виходила чисто. Іноді зашморг зсувався з шиї і крутив голову вбік. Тоді білий клунок скакав, корчився довго і не міг вмерти. Щоб покінчити муки, Лазар чіплявся за ноги, витягував тіло, аж щось хрустіло — і був кінець. Раз обірвався мотуз — і довелось вішати вдруге. Іншим знов разом трапилось так, що шнур був занадто довгий і, коли він вибив дошку спід ніг, тіло стрибнуло, немов скажене, і одірвалось.

А в білій сорочці лишилась голова і літала на шнурі як змії, заливаючи кров'ю все полотно. Тоді його лаяв смотритель, і довелося наново прати білий мішок.

Кожний з «клієнтів», стрічаючись з Лазарем в останню годину, лишав йому дещо на спомин: погляд, якийсь особливий і незвичайний, голос, колір волосся і форму шиї, рухи, слова. Всі ці дарунки прилипали до нього, жили у ньому своїм таємним життям. Це те живе, що лишалось по мертвому. І дивна річ — усе це спливало на пам'ять лиш у сні, а не увіч. Вдень найчастіше він нудивсь або ходив похмурий, сердитий, вередував. Ганяв Каленика, Івана, шпурляв у них чобітьми, коли не зараз робили, що загадав. Лаявсь і пив. П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і лють. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав.

Раз вранці, своїм звичаєм, Іван подав окріп до чаю, та Лазар не схотів пити. — Подать самовара! — Іван перечив і поясняв, але Лазар вхопив чайник і шпурнув ним в Івана. Побив посуду, а Івана поцік. Приходив старший, почав кричати, а Лазар став як скажений, бив кулаками в стіл і ревів дико: подать самовара! Старший утік, а самовар принесли. Почувши силу, Лазар все більше та більше з них вимагав. Опріч горілки, він схотів пива — і щодня давали пиво. Носили на його бажання дорогі страви; всю хату прибрали у килими, бурчали, низали плечима, а слухались далі. І це п'янило Лазаря.

— Сволоч! — гукав він на них. — Робіть, що схочу, бо я ваш пан!..

Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала в ньому потребу мучить. Здавалось, його затуманений мозок безупинно був зайнятий тим, щоб вигадать щось нове, докучливе та понижаюче.

Він кликав Каленика — і коли той ставав перед ним, наказував коротко й гостро:

— Кашляй!

Каленик усміхався і нерішуче мовчав.

— Кашляй!

Каленик тупав на місці, кривив сердито рот, але починав уже покашлювать стиха.

— Ну, дужче, йолопе, чуеш?

— Кахи - кахи! — скрипів Каленик.

Незабаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом і затягуванням.

А за кілька хвилин Лазар знов кликав :

— Каленик ! кашляй !

З п'яних очей він уявляв себе графом, великим начальником, що приїхав в тюрму, аби дати у всьому лад, захистить арештантів од кривди. Починав з того, що робив «смотр» — Іванові і Каленикові. Вивертався у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпірав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре у цеглястих плямах обличчя, а жовті вуси в нього стирчали кумедно, як у собак.

— Як тебе звать ? Йваном ! Брешеш. А я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма ! Зачим ти мучиш людей ? Він дума, свиняче рило, як арештант, то вже не людина. А може, він кращий за тебе, бо за гріхи приймає муку, а тобі за них платять. Гля - ади ! як тільки дізнаюсь, я тебе ... я тебе ... в двадцять чотири години ...

— Ну, тепер другий. Як звать ? Каленик ? А, чорт з тобою, нехай Каленик. Ну, лепортуй. Ногу ... як ти ногу держиш ? З ким ти говориш, га ? Крадеш ? Годуєш борщем з червою ? Б'єш в морду ? На арештантах сорочки чорні ! Пацюк ти з квасу, обсмоктана миша ... Скрізь непорядки, я вас !.. Подать смотрителя !..

Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись. Ті йшли жалітись і врешті приходив смотритель, якийсь несміливий, немов боров щось в собі, перемагав. Не сердивсь, а умовляв, прохав, соромив, і кисла винувата усмішка розтягала його обличчя.

А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний, що все йому можна, як важній особі.

І вигадував далі. .

Часами на нього нападав страх. Усього боявся, все було вороже, все проти нього ; закрадалось, чигало і не давало спокою.

Чогось йому здавалось, що за ним стежать Іванові очі. Підкрадуться стиха, ляжуть на шию або на спину й шукають місця, щоб влізти всередину. Лазар притихне, причаїться і раптом крутнеться на місці. Але очі встигли

втекти, вже сміються в Івана під лобом та переказують, що вони бачили.

Лазар тоді приходив у лють і кричав на Івана :

— Не дивися на мене ! Забери свої очі, чуєш, бо видеру з лоба !..

Але очі верталися, лазили по обличчі, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб. Це дратувало, приносило втому. Взагалі було важко. І все докучало. Стіни, горілка, Іван і Каленик. Немов легше було в першій тюрмі. Легше носити цебер, замітати подвір'я, тягати воду. Там було сонце, рух, люди. Про нову роботу Лазар не думав удень, зате по ночах чув під рукою то м'яку шию, то теплі коси. Злітали до нього десь з темряви очі — карі, сірі й голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя. Розцвітали, як квіти, гарні слова і мов будяки з пилом — прокльони. З'являлось все, все, що лишалось йому на спомин, всі подарунки смерті, які прилипли до нього і жили в ньому своїм окремим, таємним життям. І це будило знеохоту і втому.

Його одривали од снів. Він мусив іти по нові подарунки, хоч старі не забулись і не давали спокою. Лазар бурчав, насилу підводив обважнілеє тіло і одтягавсь.

А після того знов нудний день, п'яний туман коверзування.

Так минали дні і ночі.

А ночі все ж були кращі.

Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межі ними почалась розмова.

Він. За що ти мене вбив ?

Лазар. Хіба я знаю ? Звеліли.

Він. Неправда. Хіба можна було звеліти комусь забити, коли він сам не схоче. Признавайся : ти вбив за гроші ?

Лазар. Я ще раніш зарізав п'ять душ.

Він. Ти не крути. Нащо зарізав ?

Лазар. Вони кричали... Мені стало страшно... боявся, прибіжать люди і зловлять.

Він. Ну, далі.

Лазар. І сам не знаю, як це зробив. Я не хотів... не мав на думці.

Він. От бачиш. Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу й за це прийняв кару й покуту. Ти захищався. Ну, а тепер? За що ти губиш людей? Чи за горілку? За гроші? Що вони винні тобі?

Лазар. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш ти! чуєш!

Він. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж поки не влізуть у серце. Бо ти ще кращий за тих, що тебе спокусили і що звеліли вбивати... Ти темний, ти невидючий, ти, може, з нужди йшов на погане, а вони книги читають, у них достатки...

Лазар. Ти думаєш — легко мені? Втомивсь я дуже... душею й тілом. І ссе мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар чув, як крутились на одному місці та влазили в груди все глибше, глибше...

Прокинувся Лазар з важкою головою. Було дуже нудно і світ не милий. Так було тісно, сіро і душно в камері, а тіло стало лінимим, млявим. Не хотілось навіть горілки, але він пив. Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили — не брала. Тоді Лазар почав кричати й коверзувати, знущатись з Івана, мучить Каленика. Почув потребу, щоб хата сповнилась криком, гамором, рухом, щоб стіни двигтіли, вікна бряжчали і все тріщало. Трощив посуду, грюкав у двері і в стіл кулаком. Не прогнав тиші. Вона дивилась на нього з високої стелі, зо всіх кутків і вищиряла зуби. Перемогла.

Лазар замовк, поклався на ліжко, заплющив очі і став чекати. Чи не прийде до нього той, що був уночі. Але той не прийшов. Лазар встав з ліжка. Плентавсь важкими ногами по хаті, натикався на стіни, прихилився до холодного муру, щось думав і, скрививши обличчя, говорив вголос: «сволоч!» Знову ходив, знову снував думки, як павутиння, і крізь зуби шипів на когось: «сволоч!».

Стискав кулаки.

Вночі до нього знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та перша, з русявим волоссям. Сіла в ногах і зараз спитала :

— За що ти вбив ?

Лазар не знав. Не мав що їй казати, а хотів, щоб вона говорила, все розказала, все пояснила. Коли він хоче -- добре ! Тоді тим голосом, що жив у нього в вухах, вона розповіла, що в неї лишилась старенька мати і тепер плаче. Що їй не хотілось вмирати, а він забив її лиш через те, що йому заплатили. За гроші. Невже так було треба тих грошей ? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я ? Позбавить життя людину і за те мати тюрму, горілку і гріх ? Чи йому краще тепер, ніж перше ?.. Вона гсворила, а тонкі волосинки світилися в неї над лобом як золоті.

Лазар хотів, щоб всна ще щось сказала, про що він знав, та сам не смів сказати, а бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання :

— А все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира рубає, а той, хто її держить ...

Щось ворухнулось у Лазаря в серці. Радість чи жаль ? до неї ? до себе ?

Тепер він хотів тільки знати, що вона крикнула тоді перед смертю.

Але дівча тихо всміхнулось і з докором сказало :

— Чому не слухав ?

.....
Іван і Каленик покляли, що Лазар, мабуть, перепився. Це вони вивели з того, що він якось чудно поводивсь. Став невеселий, тихий і все щось дума. Ходить по хаті і раптом, ні з того, ні з сього, простягне руки, огляне долоні, пальці й сховає в кишені. Потім знов ходить, зирне, чи не стежать, виймає руку, огляне уважно і зраз ховає. Що він там бачив ?

Ця нова звичка особливо була їм помітна, коли грав у карти. Часом серед гри він кидав карти на стіл, так, що вони бачили, яка у нього масть, і ховав руки під стіл. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав грати, засував руки в рукава або ховав позад себе, і сердитий, розлючений виганяв їх із хати.

Тепер Лазар їв мало. Каленик розказував Іванові, що Лазар боїться хліба. Раз підглядів, як Лазар простяг руку до хліба і враз одсмикнув. «Бо він святий», сказав наголос. Ха - ха! бо він святий! Хо - хо! і обидва сміялись.

Вже кілька днів по Лазаря не приходив жандар. Та кожен раз, лягаючи спати, Лазар думав про нього і сподівався. Хто посилає жандара? Смотритель? Ні, він сам — як Лазар, він теж сокира в чужій руці. Хто ж посилає? Які ті люди? Один чи багато? Він хотів би побачити людей, од яких він навіть кращий. Людей, що тільки сонця їм стидно, бо кінчають роботу, поки не встане. Але де їх побачиш — і хто їх покаже? Хто їх вгадає?.. Його немічна думка билась, як муха об шибку, й знесилена падала вниз.

Зате в середині в нього росло щось, як тісто удіжці, бродило немов опара. Йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. Він залазив на стіл і одчиняв вікно, хоч цього не дозволяли. До нього зза грат влітали вогкість і тиша, а око жадливо ловило все, що могло. Там було вільно й спокійно. Там були високі, чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води, в яких плавали зорі, як золоті рибки. Понад землею тривожно спала важка та чорна хмара й здригалась од легкої блискавки. А далі, на вогкій землі, світилися червоні вікна і скрізь був спокій.

Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом.

Ось як! Його ховають. Їм навіть сором показати його. Які ж ті люди?

* * *

— Лазар, вставай!

То йому снилось; слова повзли по тілі, як гусінь. Хотілося скинути гусінь і не ставало сили. А вона лізла по ньому, бридка, волохата, і лоскотала плече.

— Лазар, вставай!

Лазар розплющив очі — над ним схилився жандар.

Лазар підвівся, спустив з ліжка ноги.

Посидів хвилину, покліпав очима до світла і знов ліг на ліжко.

— Ну!

— Я не піду.

Ха - ха! Це було забавно! він не піде! Жандар сміявся і брязчала враз з сміхом жандарова шабля.

— Ну, не дурій, Лазар, пора!

Але Лазар не думав дуріти. Похмуро й уперто він кинув знову:

— Я не піду.

В голосі була така рішучість, що жандар уже розсердився.

Він не піде! Коли начальство чекає! Коли все вже готове! Та що він дума собі, нарешті? Хто він такий? Великий пан, старший, начальник? Ще розмовляй з ним, з якимсь мерзенним катом! Вставай, говорять!

І Лазар встав, але так швидко, що жандар аж відскочив. Відскочив і побачив нове обличчя, скривлене гнівом, два вовчі ока, голі широкі груди, покриті волоссям, і кулаки. І все те лізло на нього, пашіло жаром, хрипіло.

— Ти кращий за мене? кращий? ти сам не вішав? Сволоч!

Велике тіло хиталось на босих ногах та викидало, як із безодні, лють.

— Покажи руки: чисті? Я тільки кат? Нащо ж ви годите катові, сволоч!

І перше, ніж отямився жандар, Лазар схопив м'який фотель і кинув долі. Крякнув фотель і розсівся на всі чотири ноги.

— На ж тобі, на!.. забирай своє...

— Він п'яний! — гукнув жандар. — Зв'язать його зараз.

Не легко було зв'язати. Лазар кидавсь по хаті, великий, сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях, і нищив все, що попадало в руки: стягав килимки, мотлошив, рвав, кидав під ноги.

— На тобі... на... бери!..

Здавалось, не люди його гнівили, а все, чим прибрана хата.

Знявся в хаті пил, як хмара, тріск, стогін і метушня.

На його напали, а він боровся і не давався.

Проте в'язали й били.

Приходив смотритель, лаявся та умовляв. Як можна? Йому так годять, так доглядають. Хто з арештантів має такі вигоди? Не треба багато пити горілки, бо от що з того виходить...

Зв'язаний Лазар лежав серед руїни. Він важко дихав, втомлений бійкою, а в середині в нього тремтіла злардість, що сьогодні страти не буде і що від нього, ката, залежать ті невідомі, що мають силу вбивати.

* * *

Потім, надалі, Лазар скорився. Затиш і вже не сперечався, коли будили по ночах. Ішов на роботу байдужий, як ремісник, але в очах у нього з'явилося знову щось скрите і запечатане.

Тепер він більше мовчав, покинув коверзування, був тихий, слухняний. Каленик з Іваном не могли нахвалитися ним.

Навіть стежили менше.

Вони покладали, що з того часу, як ката провчили, він краще збагнув силу начальства, бо найчастіше розмовляв з ними тільки про старших. Ну, от смотритель або жандар — вони ж не самі, а хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде — і так усі роблять, як каже він...

Той «він», далекий, таємний, про якого ані Іван, ані Каленик не могли до ладу розказати, найбільше цікавив Лазаря. То «він» скаже: забий — і становлять стовп, ведуть до нього людину, жандар приходять по Лазаря, а Лазар накладає на шию мотузку. Немов павук гладкий, окатий, сидить в павутинні і стежить, чи не літає муха. У темній, тісній голові ката, де думки перше були такими, як спутані нитки, тепер вони звивались у тугий клубок. Йому здавалось, що зло сидить в одному місці, простяга звідти руки на всі боки і все ворушить. Що коли б отак підійти, узяти в пригорщу зло і здушити, всі б руки спустились безсилі і перестав би будити його по ночах жандар.

Тепер уже Лазар думав про нього. Хто він? Який? І де шукати? Йому уявлялось, що він такий, наче смо-

тритель «морда»: груба, безвуса пика, маленькі жорстокі очі. Лазар підходить близько до нього, до самої пики і каже: ти зло? — і бац - бац! по щоках. Ти лихо? Ти кривда? — і знову — бац - бац!.. Ти розливаєш кров?

Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видко було обличчя і всі на ньому муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпались плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі.

Він знає, як це зробити: його навчили.

Г перший раз, після втоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи — уперше почув він смак душоубства.

Почув ненависть в серці і розкіш муки.

20/VI 1907

Чернігів

В ДОРОЗІ

Де б Кирило не був, що б не робив, скрізь оточала його атмосфера, густа й своєрідна, що заслоняла багато предметів, наче їх зовсім не було на світі. Атмосфера гаряча, тривожна, вся — небезпечна і боротьба, вічний упад і підойма, розквіт надії і розпука, почуття сили й знесилля і безконечно довга дорога, на якій стільки вже полягло ... Дорога, якій, здавалось, кінця не видно. Цілий ряд жертв, загин благородних, найближчих, чад крові і танець смерті. гарячий ворожий віддих, що припадає до сліду, й те вічне «мушиш», що гнало зв'язувати там, де розірвали, розжевріти те, що пригасало. Ту атмосферу носив Кирило з собою, як квітка запах. Вона одіхала од нього родину, у ній розпилились колишні звички й потреби молодого життя, розвіялось навіть прізвище власне. «Кирило», «товариш Кирило» — хіба він звався коли інкаше?

Краса природи, принадність жінки, чари музики і слова — все це котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі. Природа — се були день або ніч, зима чи літо, — час зручний або незручний задля роботи; жінка — товариш чи ворог, пісня — лиш те, що кличе до боротьби. І двадцять три роки, подвоєні в тінях на худому обличчі, у зморшці на чолі, немов зреклись своїх прав, зсушили молодість ...

Високий, стрункий, білявий; блакитні очі, притомлені трохи; темна сорочка, широкий пояс — такий приїхав він в город.

Учинив «явку», сказав пароль. Добре! Тільки треба зачекати листа.

А тим часом Кирила повели аж на край міста, де в певному захисті міг перебути.

Йшли довго душними вулицями, повними пилу, аж сіло сонце і на золоті неба, як на тлі візантійського образу, зачорніли силуети тополь та дахів. Товариш говорив щось нервово, наче хотів впевнити не тільки Кирила, але й себе, що справа цікава, а тим часом в його облізлій фігурі і в поруділім пальті чулось щось винувате і безнадійне.

На квартирі їх стріла хазяйка і показала кімнату. Ну, тепер надобраніч. Як тільки надійде лист, зараз можна починати роботу. Кирило лишився сам і байдужно дивився, як ніч обгортала садок — чорна, густа і тепла. Сів на порозі і закурив. Було так тихо, спокійно. Червоний вогник цвів серед ночі, як квітка щастя, в пільмі думалось ясно, як ніколи при світлі. Він думав про те, задля чого приїхав, що має зробити, і чорний павук - турбота почав уже ткать свої сіті.

Несподівано, раптом, у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і щезло. А тоді вплив на небо місяць. Кирило вийшов у сад і якимось разом убрав у себе важкі дерева, повні як губка водою, сріблястий регіт мокрих листочків, шептання крапель поміж галузок, обійми тіней з зеленим світлом і сине глибоке небо, просте, спокійне. Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило.

Невже він сього ніколи не бачив?

Було якимось чудно і по-новому приємно, що лоскотали чоло холодні краплі, що спливало на нього зелене світло, що в серці стало так само спокійно, як на небі...

Довго не міг заснути.

На другий день прокинувся пізно — і перша думка була про лист. Побіг до хазяйки і одчинив двері.

— Добридень! Ніхто не приносив до мене листа?

— Ай!

Високе, чисте жіноче і різко-дзвінке, воно в блискавку злилось з рожевим тілом та з лопотом ніг. Лягнули двері і — стало пусто.

Знадвору в сіни вступила хазяйка. Ні, лист не приходив.

Це було дивно, що ту відповідь прийняв так байдужно.

Взяв шапку.

День був блискучий, літній. У праву руку їживсь дахами та коминами фабрик задимлений город, наліво стелились зелені луки і вигинались фестони лісу. Направо? чи вліво? Вагався хвилину — і подався на луку.

Наче нічого не одмінилось за сей короткий час, а чогось очі не так дивились і думки були не ті. Щось наче згубив і не хоче підняти, щось наче змив з нього вчорашній дощик — через те може було так легко. Приємно було ступати по твердій стежці, відчувати роботу тугих мускулів ніг. Раз - два!.. Підставляти лице під сонце і вітер і йти кудись без цілі, без думки про обов'язки, людей, роботу. Йти серед поля, купати тіло в золотих хвилях, а очі в блакиті. Як дикий звір. В тім було нове щось і ганебно - солодке. Надвечір тільки повернув втомлений, чорний од сонця, як циган, з руками, повними квітів.

Вечерю подала хазяйська дочка. Це було те «ай!», сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке.

Кирило простягнув руку.

— Я налякав вас уранці?

Воно пирснуло сміхом і надуло рожеві губки, повні і вогкі.

І знов Кирило почув у собі чудне щось: його надила лінія губ і їх рожева вогкість.

Ну, звісно, вона налякалась; прибирала, була неодягнена і не сподівалась, що хтось одчинить двері.— Він просить вибачити, бо не міг знати, що в сьому домі є така...— «Яка така?»— Ну, така, така... панна Олена...— «Олена?»— Хіба не вгадав, що її звати Олена?— «Ха - ха? а може і не Олена?»— Ну, то Наталя.— «Якраз! ха - ха!»— Ще не вгадав? Тепер вже напевно: Варвара, Настя, Оксана, Марія...— «Ні й ні, ніколи він не вгадає, а от вона знає, що він Петро».— Ба ні, не так...— «Петро, Петро, Петро»...

З другої хати гукала хазяйка.

— Усте, де ти там щезла!

Ага, ось воно й вилізло шило з мішка. Для першої

стрічі з панною Устею він їй дарує оці квіти.— «Оцей бур'ян?» — Ну, коли це бур'ян, то він забирає назад.

Але Устя уже вхопила квітки й побігла з кімнати.

Й на другий день листа не було. Кирило обурився. Свинство, мерзота! Він марнує дорогий час, а вони там сидять собі, згорнувши руки. І це партійна робота! Чорт знає, що за порядки! Ходив по хаті великим та легким кроком, наче злість одривала його од землі, і дув на полемінь злості, щоб роздути в пожежу. А разом з тим, десь з глибини, сочилися підземні джерела і гасили вогонь. Ловив нещирість і чув знеохоту, що блукала у ньому, як тінь бистроплинної хмарки. І се викликало у ньому гнів. Треба піти у город і розпитатись. Швидко зібрався, вийшов на вулицю і... повернув в поле.

А як тільки в розкриті очі вступило зелене, що котилось буйними хвилями луків та лісу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов пушинка, як тільки в груди ввіллявся золотий напій повітря, його сповила солодка втома, як у людини, що встала з смертельного ложа, і впало десь у безодню все, чим досі жив: спека роботи, вогонь небезпеки, чад крові і боротьби... Так, наче він тільки вчора родився, в один день з молодією природою. І не мав сили, не хотів спитись над тим, що з ним робилось, струшував з себе всі думки й сумніви, як гуси з крил воду, перепливши нарешті річку.

Брів серед жита і дивився новими очима... ні, не новими, а тими, що довго спали під вагою безвладних повіків,— дививсь, як скипало молоде жито синім шумовинням колосся, як било хвилями у чорний ліс. А ліс кудись йшов. Йшли кудись сосни, ряди високих пнів. На вершечках, жовтих як ананаси, лежали чорні корони, мов волохаті папахи. Здалека йшли, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна — й замазали ноги, бо до половини пні були сірі, як засохле болото. Йшли і щезали у сизій млі.

Коли ж Кирило вступив у ліс, ноги сковзались у нього, як на паркеті, над головою химерно корчилились гілки — клубки жовтих гадюк, гойдались кошлаті віти, наче фотелі, де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки основих гілок — стелились на небі, як дороге гапування

по блакитному шовку. І сонце горіло за ними, як за китайським екраном.

За лісом дрімали луки, наче стоячі води під матом райки. По них блукали тіні летючих хмар, наче хорти припадали, нюшили й щезали у резедових просторах.

Попадались маленькі озера, що грали лускою і тріпотіли, як срібна риба, кинута з річки на надбережну траву. Або великі — з муром синього очерету, з білим обличчям водяних лілій, з багnistими берегами, чорними і блискучими, як мокрі спини гіпопотамів, з теплим духом води і намулу.

І все було таке здорове, ціле, безжурне, і все співало хвалу безлюддю ...

.

Кирило не питав вже хазяйку про лист. Але одного разу, як збирався виходить, вона сама подала йому листа.

Ага! Хіба це до нього? Ну, добре, добре... Взяв машинально і не глянувши навіть поклав у кишеню. Що вона каже? приходив до нього і не застав? Це панна Устя склала той гарний букет? Що? прохав зайти і конче сьогодні? Ну, добре, добре... Чудесні квіти — і який смак має та панна Устя...

Тепер по цілих днях лежав над берегом річки і дивився на небо. Його займали хмари — ця неспокійна небесна людність, за якою він стежив; вічно жива, вічно рухлива. Часом здіймались там бучі, народні повстання. Мчали обурені юрми, чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди все нові лави. І невідомо, хто переміг.

Або знов було спокійно — і людність гуляла, як на бульварах. Радісно й легко плівли веселі громади в білих та синіх серпанках, ніжні дівчата, пишні жінки, рожеві діти — і скрізь було повно радощів, сміху.

Часом з'являлись бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухотники проходились десь на курорті, понад блакитним морем.

Або паслися вівці — цілі отари білих ягнят — і як пастух — золоте сонце.

Кирило стежив творчі процеси, що відбувались на небі. Хтось невідомий, великий майстер, ліпив з сірої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи цілі — і пускав їх на волю, щоб заселити небо. Але все те було сире, не встигало ствердіти і утрачало форму. Звірі змінювались у вежі, з людей виходили гори, з городів — птахи; будинки приймали форму людей, а ті знов змінювались у скелі, що оточали глибокі, повноводі озера. Валились розкішні храми, розтавали на альпах сніги і з пишних троянд осипались рожеві платочки. А невідомий вже шаленів — творив драконів, крилатих коней, грифів та крокодилів, але й ті жили тільки хвилинку, щоб перетворитись у щось нове. Тоді, знемігшись, в розпуці, мішав все разом у сірий хаос і сам розпливався у сум.

Цікаві теж були тіні і їх життя. Кирило зорив за ними, як вони корчилились попід кущами, пнями дерев, під берегом річки. Їм було боляче і невигідно. І тільки тоді, як сонце втомлялось і од вершечка слави спускалось униз, тіні помалу і обережно простували скорчені члени, росли і лізли все далі та далі. Надвечір вони лягли вже у увесь свій зріст, лягли по долинах без краю довгі чорні тополі, тонкі крилаті вітряки, шпильасті дзвіниці, димарі фабрик — весь город циклопів, чорний, німий і нищий.

Кирило не чув докорів. Красу природи і її спокій пив хтиво, як спраглий воду, без думки і без сумніву. Як щось належне. Загублене щось і знайдене знову. Здалеку часом, як спід землі, долітала до нього луна знайомих сигналів, але така бліда, безсила, що зараз вмирала. І він не хотів її слухать. Зате по ночах його мордувало. У сні здавалось, що він щось мусить, щось конче мусить зробити — й не може. Не має сили. Збирає всю міць, напружує волю, змивається потом — й не може. А мусить... Боліло.

Будився розбитий, безсилий, та перший сонячний промінь, що тягся до нього крізь шибку, вбирав у себе ту сонну мару і вертав сили.

Тепер Кирило ходив вже не сам — панна Устя знала чудові куточки, оази квіток. Вона йшла перед нього свіжа і чиста, з блискавичною лінією тіла і сміялась весело й тепло, як сонце. В лісі вона сідала десь на галузку і гойдала ногами, тугими і молодими. Наче русалка.

— Не дивіться на мене.

— Коли я хочу.

— А я не хочу.

— Мені байдуже.

— А я закриюсь.

— А я одкрию.

— Тільки насмійтесь.

— Уже насміливсь.

— Ай!

І знов те «ай», таке високе, лоскотливо - жіноче і срібно - дзвінке.

Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і сміх сипавсь їй з горла, як лісові горіхи у кришталеву вазу.

Перекидались словами, пустими і незначними, аби подати один одному голос, і слова ті приставали до них, як будяки, що трудно одірвати з одежі.

Над берегом річки вона роззувалась, бродила по мілкій воді. Вода позволяла дивитися на її ноги, такі бліді, як віночок нарциса. По блакитній воді пливли й зезали легенькі хмари, а вона здавалась одною з них — рожева, прозора, позолочена сонцем.

Кирило надимав легкі і пускав берегом, наче стрілу :

— Ус - тя!

Тоді високий берег й його заломи, мур лісу і всі горби— складали губи, так як Кирило, і вертали в одповідь :

— Ус - тя!

А Устя сміялась.

Разом, як дві берізки з одного пня, вони з'являлись тут, там, збирали квітки, вигрібали спід листя гриби, купались в сонці і в холодках, або, взявшись за руки, збігали з горбів у сочисті долини. І він не міг одрізнити її од шелесту лісу, од льоту хмар, запаху зілля. Вона була така наївна і така хитра, так мало і так багато знала, як та мурашка, що будує пишні палати і живе в темних комірках.

Лежали у високій траві, серед моря квіток, і роздивлялись : там, на самому споді, жовтіли черевички і дрібна потентилія, як зерна золотого піску, а над ними здіймались топольки вероніки, то сіро - блакитні, то густосині. Червоні помпони конюшини, немов їжачки, стовбурчили

щетину з трилистих підставок, а пахучий чебрець ткав по схилу гори геліотроповий килим. Кашка розкрила скрізь парасольки. Серед білих наметів її тріпались крильця синіх метеликів. Часом на парасольку спускався жук і ловив сонце в зелене дзеркало крил. Устя таїла віддих, щоб його не злякати. Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво - жовтих, проте сумних, як золоті кутаси на чорних боках домовини, а обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти, полинялі й нечесані. З трави на Кирила наводив око ромен. Дрібні дзвіночки розбіглись по луці і сіяли сум, такі делікатні і такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на світі. Недоступна кропива, обважніла насінням, немов бджола пергою, хазяйновито шепталась по своїх леговищах.

А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипать синьо - рожевим цвітом усі простори. Оддаль кінський щавель, зруділий на сонці, куривсь брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по древніх храмах, коров'яки. Кирило показував Усті долини, де евфорбія таємничо котила в сочистих та сирових, як дійки корови, стеблинах молоко, од темно - соснового низу до жовтих кругленьких розеток. На високих місцях поріс, як джунглі, сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими.

То там, то сям простяглись до сонця котячі лапки, сухі, бездушні, м'якенькі, немов оксамит, а між ними польова м'ята кожну пару листочків прибрала в пояс з геліотропів. Усті з Кирилом здавалось, що наївні діантуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком. А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі, крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи, як метелі, біло - рожеві, червоно - сині і жовтогарячі квіти. Це була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм...

Устя лежала і гризла якесь стебло, а Кирило нагнув до себе куш зілля й припав до нього гарячим обличчям. І от, без слів, без намови, очі їх стрілись, як чотири найкращих квітки, і уста простяглися до уст. І разом з солодкою вогкістю в одно зіллявся смак гіркої трави...

.

Раз після того щось сталось. Коли був сам, серед ночі у своїй хаті, хтось кинув слово:

— Зрадник.

Голосно і виразно.

Зрадник? хто?

Кирило озирнувся, але тіні спокійно лежали і спокійно блищали при світлі лямпи малюнки на міщанських шпалерах.

Він сів на ліжко і несвідомо схопивсь за кишеню, де й досі лежав нерозпечатаний лист. Але не вийняв. Якась ворожнеча, якась відраза загарчала у ньому, немов збуджений пес, і рука безвладно впала назад. Почув утому і тихо сидів та прислухався, як у порожніх грудях лунало те слово. В грудях, од яких раптом одплила кров і шугнув холод, як у щілину. Потому одразу зробилось душно, гаряча хвиля піднялась десь знизу, залляла ту порожнечу, вдарила в голову й зіграла Кирила з ліжка.

Чорт! Він має право. Право на повне життя... право двадцяти літ... Право одного життя, що не повториться більше... Хто заборонить? хто може? Хто може згасить його «я», стерти всі кольори, знищити запах... хоч би то було потрібне для тисячі других? Других, яких навіть не знає. Чорт! Він не оддасть їм всього... він має право й собі щось лишити...

Все в нім кипіло і гнало по хаті, од стінки до стіни, з кутка в куток.

Зрадник! Хай йому скажуть се у лице! Тоді побачать...

Йому сказали се у лице! Те друге, що жило у ньому, те справжнє і невгомне «я». «Я», що так ясно горіло в ньому... палило в полум'ї все особисте, нечисте, звіряче. Але перше змагалось, боролось, хотіло жити, кричало про своє право й тягло до себе.

Їх помирила втома. Безбарвна і каламутна, вона дрі-

мала десь в глибині, наче туман під водою, і тільки ждала, щоб простягти звідтіль свої липкі обійми ...

Що діялось в світі? Хіба він знав? Не мав навіть охоти. Газет не читав, листів не було і ніхто не приходив до нього. Спочатку навідувався хтось, але не міг застати Кирила й покинув ходити.

Вечорами, правда, як місто тихо світилось і тихо зітхало після денної втоми, він брав Устю за руки і йшов туди.

Бродили по вулицях, як по чорних канавах, притулившись до себе, і врешті спинялись десь під вікном, щоб послухать музику. Ховались у затінку й ловили згуки. Устя любила веселе, приспівувала стиха і стукала каблучками у такт, а в Кирила згуки скакали як вогники, розцвітались як квітки до схід сонця. Пливли на хвилях світла, що лилися з вікна й родили тугу. За чимсь прекрасним і невідомим, таким далеким і близьким ...

Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику.

— А!

— А!

— Се ви?

— Я.

Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилові руку.

Яким побитом?

Обняло злегенька за стан і повело.

Нагнулось і прохало.

Не можна? Пусте. Тут недалеко, на дачі. Побачить жінку і їхнє життя, згадають колишне. Два роки ... так, так, два роки, як вони бачились ...

Рука Кирила лежала в чужій руці і дружнє тепло пестило збоку, але він чув якусь нехоть. А! Знову газети ... і ті розмови ... знов чорний привид, що потребує, як жертви, крові і сил.

Ні, він не може.

Він пам'ятає того «бандита», що гримів на зібраннях, кликав до бою, гарячий, одважний, любий ... і його жінку, таку маленьку, рухливу, що ще недавно була осе-

редком. «Товариш Марія» ... Яким чудом вони ще на волі?

Ні, він не хотів би опинитись між ними.

Його прохали, силоміць брали, і ранком він був вже на дачі.

Їх стріла «товариш Марія». Яка вона стала гладка й сирова у своєму капоті, що нашвидку застібала на голій шії, оця годована гуска! Вона була така рада, тільки скрізь — ай, які непорядки!

Стискала руку і кинулась до стола, звідки посипались раптом газети в опасках, нерозпечатані, в тумані пилу.

Чи ж їх тут не читають?

Іван сміявся так добродушно і переодягся зараз в широку блузу. У вікна дивились грядки капусти і ліс кукурудзи, а квочка квотала десь поблизу так хазяйновито, як і «товариш Марія».

На балконі їх чекав чай.

За чаєм Іван зразу, немов поспішався, підвищеним тоном почав розмову про сучасні події. Марія стиснула уста і з виразом затятого болю уперто мішала чай. Виходило голосно дуже, може занадто, так наче слова спадали в порожню бочку і там вже зростали. І щось непотрібне і легке було у них, так наче хорий потішав хорого на смертельному ложі. Всі почували — Марія, що уперто мішала чай, Кирило з порожнечею втоми, Іван, який голосно кидав гарні слова, — всі почували, що десь недалеко, в сусідній кімнаті, лежить мрець, якого треба і не можна забути. І через те тільки ведеться розмова.

Навіть квочка квотала про се біля ніг, але на неї не звертали уваги. Тільки тоді, як стрибнули курчата на ноги, а звідти на стіл і покотились, мов жовті клубочки, поміж склянками, слова Івана розплились в усмішку і скотились додола по чорній бороді.

— Цип, цип, цип... — лепетав ніжно Іван не тільки устами, але й очима, і вплив жовтий клубочок у чорну бороду бандита.

— Цип, цип, цип... — витягала губи Марія і тулила до рожевої шії жовтий пушок.

Повітря зробилось легшим, порушились вільно стільці, розмова зразу ожила і перейшла раптом на породи курей.

Кирила прохали оглянуть дачне хазяйство.

Корова звалася «Гашка», мала чудове вим'я і всім лизала руки. Каченята котились поміж ногами, сірі й кругленькі, як грудки землі, чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гної і справно неслися на радість хазяйці. Може він хоче оглянуть яйця? Рудий бичок розставив ноги і тупо вперся очима в баркан, але він був високого роду: його життєпис варто послухать. Свиня рила подвір'я.

— Не бійтесь, нагніться ... Чухайте ... чухайте ... поміж ногами, бо він се любить ... Ах, ти, кабасю!.. чистої крові беркшир ...

— Алез, Іване: йоркшир ...

— Гм ... дивно ... вічно ти плутаєш ...

І раптом очі впали в город, на сине море капусти.

— Марусе, бачиш?

— Ах, Боже ... свині в городі ... Біжи, переймай ...

Тріснув патик, плигнуло тіло ... Ач - чу! гуч - га! ... Гу - пали ноги, мигтіли блузи поміж зеленим ... Ас - са! ги - ги! .. Одчиніть фіртку! .. Ку - ви ... ку - ви ...

Тверде, щетинасте розтяло повітря, як куля, й черкнулось об ноги ... Війнуло теплом людської пари, свиснув короткий віддих, мигнули червоні обличчя — і тоді тільки Кирило побачив, скільки сил коштувала гонитва.

Все це було таке далеко од того, чого Кирило боявся, як їхав на дачу. Тут можна бути спокійним. Звідки ж, замість спокою, ворухнулось у грудях щось неприязне, дразливе? Якесь гостре питання, що стало поперек грудей і кололо? Щось несподівано прикре?

В будні Іван їздив на службу і повертався пізно, в обідню пору. Лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лібералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу. Збирав всю погань сучасних відносин, брудне й криваве шумовиння життя — і в тому чулась зла радість. Так краще. Нехай так буде. Чудесно!.. Привозив новини. Між одною й другою ложкою борщу подавав звістки про страту на смерть. Вісім повішаних. На смерть засуджено троє. Всі молоді, ледве почали жити. Слова заїдалися борщем, а в антракті ставало відомим, що по селах стріляють людей, як дичину. І все говорилось з таким спокоєм, з холодом навіть, наче

факти з середніх віків, які можна згадати, але не можна збагнути. Марію цікавили часом деталі — одірвані бомбою ноги, скалічені діти, місце смертельної рани, але все це вмить витісняла турбота, що перепікся періг. Забувала одірвані ноги, мертвих дітей, повішану молодь і бігла до кухні сваритись.

По обіді вони лягали спати. Спати — і по обіді! Вони може навіть хропли — мітинговий оратор Іван і «товариш Марія»!..

Кирило вибігав з хати, щоб того не чути.

Спав і Кирило — правда, не вдень — і по ночах його мучили сни. Уперто снилось, що він щось мусить... от, конче, до болю чує, що він щось мусить... мусить і не має сили й сам не знає, що таке мусить...

Вечорами приходила з сусідньої дачі кучерява курсистка, заслана звідкись. Вона приносила на обличчі казковий, не з сього світу, захват, а під пахвою книжку. Її стрічали радо. Марія цілувала, а в Івана усмішка хвилями плила по чорній бороді. Вони наче цілий день ждали її приходу і зараз сідали за стіл. При світлі лампи, в маленькій кімнатці, що була як острів на морі ночі, вони читали. Щось чудне, нездорове, химерне, з запахом мускуса — «А Rebours» Гюїсманса, «Сад муки», де кохання гнило як рана, а «я» розцвіталося пишним отруйним цвітом; оргії духа і тіла, надприродні інстинкти і той протест всього проти усього.

Або сперечались.

Тоді їх обличчя горіли, в Марії червоніли кінчики вух і блищали очі, Іван ходив по кімнаті з натхненним обличчям та дивував всіх зразками найкращих промов, а курсистка сиділа в казковому захваті, як королева в підводному царстві.

І чим далі стояла думка або уява од того жаху й скорботи, якими повилась дійсність, тим міцніше чіплялись за неї всі троє, наче спішили проплисти, заплющивши очі, над глибиною, де спочивали уламки розбитого недавно корабля.

Читання кінчалось пізно. Іван одводив курсистку до дому, а повернувшись, заставав жінку при лампі. Затуливши долонями вуха, вона гарячково дочитувала книжку, і в тиші лопотіли сторінки, наче їх вітер перегортав.

Треба було лягати спати, але вони не могли помирись, хто на ніч забере книжку.

— Ти дочитаєш завтра, бо я ж піду вранці на службу,— протестував Іван.

— Мені лишилось кілька сторінок. Можна б, здається, дати мені спокій...— сердилась Марія.

— Ти дбаєш тільки про себе...

— А ти?

І виходила сцена.

Тепер ніхто вже не знімав гострих, пекучих питань, як першого дня, коли Кирило приїхав на дачу. Гість дістав вже належну честь, чого ж ще треба? Але се, як контраст, вставало непрохане і говорило. Щось невиразне, гнітюче, тривожне — і тільки часами здавалось Кирилові, що він ось-ось зловить, ось-ось розв'яже, що саме мусить зробити...

Кожен раз, як Іван прокидався по обіді з припухлими трохи очима, блідим обличчям та збитим волоссям і позіхав довго і смачно — Кирило корчився якимось та тікав з хати, щоб того не бачить...

А хіба ж завтра не буде те саме — служба, телята, символізм і капуста? Припухлі очі і позіхання?

Він мав доволі того «спокою». Йому робилось душно од того повітря — і, не стямившись навіть, він кинув на решті:

— Як можете... ви... Свинство!

Він хвилювався, слова виривалися трудно, наче спід купи грузу, де довго лежали.

— Ви, що... коли навкруги...

Вони боліли, били не тільки Івана, оті слова, такі короткі і обом зрозумілі. Розривали всі перепони і вилітали, наче ракети.

Як він міг! Іван здвигнув плечима. А що ж він має робити? Серед загального знищення, апатії, втоми?.. Він не герой... і хто має право вимагати од нього геройства!.. Він робив, коли можна було робити... Ніхто не має права... так, так, ніхто не має права його по-прікнути...

Підняли голос і обидва кричали. Сердито, злісно. І в кожному зокрема кричав власний біль, сором, кричала утома... кричала потреба, б'ючи другого, ранить себе...

Розбіглись сердиті, обидва схвильовані.

Кирило довго блукав, поки вгамувався трохи. Чи він був правий? Чи не образив даремне Івана? Ні, треба наново розглянуть справу без гніву, спокійно. Він мусить зараз побачить Івана. Певно, він, бідний, мучиться десь після грубої сцени. Назад, додому!.. Тут близько... Ось вже білють стіни... баркан, синя капуста... А ось...

Побачив Івана й Марію. Вони пололи на грядці, зігнувшись. На зеленій низині, облитій вечірнім сонцем, серед капусти, виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І булс в образі тому таке гидке щось, таке противне, що Кирило здригнувся.

Не пішов на город, а подався до себе. І перше, що він зробив — заклав руку в кишеню і витяг лист. Потертий, пом'ятий і сірий. Роздер коверту й читав. Ні, ще не пізно. Знайшов, нарешті, що мусить зробити! І коли розбирав так при тьмяному світлі знищений лист, до нього з балкону донісся голос Марії:

— Йдіть чаю пити! У нас сьогодні пиріг!..

— Пи-ріг, ріг-ріг...— проспівав басом Іван у добрім настрої, так наче нічого не сталось.

Але Кирило не обізвався.

Збирався в дорогу.

INTERMEZZO

(Присвячую Кононівським полям)

Дійові особи:

Моя утома.	Зозуля.
Ниви у червні.	Жайворонки.
Сонце.	Залізна рука города.
Три білих вівчарки.	Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично — стаєш невідником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотнім. Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря

пилотом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів і форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою рзпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Ввесь жах, ввесь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрить озелю! Викинуть разом зі сміттям і тих, що сміються. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім?

Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже

я вирвусь од цього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

. одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце ... трах - тарах - тах ... трах - тарах - тах ... дивізія наша стояла тоді... трах - тарах - тах... Ви куди їдете?.. прошу білети ... трах - тарах - тах ... трах - тарах - тах ...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім як в морі та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* * *

Десять чорних кімнат, налитих п'тьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п'тьми меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну, що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній п'тьмі. Може і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не відчуває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим», безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і черкнути сірником, як все скочило б раптом на своє місце — стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б око моє встигло зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів,

всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми — в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні — по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...

Ну, от! які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що склали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання, або криваву жорстокість звіра. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз придуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Це ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а це ви... сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому склали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний, солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете як кривава мара. Проходьте! я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

... . Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін — ку - ку! ку - ку! — і сіє тишу по травах. Уявляється раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату — я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: ку - ку... ку - ку... Добридень!..

Ах, як всього багато : неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто ів'альтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лабах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако ... як тебе звать? Ну, годі, Оверко ... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі футрянні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко. Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла, або вточити кровиз моєї литки ... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав ... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг ... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене ... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг ... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха - ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами — і без пам'яті мчиться наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж? — як? забула?

Тепер у кружка ... у кружка ... ще раз ... отак ... У, благородна псина: тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман — Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, на-
 литої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні,
 наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви
 котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж
 в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова
 скойка: стулились краями дві половини — одна зелена,
 друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов пер-
 лину. А я там хожу і шукаю спокою. Йду. Невідступно
 за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу поду-
 мать, що я планета, яка посувається разом із сателітами.
 Бачу, як сине небо надвое розтяли чорні дихаючі крила
 ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду.
 Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів, шовк колоси-
 стої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, по-
 кошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий,
 що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі —
 киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо,
 спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен
 і поплисти. А там ячмінь хилиться й тче ... тче з тонких
 вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює сер-
 панок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не ба-
 чить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони
 хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пше-
 ниця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло
 лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж
 сьому край буде? Біжить за вітром немов табун лисиць,
 і блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, са-
 мотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що
 не паде між нами тень когось третього. Прибій колоси-
 стого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна,
 легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла
 співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того ше-
 лесту шовку, того безупинного, як текуча вода, переси-
 пання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина
 бере від нього і назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрагаюсь. Що таке?
 Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка.

Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось на право, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все це зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зілляються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? співає? і робить рух? Німа безвладність просторів все це ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно ... так буде вічно ... *in saecula saeculorum ... in saecula saeculorum ...*¹

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на г'анку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все це зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. Надобраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра, з ранішнім сонцем, влетить до

¹ На віки вічні.

мене у хату твоє жіноче контральто : ку - ку !.. ку - ку !..
І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча
приятелько.

* * *

Трепов ! Оверко ! Пава ! Чотири пальці у рот — і ди-
кий степовий свист. Біжать. Як трое білих ведмедів.
Може вони мене роздеруть, а може приймуть запросини
в поле. Хо - хо ! Той Оверко не може без штук. Стри-
бає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Тре-
пов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі ко-
лони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає по-
важно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за
ними і мені видно легке гойдання всіх трьох крислатих
хребтів, м'яких, вовнистих і звіряче сильних.

Ім трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче
сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями,
але я повний приязні до сонця і йду просто на нього,
лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий Боже !
Яка невдячність ! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним
тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя,
і кажу до нього : сонце ! я тобі вдячний. Ти сієш у мою
душу золотий засів — хто знає, що вийде з того на-
сіння ? може вогні ?

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий,
зцілющий напій, п'ю як дитина молоко з матерніх гру-
дей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш —
охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію од нього.

Я тебе люблю ... Бо ... слухай :

З тьми «невідомого» з'явивсь я на світ — і перший
віддих, і перший рух мій — в темряві матернього лона.
І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину
мого життя, — стоїть він між мною й тобою. Його
слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від
мене — і всі трое ми знаємо добре, що неминуче настане
час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти
тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість — і коли
ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь
на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лямпі, у феєрвер-
ках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої.
Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою

подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала ... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?).

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звисили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар ...

* * *

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь і залізо і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі в лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пинивсь у склянці і, прикладаючи його до уст,— я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, віка, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зроста на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край ниви стоять віт-

ряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все це бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже,— всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* * *

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може співає, може сміється, а може зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки і дрібно сиплется регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От, от, здається... Тью - і, тью - і, ті - і - і... Ні, зовсім не так. Трійю - тіх - тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його променях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплюшую очі. Тепер я певний, що то з того посіву, зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий звук і впав між ними червоним куколом.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слу-

хаеш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью - і, тью - і, ті - і - і... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Це було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого *intermezzo*, серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем і зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. Спід старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати, що там записане буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувся від думки, що може горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то це буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, і твоя, зозуле. Твоє журливе «ку - ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

* * *

Ми таки стрілись на ниві і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голедними

Ми таки зустрілись на ниві і мовчки стояли хвилину —
я і людина.

псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину звуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене! І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя — люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер може продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам...

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори...

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно — стережешся. Скрізь насторожені вуха. Скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусід у сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий

її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо й землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори ...

* * *

Гсрод знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбирав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котить собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може комусь він здасться, так як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть ... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає ...

ЯК МИ ЇЗДИЛИ ДО КРИНИЦІ

Чи пригадуєте собі, панно Юлю, і ви, панно Галю, як ми, кожний зокрема, або всі разом, під проводом «пана», ходили до барометра, що висів на стінці коло вмивальника, і намагалися витрясти з нього погоду? Барометр уперто показував «дощ», хоч в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари. Ми дуже гнівались. Старий, непотрібний струмент, він і на крихітку не хоче посунутись на сухеньке, хоч нам дуже потрібна година. Ах, як досадно, що від тої тоненької стрілки залежить, де і як ми стрінемо під десяту п'ятницю ніч: звичайно, прозаїчно, на ліжку, чи серед співу, людей і вогнищ на ярмарку у Криниці!

Їхать — не їхать. Їхать — не їхать. За годину відходить поїзд. Коли їхать — пора збиратись. Хотілоось підійти до струмента і зігнати на ньому злість, хоч вина його лиш у тому, що він об'єктивний. Дві перспективи вагались: а) холодна ніч, дощ заливає вогні, одежа мокра ... брр ... б) цікаве свято, народня містерія, якої ніколи не бачив — і хто знає — чи вдруге побачу.

На щастя — в кожній людині є трошки авантюриста. А може?

Їхати! Їхать!

Сказала панна Юля. Сказала панна Галя. Застукали двері і каблучки по помості, забігали слуги, заторхтіли колеса. В одну хвилину.

Сидимо у вагоні. Звичайно, коли дощ буде, то там, де лишився барометр, а не в Криниці. У вікна дивиться степ і все спливає, як безконечне море. Куди ж властиво ми їдемо?

Ах, там будуть гори, високі і прехороші гори...

Приємно послухати казку про гори, коли мчиш отак степом, рівним, наче долоня, і нічого більше перед собою не бачиш.

Там будуть ліси — густі, великі ліси...

Де ж вони візьмуться тут, серед степу, де люди насадили гайків хіба на те тільки, щоб мали де жити граки?

Ми зліземо на роз'їзді, а звідти верстви чотири, не більше, так що підемо пішки. Панна Юля чудесно знає дорогу...

Ну, що ж...

Кошик з шинкою й хлібом будемо нести по черзі. Але мені, прихильникові рівноправности п'блів, все таки жалко вгашати лицарський дух і в душі присягаюся нишком, що сам понесу кошик. Погано тільки, що в другій руці доведеться нести калоші, бо, здається, дощу таки не буде. Тоді мені починає здаватись, що рівноправність все таки краща.

Тим часом ми їдемо й їдемо, а сонце котиться вниз і розганяє хмари. Вже вони залягли на виднокрузі, як розбійники по ровах — і не знаєш, що буде далі, як сонце щезне.

Машина свистить і ми товпимось до вікна. Це наш роз'їзд, треба вилазити. Навкруги поле, розрізане шляхом і столітніми деревами. Де ж гори? Ах, Боже, чого я турбуюсь, панна Юля вже знає до них дорогу... отут десь... повинна бути... десь недалеко... Блукаєм поміж дерева, широким шляхом, взад і вперед. Отут десь... десь завернути... повинна ж бути дорога...

Я несучу кошик, покищо, звісно, й покищо ступаю в калошах. Минає так щось з півгодини. Могли б вже бути на півдорозі. На наше щастя, щось торохтить. Візок міцний, коник кругленький, дядько статечний, як на загад. Він може завезти в Криницю. Ми щиро дякуємо: не варто трудитись, підемо пішки... тут тільки чотири верстви... дорога повинна бути отут десь... десь недалеко...

Але дядько, хоч і тутешній, нічого певно не знає, бо уперся, що до Криниці найменше десять верстов. Ми іронічно хитаємо головами і щоб зламати, нарешті, упертість дядька найбільш педагогічним способом, способом

очевидности, наймаємо підводу. В душі я нишком радію, що конфлікт між рівноправністю полів і лицарськими обов'язками розв'язався для мене щасливо, і пакую в підводу кошик і калоші. Вмент маленький візок виповняється тілами вздовж і впоперек, при чім мужчини викидають ноги за полудрабки, не через те, щоб їм було тісно, а так, з властивої мужчинам фантазії. Візок починає трусити, коняка біжить і якимось зразу знаходить потрібну дорогу.

Тепер ми їдемо пшеничним полем. Хмари залягли на крайнебі, як розбійники по ровах, але ми дивимось не на них, а на блакитне. Нам дуже весело. Хто каже, що буде дощ? Це той песиміст-барометр тримав нас все у тривозі, але він вже од нас далеко. В хлібах ховаються села, близькі й далекі, одні ми бачимо, про другі догадуємось по ризах коноплі, чорних, як запаска в старій баби, по картоплях. Ранні гречки біліють, як клапті снігу, пізні — тільки вилазять і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробрили. Подиха холодок. В одно плече мені тепло, його гріє дядькова спина. Така близькість до народу піддає мені гадку покористуватись нею, але поки я роздумую, з чого почати розмову, дядько почав. Яка тепер Дума? — Панська. — То слава Богу. — Чому? — Не буде дбати про саму тільки голоту. — Ого! Хитрий чи «заспокоєний»? Звідки респект до пана? З дальшої бесіди випливає правда. Оця кругленька конячка ще має двох подруг не менш ситих, бо паші стане не тільки коням, а й коровам, телятам, овечкам. Хвалити Бога — повна обора. До того є щось там поля десяти з тридцять. От Дума й має чого глядіти, щоб було ціле. До першої вибрали «развратного» члена, от тепер і сидить у тюрмі...

Я почав міркувати: коли б він знав, що я так само «развратний», завіз би він мене на ярмарок, чи кудись інше.

Признаюсь, мені більше хотілось на ярмарок. Розмова урвалась. Стало холодніше. Дядькова спина не гріє вже мого плеча.

Озираюсь. Де ж гори? Я хочу побачити обіцяні гори! Та їх немає, скрізь рівно. Тоді мені приходить до голови думка, що я міг би сам поставити гори. Я міг би

покористуватись, наприклад, хмарами, як матеріалом. Починаю будувати скелі, високі хребти, шпилі у снігах і чорні провалля. Виходить гарно. Я міг би, врешті, створити під ними й людей, весь ярмарок, але під руками нема нічого, довелося б все брати з себе самого, а це матеріал негодящий.

Настрічу нам попадаються хури, наладровані діжечками, горшками, жінками, скринями і іншим домашнім скарбом. Ззаду упирається на мотузці корова, а спереду суворий мужик заніс над кіньми батіг. Це ярмаркова проза спішить на ніч додому. Все поетичне лишилось на місці. Тим краще. Значить, ми будемо у вибраному товаристві.

Тим часом, коли я так тішуся, жіноча рука торкає мене і палець показує вниз. Дивлюсь спочатку на палець, потому в долину і ледве стримуюсь, щоб не скрикнути: ах! І перше, що почуваю — досада, нащо турбував хмари, які справді облягались вже спати.

Внизу під нами глибока зелена долина, кругла, наче макітра, з крутими, м'якими од кучерів лісу, стінами. Де-не-де, по кутках, стоять ясні безлісні гори, наче копиці зеленого сіна — і вся ця краса, несподівана й пишна, сміється щастям просто в лице. Ще за хвилину нічого не було видно — і от: «сезам, одчинись!»

Денце макітри облипли мухи, наче насіли на щось солодке. То чорнів ярмарок.

Поки ми спускались в долину, червоне сонце котилось краєм макітри, і хмари зовсім поснули.

Внизу гуде. Між рядняних наметів і яток пруть валом люди, коні і поліцейські. Тут треба берегти ноги. Нас мало обходить увесь цей гвалт. Краще напитись чаю. Ще маємо час. Заходимо в перший намет — на столах польові квітки. Прегарні букети. Це дуже мило. Сядьмо отут, у кутку, під полотняними стінами, що дихають, не наче груди. Ми скоро одрізняємо хазяїв од гостей. В кутку, між самоварів і посуду, крекче старенька баба — се певно хазяйка. Між нею й гостями все біга бліде і босе дівча. Хазяїна ми пізнаємо по тому, що серед радісних криків він переходить з рук в руки, з усіма цілується і випиває. Язик ще нічого, а ноги зовсім погані. Якийсь вродливий парубок помагає нам дістати зелений, наче з помпейського музею, самовар і такі легкі

ложечки, що будуть плавати у чаю. Скоро хазяїн попадає до нас і хоч ми горілки не п'ємо, зате готова приємна розмова, і ми зав'язуємо вузлик нашої знайомости. Кількома фразами він вводить нас в курс свого життя, і ми вже знаємо, хто він, звідки, який, що має і ще інші цікаві деталі.

Нам треба коней на ранок? Добре. Його син звощик. І кличе врсдливого парубка. Той до послуг, дуже галантний, але сам везти не може і обіцяє знайти підводу. Я помічаю, що на моїх дам він робить враження. Ну, добре. Властиво, ми могли б вже покинути намет. На порозі вислушуєм ще трохи стогнання самої хазяйки — і тепер певні, що наша знайомість з наметом міцна: ми пссіяли в людях свій образ, нехай тільки тепер росте...

Хоч ми й засапались, але з гори усе видніше. Тепер ми бачимо в центрі, на самому дні чаші — маленьку капличку. Чорний дерев'яний зруб тихо сяє рожевим світлом крізь одчинені двері. Там, над криницею, попи весь час співають або гугнявлять темні слова, і тонкі воскові свічки тануть в теплій та густій атмосфері.

Чорне озеро ярмарку вливається струмочком в каплицю; одні йдуть, другі виходять. Се та знаменита криниця, до якої з'їздяться люди з далеких сіл і стають табором в ніч під десяту п'ятницю. Я думаю про тих мудрих людей, що ставлять церкви, монастирі й каплиці в найкращих, диких місцях: вони знають, що роблять, — вони промовляють не стільки до нас, як до живих в нас пращурів наших, що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви.

Смеркає. В нас горить нетерплячка: коли ж почнеться? В долині полотняні намети налились жовтавим світлом, по ятках заблищали вогні і чорна маса людей почала танути і розтікаться. Ми бачимо або ловимо вухом, як люди цілими гуртами розлазяться по горах і по долинах, по всіх затишках і закамарках. Щось десь тріщить, ламається, гупають чоботи, чується шепіт, дихання, присутність теплого тіла і в чаші, сповненій мороком, наче тривожно калатає велике серце.

Он показався димок, десь блиснув вогонь. Ми жадібно стежимо за кожним новим. Ось там знову дим в'ється, а онде виткнулись з темряви яснозелені галузки і кож-

ний листочок можна б перелічити. По чорній землі скрізь розцвітають, як маки, вогняні квітки. Скоро уся долина і гори блищать вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня. Неправда ж, є наче щось спільне між вогнями і співом? Як окремі вогні вгорі змішали свій дим, так і окремі хори, як полемінь сильні і яскраві, зіллялись в нестройну хвилю, в мозаїку згуків. Є в цьому якась дика принадність. Щось воно будить. Я сам хочу співати, своє щось, окреме, аби співати. Розкласти священний вогонь і видобути з грудей дримаючий предківський голос. Ми навіть робим подібну спробу, але нам не вдається. Сидимо під кущем і тремтимо злегка од зворушення й холоду. Зовсім стемніло. Вогні і співи стали яркіші, видно, як полемінь лиже чорне повітря, чутно, як його крає гострий жіночий голос. Нема спокою глибокій чаші, вона наче пекельний казан, де киплять разом вогні і співи, де сплітається тісно в любовних чарах голос двох полів на честь богині кохання. І се п'янить. Тільки капличка лагідно сяє рожевим світлом на мочарі, мов неземне щось і віковічне.

Ах, ах! яка досада, що сей рік, наперекір звичаям, не світять свічок на волячих рогах! Мої дами чуються винні передо мною. Але я прошу не турбуватись, бо щодо мене, то легко можу собі зарадити. Ось зараз збираю волів, одних розставляю по горах, других лишаю лежати в долині і ліплю на роги усім свічки. Моя фантазія дозволить на таку розкіш. Тепер вже готово, свічки палають, як зорі, картина справді розкішна!

Чи не пора нам спуститись в долину?

По дорозі нас вабить кожний гурточок, кожне багаття. Несподівано натикаємось на ряд ясних облич, або на баб, з головою завинених у білі рядна, що рядками сидять, наче пухнаті гаги на скелях північних. До нас говорять, прохають сідати — і голос здається теплим, немов зогрітим біля вогню. Але ми не спиняємось, нам хочеться більше побачити, більше почути. В одному місці хором співають, а в другім не клеїться. Онде співає дівчина в синім — наче волошка, руки великі, червоні і неодмиті. Співає сама. Старанно і сумлінно витягує голос, важко, у поті чола працюють груди і робить горло. Ні одна нота не пропадає. Так вона певно копає в городі, поле кар-

топлю або сапує. Все по-хазяйськи. В другому місці картина: бабка і дівка сидять під рядном, між ними свічка. Світиться профіль старої воском, а молодої — листком троянди. Тло чорне. Наче камея. Нижче — якісь клунки чи лантухи з хлібом. То знов баби у білих ряднах здрімнули долі під співи. Ще далі — хори, сидячі й стоячі. Кожне село дало свій хор — і границя між двома хорами на три ступені — міцна границя. Тут уже тісно. Безперестанку чийнебудь лікоть одпихає тебе назад, або хтось ззаду кладе на плечі руки. Як кому вигідніше. Так чудно, коли в одно ухо влітає весела пісня, а в друге сумна. Ловиш на мент чиєсь обличчя, профіль, ніс або очі, а ніч все те стирає, як губка крейду. Чуєш тільки людське дихання та ще щось чудне: немов шелестять миші.

В долині — каша. Вози, худоба і люди збилися в купу, од якої йде пара і пахне потом і лайнаком. Баби у ряднах обляглись рядом з волами, щоб було тепліше. Усе біліє і все сопе, і ми, натикаючись на білі купи, не знаємо, в кого прохаємо пробачення. По возах дядьки гудуть свої пісні густо, немов джмелі. Ми забираємо вище, де хоч можна ходити, але там темно, аж чорно. І тут мені сталась пригода. Лечу стрімголов кудись униз і тільки тоді мені краще, коли врешті лежу. Намацую шапку і зводжусь. Ну, добре. Ми, здається, хотіли побачить капличку?

По дорозі нас знов вражає той чудний згук: щось шелестить, — уперто, одноманітно, і всі хори не можуть того покрити.

Над мочаром знявся туман, і ясна капличка пливе на ньому, як корабель. На помості я помічаю, що щось мої ноги... якась дисгармонія в них: одна ступає тихо, а друга стука. Обмацую ноги — ну, так і є, згубив кашу. І я страждаю не стільки фізично, як естетично. Чи не скинути другу? Але око моє вже впало на чорні обличчя святих, а поруч з ними не менше чорні — мужичі — і потіха готова: коли одні стільки прийняли муки за християнство, а другі од християнства, то що значить у порівнянні мої страждання, тим паче, що таки краще, коли тепло хоч в одну ногу, ніж зимно в обидві.

Капличка така проста, що можна її розкласти на два -

три елементи. Чорна вода у зрубі, в якій купають блиск свій воскові свічі, святі, що пахнуть олійною фарбою, липкий чорний поміст, а на ньому босі червоні ноги з розчепреними десятима пальцями.

Здалеку краще.

Посередині ярмарку народ тече, як в берегах річка. Знов шелестить. Що ж се таке? Додивляюсь, прислухаюсь — і врешті знахожу: лузають насіння! Сотні ротів, цілі армії білих зубів безперестанку роблять: хрум - хрум... і вкривають лушпинням землю. Хрум - хрум... хрусь - хрусь... Лунають хори, дзвенить аж в грудях якийсь окремий голос, бухає бубон — а навколо чуєм — хрум - хрум... хрусь - хрусь... наче сама вічність гризе. Купуем насіння й самі завзято лузаєм.

А тут, знаєте, гарно. Полотняні намети, налиті світлом, рожево - прозорі, наче живі, гудуть народом. По ятках усяких крам, і ті, що підходять до нього, спереду сяють, а ззаду чорні. А саме найкраще — то лимонад: скляний великий кухоль, а в ньому палає цілий Везувій. Подумати тільки: вода, трошечки цукру, манійки і замість рефлектора — свічка в відрі — а скільки ефекту!

Ідемо далі поміж ятки. Багатші з нас купують плахти і рушники, бідніших кортить теж щось набути. Ми вибираем собі по солодкій коняці і платимо разом аж дві копійки. Коли мати хорошу уяву, то коні можуть бути чудесні. Вони зроблені були... Ні, краще ніколи не роздивляйтесь, з чого зроблено те, що нам до вподоби.

Тріщать далекі вогні, розсипаються іскри, дими і співи як хмари пливуть горою. Хрумтить насіння. Між народом походжають інгуші, або поліцейська шинеля. Чутно різкий свисток. Якийсь гурт молоді ходить між яток і співає. Тут тісно, його штовхають і розбивають — йому байдуже: дійде до краю, поверне і знову співає. Таким рбом окрім сидячих і стоячих є ще й ходячі хори. Серед вулиці — танці. Круг них парубки й чоловіки, як частокіл. Долі — жовтий ліхтар і обличчя, осяяні знизу. Як тільки ми стали, я зараз чую на своїх плечах чуже мені тіло, а коло вуха тепле дихання. Два парубки — я їх помітив, як вони зараз пили лимонад — розпихають народ і входять в круг. Загупав бубон, захикала скрип-

ка — і парубки зараз пустили тулуби і голови в стовбур. Тільки ноги працюють. Рівно і точно б'ють ноги в землю, але голову се не обходить ні кришки — вона так само байдужна й холодна. Часом посунеться тулуб, так що замість обличчя потилицю видно, а ноги все одбивають сильно той самий такт, одлічують точно, немов годинник, хвилини. Народ захоплений танцем і все звукує коло, так що танцюри мов у криниці. Стогне під ними земля, каблуки вибили ямки і пил заслоняє світло ліхтарні. Я теж захоплююсь танцем все більше і більше. Чудові робітники! Яка в них сила! Коли б я займався сільським хазяйством, я б зараз найняв їх, ну, хоч на гарман. Заглядаю до кола, чи є яка переміна? Нема. Так само холодні й байдужні до того, що роблять ноги. Я маю доволі часу і починаю розв'язувати довге, складне завдання — скільки кіп могли б змолотити ті ноги за день. Результат надзвичайний! Тоді я знову зазираю до кола: чи є переміна? Нема. Ноги, немов металеві пружини, безупинно і рівно стукають в землю. Парубки трохи збіліли, але цілковито втратили інтерес до своїх ніг. Тоді мені за них починають боліти ноги. Я готов крикнути музиці: годі! Я більше не встою на місці. Але на мене ніхто не зважає, гупає бубон, пхикає скрипка, і ноги молотять землю. Я обливаюсь потом. Таки нарешті... Парубки розпихають народ, підходять до ятки, п'ють лимонад і вертають на місце. Музика заграла і ноги затупали знову. Мені робиться страшно. А що, як після цього вони втретє нап'ються лимонаду і почнуть танці?

Я одходжу од кола.

Вже пізно, друга година. Небо чорне, високе, в долині холод. Вогні наче пригасли, в'ються тільки сині дими, по деяких горах замовкли хори. Долі, де сонне царство з возів, волів і баб у ряднах — храп і сопіння і важкий дух. Намети ще світяться. Ми заходимо погрітись у свій.

Деякі лампи погасли. Біля дверей при свічці дримає й стогне крізь сон хазяйка, над самоваром світиться прозоре обличчя наймички. Гостей сливе нема. Тільки хазяйський син з кимсь розмовляє в кутку і гарні очі його здалеку грають. Побачивши нас, він зараз до нас підходить. Він хоче нас трошки розважити розмовою

і підсідає. Баришні потомились? Може ми змерзли? Хочемо чаю? Ні, він рішуче має до нас симпатію, що видно з його обличчя, і хоч він трохи напідпитку, але це ніскільки не вадить, а допомагає навіть взяти одразу теплий, сердечний тон. Він радить дамам спочити, заснути. Він так нахилиється до мене, повний ймовіри, і потішає, що йому добре живеться на світі. Просто сказати — таки нічого. Має два фаєтони і четверо коней. Звощик на три повіти. Сьогодні тут, а завтра там. Схоче їхати — їде, не схоче — наймит за нього в дорозі, а він має іншу роботу. За неї бере на місяць двадцять вісім рублів.— Яка ж то робота? — Так ... служба така собі ... Він таємничо всміхається, мнеться, але видно, що його кортить. Ну, що тут довго: він тайний агент. Служить в поліції ... Це «тайний агент» б'є йому в голову, наче горілка, він стає важним, гугнявить, розсовує ноги і руки, займає більше місця на лаві.— Ото! скажіть на милість! як же він робить свою роботу?

Тепер, коли нам стало відомо, що він «особа», одвертість з нього аж пре. Він добре знає свою роботу... З жидами він **жид**, бо знає **жидівську** мову, з мужиками — мужик. Встряє в компанію, скрізь він своя людина — і вже знає, хто чим займається, хто про що думає, хто чого хоче.— Чого ж хоче мужик?

Він нахилиє лице до мене так, що я чую горілчаний дух, ставить очі у стовбур і аж співає:

— Зе - мель - ки - и !..

Опріч того, «він» проти правительства. Просто ненавидить. Навіть ... Тут він починає хіхикати стиха, гойдається з боку на бік, сміх його душить і не дає говорити. Нарешті видушує з себе: дів - ча - та ... ха - ха ! навіть дівчата ... проміж собою ... про політику гомонять ... Хі - хі - ха - ха !..

Але все те пусте. От недавно він мав одно діло. Серйозне. Екс - про - прі - а - ція. Може чули? Пристав до компанії. Сім хлопців, молоді ще, несміливі. Самі нічого не можуть зробити, бояться. Вже що він намучився з ними, поки підмовив. Він сміливий, жвавий, вогонь — може ми самі це помічаємо — йому й повірили, за ним пішли. Пішли грабувати пошту, а поліція внала про все і всіх накрила, наче курчат.— Усіх накрила? — Усіх на-

крила. Ловко!.. З того часу йому й набавили десять карбованців у місяць, а перше він брав лиш вісімнадцять ...

Він страшенно гордий своїми вчинками, випинає груди, хрустить пальцями; гарні очі його дивляться гостро й нахабно й шукають нашого співчуття.

Він ще довго й охоче ділиться з нами подробицями свого ремесла.

В сусіднім наметі крики і суперечки.

— Це наші гуляють... Стражники й інгуші...— мотає він головою у бік намету і радісна, добра усмішка осяває його обличчя.

Нам цього всього уже доволі. Тут немає чим дихать, спішимо на свіже повітря.

Надворі різкий, передранішній холод. Збита купа людей і худоби густіше укрила землю і сопе, і хропе на всякі тони. Над нею легенька пара. Десь здалеку чутно втмлену пісню. Поміж чорних, закритих яток ліниво бродять окремі гурточки та пари і милі прилюдно гріють за карсетками в милих заляклі руки. Над краями чорної ями зеленіє вже небо, дим од погаслих вогнів стелється од гори до гори синіми смугами.

Чаша, що процвітала вночі, як пишна квітка, під ранок зів'яла й зчорніла.

Пора рушати додому.

ДЕБЮТ

Найбільш турбувала мене одежа. Шоколядна, в рогіжку, перероблена з старої панської, купленої на товчку. Вона мала цілком порядний вигляд, тільки на ліктях трохи протерлась. Я чув свої лікті: ось-ось там трісне і вони вилізуть. Я почув навіть прикрий холодок в лікті, коли виліз з вагона і побачив на станції якийсь шарабан. Я відгадав. Се були коні, вислані з економії, і голений хурман в широкій бурці, в шкур'яному картузі, взяв з рук моїх чемодан і навіть підсадив «пана навчителя».

Сірий осінній ранок курився дрібною мжичкою, а в ній пливли, наче напівзабута казка, дерева, поле, оселі.

Щоб зовсім прогнати сон і підбадьоритись трохи, я почав уявляти собі нових хазяїв. Себто творити, бо я їх ніколи не бачив. Усі вони, наче живі, вставляли поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і їхні діти, такі ласкаві, добрі, а я був в центрі і все круг мене тільки вертілось.

Я пережив чимало гарних моментів, упивався владою, мені було тепло у тому гнізді. Але поволі, коли ми минаєм верству за верствою й холодна мжичка проймає тіло та стікає з лица за комір, якимось втрачаю свою позицію, і центр займає ворожа, чужа родина. Коли ж зза горба показалось нарешті солом'яне царство панського току, з стіжками, скиртами та ожередами, з безконечно довгими стодолами та воловнями — я чую, як моє тіло стає холодним і задубілим, і намагаюсь не цокотіти зубами.

Новий жовтий високий дім. Я нерівно переставляю закладкі ноги в високих сінях і мої кроки гудуть десь

аж під стелею. Двері в столову одчинені; дивлюсь на голі соснові стіни, переступаю поріг і йду вздовж столу, довгого й білого, наче санна дорога. З другої хати, назустріч, виходить хазяїн. Я знаю, що він бачить моє червоне, змерзле лице, а я дивлюсь на його бороду, по мокрому забороновану гребнем направо й наліво. На рідкому волоссі теж блищить борозна. Стискаємо руки й схиляємо голови, але я чую, як його очі лізуть десь поза мене, назад, і чую, що там коло дверей щось ворухиться.

— Моя дочка Анеля,— говорить пан Адам.— Пан Віктор, навчитель Стася...

Вертаюсь назад і стискаю суху холодну руку.

Ми сіли за білий стіл, але перед очима в мене стоїть суха чорна фігурка з похилим станом, і довгий ніс, і якісь риски коло холодних уст. Найбільше займає місця тепла кортова куртка, цупка і неестетична. Пан Адам кладе руки на стіл і проганяє ними той образ. На руці в нього грубий перстень - печатка, від якого рука ще важча. Нам дають чаю, гарячого, міцного, що блищить в склянці, як стигла вишня. На столі масло, жовте, тверде, наче щоки сільської молодиці, густа сметанка і чорний хліб. Меже наповняють пахощі чаю, кміну у хлібі й соснових стін, лице горить, і очима, вогкими од гарячої пари, я стежу за дугами волосків з бороди пана Адама. Він мені починає подобатись. З чотирикутного виду, з сірих очей, з важкого тіла — віють солідність і спокій. Тим часом я знову чую, що мені заважає чорна вугласта фігурка, там, за плечима, десь у кутку. Той «трупик» з блідим лицем. Притискаю міцніше до себе лікті і нізащо не обернуь назад, хоч мене щось так і тягне.

Зате пан Адам поверта туди голову і говорить по-важно:

— Powiedz, moje serce...¹ Анелько!.. Анелько!..

Я теж озираюсь — нема нікого. Панна Анеля десь щезла.

Мій учень іще не вставав. Пан Адам спокійним тоном викладає свої педагогічні теорії, сірий день так само

¹ Скажи, мое сердце.

спокійно дивиться у всі чотори вікна, стиха шумить самовар у куточку, а мені тепло, не хочеться встати і думка лїниво питає : невже ціла родина тільки з трьох душ ?

* * *

Стасік чудова дитина. Коли він спинивсь на порозі в столову на худих ніжках і я побачив його широкі, готові світ увесь поглинуть очі, він був як квітка на тоненькій стеблині, що пнеться до сонця. Ми дуже скоро зійшлися. Він помагав мені розкласти речі в призначеній для мене кімнаті, робив це з великим запалом, розчервонівся і увесь час не вгавав. Тепер я дізнався, що в родині є ще й четвертий — мама. «Мама Костуся». Вона хотіла, щоб татко найняв до нього бонну, а татко найняв пана навчителя. Така стара дивачка ! Правда ? Бо вчитель краще. Правда ? Нащо йому бонна, коли йому вже — постійте — скільки ?.. — сім років, дев'ятий ... ах, ні, він помилився : сім - восьмий. У Тадзя з Підгаєць є бонна ... пан навчитель не знає ? — така дурна гуска ! Він в неї питає — нащо сотворені бідні ? — вона не знає. Він в неї питає : нащо сотворив Бог «moskałòw», що Польщу забрали ? Чому Бог не встидався, як творив людей голих, а людям сором ходить без сорочки ? Вона нічого не знає. Вона тільки кричить. Така дурна гуска. Не правда ж ?

Весь час усякі питання стрибали по хаті, вертілись круг мене, і нахилялось близько до мене тепле обличчя разом з парою променисто - цікавих очей.

Врешті ми все розклали і прибрали мою хатинку. Я був наче у себе. Тільки дві речі стояли в хаті чужі і навіть наче ворожі : біла дубова шафа, наглухо закрита, і довга незграбна скриня, застелена зверху сільським, домашньої роботи, килимком.

* * *

До обїду «мама Костуся» не вийшла. Ми розмовляли тільки з паном Адамом. Стасік часто блискав очима і щось питав. Панна Анеля мовчала, держалась сухо і наче осторонь. Вона керувала обїдом, набирала нам страви, одсилала обїд у хату «старої пані», але з нами не вступала в ближчі стосунки, так що я раз тільки

стрівся з нею очима. Скільки їй літ? Літ двадцять п'ять, двадцять сім. Когось вона мені нагадала — похила, в чорній одежі, з блідим, змарнілим лицем. Вона куталась в хустку — їй холодно. За десертом я знов зиркнув на неї.

— Пан дозволить ще кави?

— Красненько дякую, досить.

Може це чиста фантазія, але я бачу на обличчі у неї тінь од ксьондза, в лініях носа і уст — костюльну архітектуру, чую в складках одежі затхлий дух ризниці.

Врешті — що мене має обходити якась панна Анеля?

Увечері Стасік повів мене на мамину половину. Там було так душно, що грудям бракувало повітря. В кутку на канапі, при лампі, сиділа пані Констанція і розкладала пасьянс. Біле хвилясте волосся світилось від лампи сріблом. Не поклавши навіть колоди, «мама Костуся» привіталась зо мною і знов нахилилась над картами. Минуло у мовчанці довгих кілька хвилин, коли врешті пані згорнула карти, обернулась до мене й зітхнула:

— Не вийшло!

І я побачив такі добрі засмучені очі, що й мене обняв жаль.

— Задумала таке важне... таке важне для мене — й не вийшло...

Вона питала мене про родину, трохи про мене... Такий молодий! Коли б не помер її хлопець, йому б тепер було так само літ дев'ятнадцять... Потому звеліла подати чаю, замовкла, задумалась й знов розклала пасьянс. Що вона думала, про що ворожила?

Скрізь попід стінами тулились канапки, кушетки, м'які фотелі з подушками й подушечками і мліли в гарячій густій атмосфері. На меблях і долі валялись книжки. Стурбоване чоло сивої жінки схилялось над столиком і тривога блукала обличчям, коли рука підносила карту і, вагаючись, клала на місце. Мені хотілось, щоб на сей раз вже вийшло.

Однак, не вийшло.

— Ви знаєте, що я задумала? Тільки не смійтесь з старої дивачки. Я хтіла знати, чи скоро настане між людьми рівність? Чи скоро згине неправда? Не вийшло!

Резигнація й сум.

Потім мені ворожили. Мені випало скорє багатство,
лист і дорога.

Ну, значить треба прощатись.

* * *

Погода змінилась, настала посуха, земля висохла так, що під ногами дзвеніла. Небо було безхмарне й блискучо-синє. Ми з Стасіком часто ходили гуляти. Дім наш стояв на горбку, над самим ставом, за ставом збились в купу череп'яні дахи містечка, вліво від нього тяглись безконечні панські лани, а за домом ріс парк, який властиво тільки й робив нам осінь. Ми любили блукати по ньому, між жовтими деревами, під синім небом. Сонце світило, як літом. Осінь горіла на сонці, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглись й стояли голі, мов діти у своїй безсоромності. Зате під ними скакав вогняними язичками скручений лист і поривався кудись летіти. Особливо гарні були клени, тепер такі легкі. У своїй прозорій жовтизні вони нагадували рум'янець сухотниці. Щось світилось в них ніжне, сумне і безнадійне. А між галузок ховалось таке неймовірно блакитне небо, що ми переводили очі на чисті простори й рівняли.

По зруділих стернях, затканих бабиним літом, ми збирали останні квітки — карловаті волошки на кривих ніжках, напівзсохлі гвоздички, запорошені скабіози. Напивались різким осіннім повітрям, яке грало на сонці, наче шампан, і коли повертали додому, заставали пустісінькі хати. Пан Адам молотив на току, пані Констанція не вилазила з свого кутка, а панна Анеля вічно тепер сиділа в пекарні, або в коморі. Часом тільки вона діловито проходила з кухні через столову й назад, в білому фартушку, з злегка закачаними рукавами і за нею йшов міцний запах маринованого оцту або кислого молока. Ключі при боці дзвеніли.

За вечерею ми сходились не надовго. Пан Адам був стомлений і мусив рано вставати, панна Анеля куталась в хустку, позіхала в кулак і на мене не звертала уваги. Я був увічливий, але платив їй тим самим. Її довгий ніс, що мав звичку на кінчику червоніти, її похила пісна

фігура, яку вона наче зумисне ховала в хустку,— мене дратували. І я нетерпляче чекав, коли вона нарешті встане, підійде до батька і поцілує в чоло, а в відповідь дістане м'яким баритоном :

— Спи добре, моє kochane dziecko ...

Лямпа в столовій гасилась,— усі розходились і вечірне життя починалось по окремих хатах.

* * *

І так минав час. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою. Жадна земля випила за літо сонце і воно стало бліде, анемічне. А земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня. Вже блакитний шовк неба покритися мереживом чорних гіллячок, наче ажурною мантильєю. Потому почалися дощі і вітри. Природа довго боролась, шуміла, протестувала і не хотіла скоритись. А таки мусила. В покорі нижче спустилось сіре та обважніле небо і придушило дахи домів у містечку та вершечки дерев. В покорі приліпивсь до землі мокрий, зруділий лист, або жалко тріпавсь між чорних галузок. Далина дивилась споміж дерев помутнілим оком. В покорі плазували дорогами, немов сірі вужі, блискучі болотяні колії. Ще далі — лице неба стало суворим, його уста дихнули холодом. І побігли по стежках перед лицем вітра скручені листя, наче купа мишей. Потому несподівано зразу труснуло сніжком, і земля здавалась аркушем паперу, на яким дитина пробувала фарби — зелені, руді і сірі.

Тепер вечори стали довгими і ми засиджуємось. Топимо коминок. Пан Адам оповідає свої пригоди, коли, по повстанні, ще малим хлопцем, мусив тікати за кордон з батьком. Панна Анеля плете якусь хустку — і не підводить очей од спиць, а я дратуюсь. Чого вона мене ігнорує, наче мене нема у хаті? Що вона собі думає? Я починаю чути зненависть до неї, до тих вічно спущених очей, до німих губ, до дерев'яних спиць, які займають цілу її увагу.

Раптом клубок летить їй з колін і котиться просто мені під ноги. Я підіймаю клубок і несподівано кажу:

— Панна Анеля позвольте мені держати клубок?

Вона здіймає на мене очі і в їх сірій безодні прискакують на всі боки промінчики здивування і глуму.

— Панові буде незручно.

— О, навпаки!..

Знов спущені очі і холодне обличчя, але то вже нічого. То вже нічого. Тепер від мене до тебе йде оця нитка і нас єднає. Ось кладу на клубок руку, і тепло моєї руки кожен раз проходить буде між твої пальці. І ти будеш мене почувати.

Пан Адам ходить по хаті, оповідає. Тепер він саме блукає по Бельгії і шукає роботи. Ось він найнявся на фермі і вже молотить, а я рішаюсь уперто дивитись на панну Анелю. Це грубо, я розумію, але я хочу, це вихід для злості, що кипить в мені. І я дивлюся. Ані зморгну.

Вона чує мій погляд. Її повіки злегка тремтять, голова опускається нижче і піднімається знову, під тонкою шкурою на лиці блукають тіні.

Врешті вона зводить на мене очі—і ми хвилинку дивимось, як два вороги. Потому вона гасне і никне над спицями, ще більше холодна, ніж завжди.

А за хвилину бере від мене клубок, кида сухе «спасибі» і підходить до батька.

— Ти йдеш вже до себе? Spij dobrze, moje kochane dziecko ...¹

Я стежу за нею до самих дверей і щось сміється в мені.

— Ага!

* * *

«Мама Костуся» мала свої «великі дні».

Звичайно ми рідко коли бачили її, але в такі дні вже з самого ранку в домі панувала тривога. Ще перед ранішнім чаєм в столовій з'являлась пані Констанція, незвичайно рухлива і енергічна. Її в'яле обличчя стягнулось, погляд твердий і в кожній закрутці срібного волосся—рішучість. Одсува покоївку і сама хоче мити посуду. Так, так, моє серце, хто хоче їсти, мусить заробити на хліб. Склянки бряжчали, дзвеніли та скрего-

¹ Спи добре, моя кохана дитино.

тали в її руках, вода хлюпала з миски. Покоївка стояла ні в сих, ні в тих.

— Чи ти пила вже чай? Ти рано встала, вже наробилась, напийся, серце, раніше за нас...

Летить додолу склянка і в брязк розбитого скла влилось налякане «ах!»...

«Мама Костуся» вже під столом.

— Ні, ні, не турбуйся. Сама наробила, сама і зберу. Збира черепки і ріже палець.

Кров наче ще більше підіймала настрої. Зав'язувала палець і, держачи його перед себе, бігла з столової в кухню, налягаючи трохи на ліву ногу.

— Де куховарка? Мелашко! Мелашко! Що людям на обід вариш? Покажи зараз... Оце такий борщ? Не могла більше сала узяти? Як ти годуєш трудящих людей? Ах, Боже мій... Ах, Боже мій!.. Таке безладдя! Де панна Анелька? Ключі! Зараз ключі!..

Панна Анеля бігла з затиснутими устами, ключі дзвеніли в неї при боці, а пані Констанція мало не рвала їх звідти.

Вона тягла до комори з собою Мелашку і в якійсь нестямі, уся червона, хапала всяку провізію.

— На!.. на! на!

Потому бігла у хати робити лад. Перевертала усе в буфеті, висувала шухляди комоди і так їх лишала, бралась за щітку, щоб замітати підлоги, і коли за нею бігли збентежені слуги, вона їх відсувала рішуче.

— Ні, ні, спочиньте трохи. У вас і так багато діла.

В обідню пору настрої пані Констанції підносились до найвищого пункту.

Ми сідали за стіл — «мама Костуся» в голові столу — і як тільки приносили страву — вона зверталась до покоївки:

— Поклич мені прачку.

Входила прачка, висока, немолода вже Устя, й ставала біля порогу. Заголені по лікоть руки, вогкі й червоні, звисали по обох боках.

Пані Констанція присувала до себе стілець і прохала:

— Сідайте, Усте, пообідайте з нами.

Устя, звісно, не хтіла і уперто стояла біля порога.

Але хазяйка вставала зза столу, обіймала Устю за стан і садовила рядом з собою.

Потому сама виповняла тарілку і коли пан Адам по звичці простягав руку по страву, вона казала:

— Перепрошаю. Перший і кращий шматок трудящим рукам.

Ставила страву поперед Устю, відтак брала її червоні, зморщені від окропу і мила руки і підносила вгору.

— Оці руки, панове, всіх нас годують.

Устя сиділа як на кілочках, чужа їй непотрібна, пан Адам добродушно всміхався, а панна Анеля тісніше за-тискала уста.

Тільки Стасік жер маму блискучим оком.

За другою стравою настрої хазяйки раптом згасав. Вона несподівано в'яла і, не доївши страви, вставала від столу. Покоївка подавала їй руку і ми дивились, як вона сунулась вздовж столу, припадаючи на ліву ногу і звисивши втомлену голову.

Тепер вже не скоро побачиш її в столовій. Вона на-довго засяде у своїй хаті і там, за поміччю пасьянсу, розв'язувать буде соціальні питання.

* * *

Ай! Певно вже шоста! Де сірнички? Засвічую свічку— ну, так і є: доходить шоста. Ще вікна чорніють, а я вже мушу вставати. Не хочу! Чорти б її взяли, навіщо вона тобі? Навіщо, скажи на милість?.. Сон м'яко здушує груди, кладе на лице лапу і тягне назад у ліжку. Сплю. Солодко, міцно і навіть сон бачу. Раптом зскакую з ліжка і з переляком дивлюсь на годинник: спав дві хвилини.

Ще трохи є часу. Рівно о пів до сьомої панна Анеля пройде через столову у кухню. І ти для того товчешся по ранках, не спиш і робиш всякі комедії? Осел ти і більше нічого. Дурень останній. Щоб першим в домі стиснути її холодну руку і почути в долоні кістяк... щоб зазирнути в ті очі, що може ще бачать образ святого, до якого ось тільки молились...

Дуже потрібно! Комедіант!.. Чого властиво ти хочеш?.. Ай, швидше... Той сурдут має постійну звичку за щось зачіплятись. Лишилось тільки десять хвилин. Де щітка? Де щітка, лихий би забрав її разом з... Поставлю свічку на бюрко і вийму з шухляди щоденник...

Тепер вже можна одчинить двері в столову. Готово. Ще п'ять хвилин. Беру перо в руки... Гм... гм... Я люблю вставати рано і сідять до роботи, коли голова свіжа... Тоді думки плывуть так вільно і фантазія... ах, дідько б узяв тебе разом з усім оцим!.. Скручую в'язи і дивлюся в чорну столову з сірим вікном. Здається, скрипить. Стукає серце. Ціла вічність минає. Ну, от... нарешті.

Одхилились в глибині двері, і панна Анеля, в білім капоті, свічка в руках, як євангельська діва, сунеться тихо повз довгий стіл. Я підпускаю її до своїх дверей і лиш тоді голосно кажу:

— День добрий панні Анелі!

И біжу до неї з пером в руці.

— Пан Віктор уже не спить?

— О! Я люблю вставати рано й сідять до роботи, коли голова...

Ах, чортovinня! В тих очах таки сидить якийсь святий: святий Антоній чи святий Рох... Я його вижену звідти...

Але він втік вже разом з Анелькою в кухню.

Оце і все?

Ні, вона ще буде вертатись через столову. Я почекаю. Згортаю руки на грудях і ходжу по хаті од стінки до стінки, наче на чатах. Ранок сіріє у вікнах, полум'я свічки гнеться од вітру. А я прислухаюсь: чи рипнуть двері?

Коли вона входить, я обпираюсь плечима в одвірок і приковую погляд до її шиї. Вона несе той погляд через столову, похилена трохи, і гострі дужки худих плечей підіймають її капот. Не озирнулась ні разу.

Ах, ти осел перістий... До чого гра?

Підходжу до свого щоденника, що вишкіряє до мене білі сторінки і — бац! бац! ним об стіл.

Гайда в шухляду!..

Надовго? Чи не до завтра?

* * *

Зимою ми не багато мали розривок. Часом, в неділю, до пана Адама з'їздилися гості. В залі світили світло, здіймали з меблів покривці і хоч велика кімната тоді

менше ставала подібна до шпихліра, холод стояв у ній такий, що при розмові йшла з рота пара.

Мене прохали до товариства, але я йшов неохоче; хіба надія, що панна Анеля часом заскочить до зали і що мені вдасться раз зайвий скаламутить її холодний спокій своїм упертим зором — мирила мене з мало цікавим для мене товариством. Там засідали сусідні дідичі, гречкосії, що світили білими лобами при смаглих обличчях, з яких не встигла зійти ще літня смага, кругленький, рожевий і лисий директор сахарні, фабричний лікар і затабачений ксьондз. Всі вони мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солідність і гуманізм.

— Наш пан Адам — апостол!..

І «апостол» розбирав сварки та суперечки, мирив сусідів, давав усякі ради.

Вся компанія почувала себе чудесно, ксьондз сипав «віци» і чхав од табаки, знов чхав, лякливо озирався, чи не входить панна Анеля, і шептав такі анекдоти, що білі лоби червоніли од сміху і навіть солідний директор трусив своїм животом. Але пан директор не мирився з успіхом отця каноніка. Він часто їздив в столицю, знався із самим «графом Тишкевичем» і морозив публіку такою тонкою політикою, що всім аж очі лізли на лоб.

Я нишком хухав на пальці і од зануди водив очима по стінах, по великій гравюрі з Яном Собеським під Віднем, по портреті Косцюшко. Відтак роздивлявся альбомами або заглиблявся в «Mohörta» Вінцета Поля з малюнками Андріоллі, з якого фантазія ілюстратора перла, як тельбухи з розпоротого живота.

Ні, на половині «мами Костусі» мені далеко краще! Особливо ранніми вечорами, коли зимове сонце вже сіло, а по хатах не світять ще світла. Пані Констанція має свої фантазії — в неї топлять соломою.

Долі лежить околїт, слизький, морозний. і з житнім духом. В грубі повно вогню, аж гуготить, а Стасік тримає в руках довгу соломку, немов натягає золоті віжки і здержує ними огненних коней, що мчаться осліп і б'ють в нестямі сірими крилами диму. Світло од груби золотить протилежну стіну і круг Стасікової голови сіяє, німб. Пані Констанція в задумі сперлась на руку, в тихій

задумі завмер в кімнатах присмерк і гасне в вікнах вечірнє світло.

Коли ж нарешті вносять в кімнати лампи, за вікнами буденний світ стає одразу таким прозоро-синім, глибоким і нереальним, наче приснився.

* * *

Мої відносини до панни Анелі тривожать мене. Уже всі помічають, що за обідом я не спускаю з неї очей. Я знаю, що в моїх очах закоханий вираз, я хочу, щоб той вираз розуміла панна Анеля, а тим часом я її ненавиджу. Мені противний той пісний вид і довгий ніс, і вся її пласка фігура з гострими дужками плеч. А нарешті той клерикальний дух. І разом з тим я буваю щасливий, коли вона звертає на мене увагу, дозволить зробити їй дрібну послугу, скаже прихильне слово. Варто було тільки поглянуть на мене в той вечір, як панна Анеля запрохала мене кататися! Я садовлю її в сани, наче пакую дороге скло, кутаю ноги, оті противні ноги в високих теплих калошах, у домашніх панчохах, мощу під плечі, а від того, чи надіне вона на вуха хустинку — залежить доля цілого мого життя. Ах, панно Анельо, ну, про-ошу! блага-аю! Чи тепер добре? Чи не завіє?

Щастя переповняє так мене всього, що витискає з мене навіть слова. Я сижу мовчки коло панни Анелі, чую ззаду високу спинку саней, а в грудях запертий віддих. Вона так само мовчить. Коні мечуть копитами сніг, сани пірнають в вибоях. Стає незручно. Треба почати. З чого почати? Де мої думки? Мовчу.

— Скажіть же щонебудь. Сьогодні пан Віктор зовсім нецікавий.

Туманію ще більше. Ні сліду думки. І ні словечка... ні півсловечка. Починаю кипіти. Дурень. Нездара. Закипаю нарешті до споду і кричу в собі: ну, що ж із того? Чим дурніше, тим краще! Набираю в груди повітря і випаляю раптом:

— Я викрав вас з дому й везу до вінця.

— Ха-ха! Що ви сказали? Яка дурниця!..

Я теж сміюся і разом з сміхом знаходжу думки і рівновагу.

Тепер навпаки — нема і хвилини антракту.

Я розмовляю, жартую, в мене вселилось наче молоде цапеня. Як гарно було б перекинутись раптом і пірнути лицем в молодий сніг! Вона мені каже: а справді! Але надії нема: дорога рівна. Щоб зробити панні Анелі приємність — готов допомогти їй і викинути з саней. Побільшено жваво накидаюся на неї, обіймаю за стан і під рукою чую ребро.

Вона налякалась, кричить, в голосі чутно сердиту нотку.

— Пан збожеволів!.. Дайте ж бо спокій!..

Ну, як би там врешті не було, відлеглість між нами стала зразу коротша і я все чую на кінчиках пальців її ребро.

Вона трохи надута, але то ще нічого.

Додому привозим з катання морозні щоки і гру вогнів в оці. Якийсь фермент. Панна Анеля жвавіше ходить по хаті, розмовляє зо мною і ні з того ні з сього аж двічі цілує пана Адама в чоло. Я був невимовно щасливий і в думці собі говорив: ага! ага!..

Ми знов всі трое сиділи в той вечір перед каміном. Я примостився до панни Анелі найближче, наскільки позволяла пристойність, і стежив, як вона шила. А коли в неї впала з колін робота, підняв шитво і, подаючи, поклав свою руку на її руку і так продержав пару секунд.

Панна Анеля уперла в мене здивовані очі з холодним блиском, а я почув одразу на кінчиках пальців її ребро. Фу, як противно!

На другий день панна Анеля не вийшла з своєї кімнати.

* * *

Тепер дні потяглися для мене, як синій чад. Зо мною холодні, од мене видимо тікають, а я втрачаю помалу дар слова і всю вимовність слова вкладаю в очі, у вираз обличчя. Я зв'язав свої очі з життям панни Анелі, з її найменшим рухом. Мої очі кричали, пекли, штурмували, щоб у них глянуть, щоб прочитати в них муку, кохання, бажання. Щоб тільки звернути на себе увагу, перестав їсти. Мені було легше, коли панна Анеля за обідом мене прохала. Проте я уперто зрікався і терпів муки, коли любимі страви пересувались безнадійно повз мене і зникали у кухні. Мене дратувало, що я маю занадто ро-

жеве обличчя. Я зжену з тебе всі фарби! Я тебе зроблю жовтим, прозорим! Я зумисне не спав по ночах, щипав собі руки, коли морив мене сон, і бігав по хаті. Вранці на панну Анелю дивились змучені очі, змарніле обличчя. По неділях почав ходити до костьола, слідком за нею. Так, так. Я — до костьола. Між гудінням органів і димом кадилниць я бачив тільки вузькі похилі плечі та кінчик носа, що упирався в побожно складені руки. Зненависть до тої фігури гострила мою уяву. Я смакував її хиби, дефекти тіла, маленьку душу, безсилий розум. Чого ж я чіпляюсь до неї, мов реп'ях до подолку спідниці і так само як він волочується по землі у поросі й бруді? Чого мені треба? Яка сила пхає мене в безодню і каже: грай роль — іменно, іменно я розумію, що це лиш гра! — і дає мені певність, що не покину гри і не обірву ролі, аж поки не доведу їх до самого краю, які б результати не були; що так само, як досі, я буду втискати в душу чужої людини свою істоту, накидати свої бажання, засівати своє «я». З повним завзяттям, всякими способами!

Справді! Я не раз думав над сим. Хіба своє «я» ми не сієм так само уперто, як смітниковий бур'ян насіння? Як всі ті кульбаби, реп'ях, кропива і таке інше, що окриляють насіння і кажуть: лети! що спускають його по талих водах, наче човни, мішають з болотом, аби тільки прилипло до людської підошви. Що гачками, щетиною та колючками влазять в одіж, в звірячу лапу, в собачий хвіст, аби тільки зайняти більші простори. Чи не те ж саме в сфері нашої психіки? Хіба не так само сліпо й завзято, всякими способами, сіємо «я», шпурляєм направо, наліво, де тільки можна, готові до всього вчепити, хоч би навіть в собачий хвіст. Бодай навіть в собачий хвіст...

Але од цього не легше.

Ну, я наваживсь. Як грати, то грати. По цілих годинах сиджу у себе на скрині, біля дверей, і все чигаю на панну Анелю. Вона тепер рідко проходить через столову, або робить це нишком. Але раз сталось. Я її переймаю і, вітаючись з нею, раптом цілую руку. Вона з жахом тікає од мене, а я вже сиджу на скрині і нічого перед собою не бачу. Нарешті, нарешті, коли серце

своє одзвонило, я чую противний запах кислого молока од руки панни Анелі і брязк ключів при її боці. Який же я дурень, ах, який дурень!

Весь час я страшенно напружений, зморений і розстроєний. Коли б не траплялись часом події, що розбивали мій настрій і силоміць забирали увагу, я не знаю, що б було зо мною.

Сим разом героєм був Стасік.

Раз в сірий вечір в столову спішно вносили світло, бо до двору прибав станований. Пана Адама збудили і він пускав у столовій басові нотки од пообіднього сну. Мені видко було крізь одхилені двері обидві фігури, що сиділи край столу одна проти одної, гамалик станового, його круглі високі плечі, широко розставлені ноги в блискучих чоботях. Під ліктем у нього лежав портфель. Покоївка дзвонила склянками. Я думав меланхолічно, що коли він скоро не скінчить справ, я не побачу сьогодні панни Анелі. А справи таки затяглись, в столовій все бубоніли, шелестіли папером, крєктали.

Раптом щось сталось. Я аж підскочив. Стріляють. Я бачу, як в станового знялися руки і впали на голову. Він хилиться вбік, одкида ліву ногу і ось-ось впаде. Біжу в столову і бачу круглі налякані очі пана Адама.

Станований вже стоїть.

— Що з вами? — поспішно питає пан Адам.

Станований здимає з голови руки і, блідий, з жахом огляда пальці. Ще раз мацає голову, роздивляється руки — ні, крови нема.

Звідки стріляли?

Пан Адам мовчки простяга руку в напрямку внутрішніх хат, де глибоким отвором чорніють двері.

Біжу туди — і на порозі мене опікають дві жаринки Стасєвих очей і дві худенькі ручки притискають до грудей пукалку з бузини.

— Що робиш, Стасік?

— Б'ю москаля.

Я хапаю його за руки і тягну в гліб хати, коли надбігає пан Адам і все розуміє.

— Ах, ти!

Він лютий — і я рятую дитину.

Пан Адам вертає в столову. Мені байдуже, як він залягодить справу.

Як тільки можна, я забираю Стася до себе. Мені радісно чути на грудях біг його серця, на лиці — чисте, гаряче дихання. Він весь — порив, бажання, свіже, пекуче, аж до фізичного болю.

Оця подія збирає всіх нас до купи. Навіть «мама Костуся» покидає свою половину. Ми розбираєм учинок Стася, ведем суперечки, сміємось разом — і се нас мирить — панну Анелю й мене.

За кілька днів — знову історія. Серед ночі мене будить якийсь гармидер, чужі голоси. Що таке? де? Сідаю на ліжку, прислухаюсь тривожно і бачу, як попід двері, у шпарку, прокрався до мене червоний промінь. Чи не пожежа? Зскакую з ліжка, заглядаю в столову — звідти тягне свіжим, морозним повітрям. Двері у передpokій нарозтіж, в тіснім коридорі повно людей. Економ Сава світить; в одній руці ліхтарня, в другій канчук. Перед паном Адамом — зв'язаний хлоп, сильний, плечистий, голова гордо сидить на плечах. Видко роздертий в боротьбі комір і туго скручені позаду руки; мотузка аж в'їлась у кожушанку.

Лиця пана Адама не бачу, лиш помічаю, що він у венгерці, у високих чоботях і в шапці. Важкі червоні руки висять по боках, на них падає світло.

Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко.

..... лайдак, давно стережу... Давно думав на тебе. Скільки раз бачив сліди од воза коло цегельні. Вже тепер знаю, чия то справа. Признавайся, скільки накрив? Мовчиш? Ну, кажи мені сам, що маю з тобою зробити? Посадить у тюрму? Щоб все село знало, що ти еси злодій?

Пауза. Тупо дивиться зв'язаний, тупо сяє ліхтарі наче застигли люди.

— Згниєш, моє серце, в тюрмі. Пропадеш. Не хазяїн вже будеш, а злодій. Жалко тебе. Хіба да-ать тобі добре, щоб пам'ятав. Як вмиєшся юшкою, не схочеш красти. Ну, кажи зараз: в тюрму волієш, чи бити?

Мовчить хлоп, важко сопе і врешті глухо говорить:

— Бийте.

Пан Адам стоїть, наче ще дума.

Та ось тіпнулась в нього права рука, наче вкоротилася трохи, на мить завмерла — і раптом злетіла, як цїп на току.

Ах!

Пан Адам кричить :

— Ще бити, чи досить ?

— Бийте.

І знов той рух.

— Розв'язать і пустити... А цеглу... назад у цегельню ...

Пан Адам засапавсь. Обернувся назад — і побачив мене. Змішався.

— З тим людом ... знаєте ... краще ...

З мене вилітає хриплий смішок.

— Ха - ха ! О, з пана Адама відомий апостол ...

І ляснув дверима під самим носом.

Наші відносини з паном Адамом — холодні.

* * *

День особливо тривожний. Приходить бесна, але ще сіра, ще каламутна, і б'є об землю крилом, наче великий кажан. Цілий день вітер гуде надворі ; надвечір скресеє річка й ламає кригу.

Я теж тривожний, хисткий, змінливий, неначе тїнь. Стою на похилості наче і хочу зсунутись вниз, що б там мене не чекало. Я вже більше не можу. Вона ! вона ! моя іржа — а я залізо. Вона мене всього сточила. Не лишила живого місця. Я її чую у всіх кліточках мізку, у грудях, в очах, на кінчиках пальців. Вона обіймає мою істоту, наче туман. Густий, важкий, липкий. Як одігнати ? Анелька, Анелька, Анелька ... Мила і ненависна. Замилував би і розтопав би ногами. Мріч й упир. Ти в мені — вся. Я тільки форма для тебе. Як тебе викинуть з себе ? Вниз, вниз, у безодню ! Хоч би довелось навіть розбитись.

Вона ж од мене тікає. За обідом мовчить, а потому іде до себе і не виходить до чаю. Чи вона знає, як я кохаю її ?

Вітер розбива собі груди і стогне. На річці скрегоче крига, сірий весняний присмерк ввесь у тривозі.

А в хатах пусто і сумно.

Ось і порожня столова, як соснова труна, а білий стіл серед неї — неначе мерці. За нею блакитна вітальня, де ми сиділи зимою біля каміна. Покинута, сіра, самотня. В холоднім каміні заводить вітер.

Анелька, Анелька, Анелька ...

Ще далі — зала. Вже на порозі я бачу Косцюшка в червоній шапці. Ян Собеський і досі під Віднем. Вікна повні сірого неба. Скриплю ногами по холоднім помості — і раптом здригаюсь: панна Анеля сидить в куточку канапи.

Вона теж мене бачить і наче на очах сохне, робиться меншою.

Підходжу і сідаю напроти.

— Панно Анельо!

Властиво — я зваживсь. Хоч весь тремчу. Кров в мені буха, глушить, я сам погано чую свої слова.

— Я дуже радий, панно Анельо, що ви ... се дуже щасливо, що я вас ... я давно хотів поговорити з вами насамоті ... Ви певно самі помічаєте, панно Анельо ... Скажу відразу: я вас кохаю ... кохаю щиро, без краю, цілим серцем кохаю ... Якби ви знали, панно Анельо, як я довго стра - ажда - ав ...

Мовкну. Не можу. Спазма перещипнула голос. Коло ока б'ють живчики. Я зараз заплачу.

Очі в панни Анелі великі і повні жаху. Вона їх втупила в мене з благанням і не одірве. Вона приймає все це серйозно.

Тоді я раптом холону й кажу до себе:

«Нащо говориш неправду? Ти її зовсім не любиш. Ти зовсім байдужий до неї».

— Панно Анельо, моя дорога ви, моя кохана ... Я змучивсь ... у мене душа зболіла. Я не зможу жити без вас ...

А до себе знов кажу:

«Ти граєш? Граю, чи гра мене пхає — хіба я знаю?.. і не можу спинитись ...»

Так, так, се правда, без неї жити не зможу. Я молодий. Молодість, сили, життя — їй оддам, моїй коханій, моїй єдиній панні Анелі ...

Мовкну й тремчу, весь зворушений глибоким чуттям.

Панна Анеля закриває долонями очі і вибігає з кімнати.
Що ж се таке?

За хвилину вертає і тиче щось в руки.

Дві фотографії. Роздивляюсь при тьмяному світлі. На
одній — сильний, чорноволосий мужчина, на другій —
дитина скрутила голі пухнаті ніжки і витріщає на мене
круглі очиці.

Дивлюсь на панну Анелю. Бліда, зігнулась і винувата.
Білі губи насилу рухнулись.

— Ось вам моя відповідь.

Стискає долонями скроні і лишає мене самого.

Хочу кричати: панно Анельо! се нічого не значить.
Яке мені діло, що було з вами... Я вас буду ще більше
кохати...

Але нема вже до кого кричать.

Повертаюсь до себе через морок довгих кімнат і хи-
таюсь, як п'яний.

У себе в хаті кидаюсь в крісло і кажу наголос:

— Кінець!

І чую полегкість.

Потому спокійно роздивляюся скручені ніжки, го-
ленькі ручки і кумедно поважні очиці. Трохи подібне до
неї. В мужчини неприємні уста і грубий волос. Все це
стоїть у мене перед очима, і навіть панна Анеля ось тут
стискає долонями голову та повертає до мене гострі
дужки плечей.

Вітер стукає в вікна і ходить по залізній покрівлі.
В темряві ночі шумить воскресла річка. В столовій дзве-
нять ложечки у склянках.

До мене приносять лампу і прохають на чай.

Я чаю не буду пити.

Моя вся увага на причинених дверях: чи прийде в сто-
лову панна Анеля? Як тільки зачую чийсь ходу, зараз
колотиться серце. Але це надаремно: чай пили без панни
Анелі.

Вона десь певно лежить у себе з компресом на голові,
мені ж ні кришки її не жалко; і навіть легше од того,
що вона терпить.

Приходить Стасік оддати надобраніч.

Пан навчитель смутний сьогодні? пан навчитель не-
щасний?

Так, Стасіку, так, пан навчитель дуже нещасний, але від чого — тобі рано ще знати. Надобраніч, дитино.

Я чую, що в мене похоронне лице.

Зачинилися двері, в столовій помалу затихає життя. Тоді починаю ходити по хаті. З одного кутка у другий. Наче в темниці. Раз, два, три ... чотирнадцять ступнів. Раз, два, три, чотири ... назад чотирнадцять ... од дубової шафи під умивальник.

Значить — кінець. Лишається вмерти. Жити без неї — ха-ха! Яка дурниця. Ні, ні, не можу, адже мене не кохають. Вона певно не уявляє собі, як я її кохаю. Довести силу мого чуття могла б лиш смерть. Мій труп. Та було б запізно, запізно, панно Анельо. Надаремні були б ваші жалі, бо мертвий з гроба не встане. Ти не вміла оцінить моє серце. А воно тобі вірне і, навіть стікаючи кров'ю, пам'ятало б про тебе. Ти може спиш зараз, тобі байдуже, що я тут мучусь. Тобі байдуже, що перерветься так рано чиєсь життя. Що тобі, справді, чуже життя! Але я хочу, щоб ти почула, як я мечусь по хаті, щоб кожний ступінь мій відбивався луною у твоїм серці, не дав спокою ...

Раз, два, три ... чотирнадцять ... раз, два, три, чотири ... знов чотирнадцять.

Стукаю каблуками і прислухаюсь, як порожні кімнати разносять кроки по всьому дому.

Вже пізно. Надворі бушує холодна ніч, аж себе роздирає. Що, якби вийти отак настрічу вітру і підставить розхристані груди, і брести по коліна у мокрім снігу, в льодовій воді. Щоб пройняв холод і звалив в ліжко. Тоді б у гарячці я кликав: Анелько! Анелько! і простягав би до неї долоні. А вона б клала холодну руку на гаряче чоло і слухала б ніжні слова ... Анелько! Анелько!

Мої кроки жвавіші і легші.

Вона ходила б за мною, тремтіла б за кожну хвилину мого життя і я бачив би в неї заплакані очі. А коли б я одужав, вона водила б мене по хаті, а я б цілував її руки. І нарешті ...

Дурниця. Нічого того не буде. Я повинен думати про інше. Це буде просто. Я вийду на поле, туди десь за парк, приставлю рушницю до серця й надушу ногою цингель ...

Раптом мою увагу приковує шафа. Спиняюсь. Досі наглухо замкнена, вона одхиляє сьогодні одну половинку дверей і в чорнім отворі білють полиці, як зуби. Що там в середині?

На верхніх поличках знаходжу в слоїках саго і макарони, сушені груші й халву у круглих дерев'яних коробках; нижче — мішок жовтих волоських оріхів, які міняють від дотику позу і гарчать, як собаки.

Одчиняю коробку з халвою і разом з віком одриваю шматок білого волокна. Кладу його в рот і ходжу далі.

Мене знайдуть на полі і привезуть до двору блідий холодний труп. Як його стріне панна Анеля? Хотів би я побачить. Її замучить сумління. От тільки — кров... Не люблю крові. Потече за сорочку, замаже одягу і запечеться... Найкращий спосіб — отрута. Наприклад — морфій.

Підходжу до шафи і виймаю пару оріхів.

Наприклад, морфій. І не трудно дістати. В сільській аптеці пана Адама напевно знайдеться. Або роздобуду в містечку. Лягти, заснути і більше не встати. Кажуть, отруєний морфієм терпить страшенні муки — але що значать короткі, хоч би найбільші страждання! Життя без неї далеко страшніше. Хіба мені жалко такого життя?

— К чорту!..

Ще два оріхи і трохи халви.

Хоч пережиті од морфію муки мусять одбитись в лиці. Будеш страшним. Та коли цього боятись, то довелось би одкинути такий властиво найлегший, найбільш приємний спосіб, як мотузок. Заклав шию у зашморг — й готово. От утопитись я, здається, нізащо не зміг би. Кинутись в воду і довго летіти кудись униз, коли холодне й мокре тече за сорочку і у халяви, а смерть поволі вливається в горло і в очі, і в вуха — і знати, що там є п'явки, риби, вужі і слизьке баговиння — ні, я би не зваживсь ніколи на се... Одно з двох: або отрута, або мотузка.

Мені ще трудно зробити вибір, мій мозок працює, розбирає усякі деталі, рівняє, я енергічно ношусь по хаті, лушу оріхи і повен рот маю халви.

Під ранок в мені виріс плян самогубства, а на столі купа лушпиння з оріхів.

Збираю його в хустинку і виношу нишком далеко за тік.

Верби та дами з містечка наділи зелені вуалі — і ті і другі роблять весну. Вітер хитає верби й вуалі і робить їх схожими.

Весна вже настала, а я ще живий. Правда, я ходжу як тій, блідий, похмурий, з глибокою складкою поміж бровами. Я ношу у собі смерть і так приємно, що її бачить панна Анеля. Вона її бачить щодня, вранці за чаєм, в обід, при кожній стрічі. Хоч я й мовчу, мої очі невідступні від панни Анелі, вони нас невидимо єднають, вони наче сівач, що ходить по полю і все сіє та й сіє ... Вони в'яжуть панну Анелю, її думки, волю і навіть рухи. Я певний, що вона чує їх навіть тоді, коли від мене далеко.

Мені співчувають. Пан Адам часом мовчки обійме мене за стан і сумно покива головою. «Бідний ти, бідний ... Отак загине марно життя, не давши пагонів навіть». Я читаю цю думку в його очах. Догадуюсь, що він знає усе. «Мама Костуся» теж кличе мене до себе, ласкаво кладе для мене пасьянси, які завше виходять, і запевняє, що я буду надзвичайно щасливий. Щодо панни Анелі, то я певний, що вона плаче десь по кутках. А мені її ані кришки не жалко. Навпаки. Зненависть до неї зростає в мені, стає така гостра, така яскрава часом, що я не знаю — чи це не кохання? І чи кохання у мене не є тільки зненависть?

Чого ж я мучусь? Чому не вмираю? Бо смерть — моя остання ставка у грі. Свідомість сього, як камінь, покритий намулом, лежить десь глибоко в мені, на самому споді. А тим часом гра йде своєю чергою, жорстока, болюча і запальна. До чого? Нащо? Я протестую! Не хочу! Геть з нею!

Та що з протестів, коли якась сила, чужа, незрозуміла навіть, керує грою. Покірний тій силі, я веду роль, невміло, може, як дебютант, мучу себе і других і не можу спинитись. І разом з жахом од своїх вчинків зростає запал, завзяття у грі. Зростає сила. Вперед! В безодню! По саму смерть!

Я таки ходив у грабовий гайок, туди за поле. Блукав поміж сірі плямисті дерева з м'яким ще листом. Все назираю, чи не побачу похилого стовбура, або вигідної гілки. Ставав і думав: а може тут?

Я ще не вибрав.

Панна Анеля так само тікає од мене. Вона так часто пробуває в костьолі, що коли я стрічаю її потому, у мене в вухах гудуть органи. *Kyrie elejson* ...¹ гу - гу - гу - гу ... *Swęta Parno* ... *wiežo z kosci słonowej* ...² гу - гу - гу - гу ... Вона уникає стрічі з моїми очима. Не розумію. Не розумію. Вона негарна, худа, нещасна, у неї тепер на виду ластовиння. А я молодий, сильний, вродливий ... Не розумію.

Врешті — побачимо.

Вода теж притягала мою увагу, хоч се був би найперший спосіб.

Старий, запущений став зеленів за городом. Коли він весною ламав кайдани — моя доля рішалась. Що ж дивного буде, коли наші долі з'єднаєм востаннє й навіки?

У саму спеку, о півдні, сідаю в човен. Шерсткий холодний комиш як стіна з обох боків. Між ним берізка витріщає на мене великі білі баньки. На воді ряска, немов руда кора, по ній стрибають довгоногі павуки, перебираючись через уламки листу та комишу. Човен ледве ледве пролазить. Скрізь брудно. Я розумію чистьоху-німфу, що підстелила перше широке блискуче листя, як килимок, а тоді вже поклала своє біле воскове тіло. Фіолетовий паслін звісив над нею свої ягідки. Татарське зілля витика поруч з води яснозелені, гострі мечі. Я спляюсь, кладу весло і дивлюся. Я хочу познайомитись з тим, що може стане скоро моєю довічною оселею. Як тут тихо. Я бачу, як дихає комиш, як дихає вода і ледве здійсмає, неначе груди, руду кору ряски. Я бачу, як ту кору пробивають зелені голови жаб, розкривають широкі рожеві роти, а відтак плямкають мокрими губами, немов старі ласуни. Парно. Пурхне очеретянка понад водою, сяде на комишину і гойдається разом із нею. Безхвоста, короткотіла лиска пролетіла над ставом, а он пливе у небі сухий, як кістяк у своїй довгості, чорногуз. І знов те саме тихе дихання води й очерету, і знов, як корали, роти зелених жаб, те саме старече жування слинявих губ, тонкі тремтячі ноги водяних павуків.

¹ Господи, помилуй (грецькою мовою).

² Католицька молитва; дослівно: „Матір Божа ... башта з кости слонової“.

Тихо і парно.

Посуваюся далі, на чисту воду. Вода сміється і так невинно одбиває в собі блакитне небо з білими хмарками, що мене злість пориває. Запускаю весло у ту невинність і тягну звідти, наче потвору за коси, важке баговиння, чорне й тремтяче на сонці.

Ні, таки не втоплюся.

* * *

Починаю свій день погано.

Вже з самого ранку я проклинаю, лютую і німим криком кричу до себе :

Ти! Чи ти скінчиш нарешті, нещасний комедіанте! Коли перестанеш брехати бодай собі самому? Скинь з себе тента, в яких заплутавсь. Хоч раз будь щирий. Скажи собі і другим правду. Ну, чуєш, Вікторе, чуєш. Сміливий будь. Не бійся. Інакше згинеш. Побачиш. Ах, правда, се правда, я чую потребу все те зробити і разом чую в столовій кроки. Біжу в столову і простягаю руки :

— Панно Анельо!

Чую, як мої очі, ось тільки холодні й сердиті, раптом заграли від почуття, голос м'який став і теплий, простягнені руки виявляють благання.

— Панно Анельо!

Вона біжить поперед мене, наче не чує і має вигляд миші, що хоче шуснути в шпарку. Врешті вскочила в двері і замкнула їх за собою.

А я стою під дверима і простягаю руки.

Комедіант!..

Ну, добре, тепер вже знаю, що маю робити. Біжу в свою хату і починаю складатись. Поспішно, наче від цього багато залежить, скидаю речі у чемодан, одну на другу, жужмом. Одсуваю комоду, виймаю хустя, шпурляю книжки, подушку.

Не кінчаю роботи. Навіщо?

Чемодан лежить серед хати, як розшарпаний звір, а я сідаю за стіл. Треба ж все написати.

Одриваю шматок паперу і старанно, без вагання, вивожу : «У моїй смерті ніхто не винен».

Деру. Занадто каліграфічно.

Пишу те саме удруге — ну, тепер добре. Це треба покласти на видному місці. Тепер ще додому і до панни

Анелі. Що їй писати? Вона все знає. Доволі і кількох слів. Пишучи «смерть» — я зовсім холодний і несвідомий. Це тільки слово, коротеньке, в шість літер — і більше нічого. Воно навіть гарно гучить.

Тоді я згадую, що не маю мотузки. Прохати у когось не хочу. Міркую трохи і — пробую ремінь од чемодана. Нічого. Можна.

Ремінь в кишені, записка на видному місці, двері в столу одхилені трохи — тепер можна вже йти.

Ліниво минаю подвір'я і виходжу на поле.

От і кінець. За півгодини погасне сонце, згинуть поля, світ весь, панна Анеля ... Як то я прийму все те ... Як дивно! Мое життя стало зараз таке коротке, що я кроками можу змірять його. Раз, два, три, чотири ... Тут вже ніколи не ступить більше моя нога ... Я йду, а може саме у сю хвилину весь дім вже знає страшну новину — і панна Анеля в істериці б'ється, читаючи лист: «Я вас кохав».

Запрягать коні!.. розіслать верхових!.. біжіть нал став!.. А сама мчитья тим часом за браму і за сльозами нічого не бачить ... Ага, аж тепер зрозуміла ...

Раптом стаю. Ну, а як вона взнає, куди я подався? Мене почнуть шукати по різних місцях, а тим часом я буду висіти в гайку. Ніхто не бачив, куди я йшов.

Стаю на дорозі і безпомічно дивлюся.

Коли щось їде.

— Грицько! до двору?

— Плуг обломився.

На хвилину спиняю, одриваю шматочок старої газети, що завалялась у кишені, й пишу на коліні: «по дорозі у вічність останнє прощай».

— Зараз оддайте панні Анелі.

Рушаю далі — тепер бадьоріше.

Тепер є певність. Я скоро побачу панну Анелю. Вона кохає, вона кохає мене. Я певний. Зараз щось буде. Стовпом зніметься порох ... коні будуть рвати з копита ... бричка — як п'яна, з боку на бік, а панна Анеля здійсмає руки:

— Стійте! На Бога, стійте ... Не треба ...

Намацую ремінь в кишені і ніжно глажу. Він мені робить приємність.

Ось вже й гайок.

Спиняюсь і обертаюсь назад.

Бачу, дорога побігла поміж нивами, скотилась в долинку і вже знову плазує під парком, до самих воріт. Ніхто не їде. Скрізь пусто. Дім стоїть тихий, неначе мертвий. Не розумію.

Виймаю годинник. Минуло двадцять хвилин.

Ну, ще трохи можна заждати.

Стою й чекаю. Дорога, як на долоні, рівна й безлюдна.

Щохвилини виймаю годинник, нижу плечима і ховаю назад. Мене бере нетерплячка. Не може бути... Не може того ніколи бути...

Вже півгодини... Така байдужність, така жорстокість... вже тридцять п'ять... невже нічого не буде?

В голові моїй просто не міститься. Я холодію і говорю наголос:

— Значить — не буде. Ти дурень.

Повертаюсь і, ступаючи важко, іду в гайок.

Як тільки вхожу поміж дерева, рябенькі пні, що так услужно простягають до мене свої галузки, мов кожна рада мене гойдати, злість вилітає з мене коротким смішком.

Сміюся з себе і з панни Анелі. Виймаю ремінь і роблю зашморг. Ось так вам, так. Міцно чіпляю до сучка ремінь. Ось так вам, так... Просовую голову в зашморг і сам не тямлю: це справжнє, чи тільки гра...

Але чим це скінчиться?

* * *

Сиджу на бігунках; на вибоях мене підкидає. Зза спину пана Адама дивлюсь на кінський зад, мокрий од поту. Дзвоню зубами, бо мені зимно. Куди ми їдемо, я сам не знаю. Згадую тільки, що пан Адам звертався до мене на «ти». «Що робиш, нещасний хлопче! Ти мусиш жить для людей і для себе». Так, так, його рука обіймала мене за стан, а моя голова лежала на його грудях, і гудзик душив мене в лоб...

Ось він говорить до мене і мої груди приємно лоскоче низький його голос. Пил вилітає спід бігунків, як з котла пара,— і не цікавить мене. Куди ми їдемо— я сам не знаю. Може пан Адам мені говорив, а може й ні.

Дедалі мені стає тепліше, я розумію окремі слова і вже

помічаю залізну дорогу, будки. Чи не на станцію їдемо? Певно, на станцію. От і вокзал. Пан Адам припоручає комусь коняку, а мене бере за плече.

— Бо тобі, хлопче, не треба вертатись до нас, ятрить своє серце. Поїдемо в город... я хочу тебе розважить...

Підходить до каси і все назад озирається, не спуска з мене очей.

Несе два білети.

Тоді я приходжу до себе і протестую.

Нізащо! Я їду сам. Ніколи не згоджусь, щоб він турбувався для мене. Пан Адам уперся навіть, але я бачу, що він зовсім не має охоти їхати зо мною.

На пероні дзвінок, зараз підходить поїзд. Пан Адам починає потроху здаватись.

Коли б він був іще певний, що нічого такого більше не буде... Ніяких думок і таке інше... Але краще поїхати. З буланим мабуть нічого не станеться.

Я запевняю.

— Но!? Слово?

— Слово!

— А може, краще поїхати?

— Ні.

Цілуємось тричі і я сідаю в вагон.

— Прощай же, хлопче...— кричить пан Адам в вікно.— Речі пришлю тобі завтра.

Кидаюсь на лавку і довго сиджу у куточку напівпритомний, втомлений дуже. Нічого не чую.

Нарешті глибоко зітхаю. Неначе легше мені тепер.

Миготять в вікнах вершечки дерев, синій дим з тютюну снує у вагоні основу, з правого боку б'є в вікна сонце. Роздивляюсь навколо— пасажирів багато. Гвалт неможливий. Зза синього диму, в сусіднім одділі, блищить на сонці злотисте жіноче волосся. Мусить бути гарна блондинка.

Приємно простягти ноги, вони в мене чогось болять. Входить кондуктор, штемпелює білети, я даю свій.

У неї сірі, а не блакитні очі.

Я певно неможливо десь виглядаю після дороги. Виймаю хустку і обтираю лице. Таки трохи є пилу.

Сідаю так, щоб було видніше, і дивлюся на неї. Погляне, чи ні?

Сусід мій, грубий, короткоший купець, одщібає комірчик, бо йому душно, і починає ходять по вагоні. Я сержусь на нього, коли він заступає мені блондинку. Зате, коли очі наші стрічаються знову і знову, я в них читаю лукаву цікавість.

На станції сходимо разом. Я поспішаю за нею, наче не можу ще вийти із її сфери. Вона наймає фіакра, а я нотую високу ногу і лінію тіла.

На прощання я дістаю од неї в дар сірі очі, а їй даю чорні — ми розстаємся.

* * *

Вже третій день я п'ю життя на повне горло. Де треба переступити — я там стрибаю, голосніше сказати — я вже кричу. Я навчився співати — тра - ля - ля ... тра - ля - ля ... Се мені вулиця подарувала. Купаюсь в людському морі, в гармидері, в сонці. Придивляюсь до всього і все таке добре, ласкаве і гарне. Ні, таки справді, коли придивитись добре навіть до пилу, як він клубочиться м'яко на сонці, то й в ньому помітиш багато зичливости.

В мене нема тут знайомих. Але нащо вони? Я бачу людей, всіх однаково знаю і збираю з кожного щось, як бджола з квітки. Вони теплі, живі — і я теплий, живий. Сміються — і я сміюся, говорять, співають — я теж. Я крапля у річці й блищу на сонці так само, як ціла хвиля.

Цілий день вулиця, люди, фіакри ... Я гладжу дітей по головці і ляскаю пальцями до кожного пса: цю - цю!..

А коли пан директор, пан директор сахарні, здійма циліндр і сміється до мене, як стиглий кавун, я підходжу до нього і щасливий стиснуть його руку.

— Ну, як ся маєте? Як там пан Адам? панна Анеля?

Я механічно говорю:

— Спасибі, спасибі ... добре, а як же ... — а тим часом в голові в мене неясно. Панна Анеля ... панна Анеля ... ага! се та ... наче тінь біла кудись од мене тікає, наче туман, а я хочу зловити, вернуть і не можу ... Що було? і коли було? давно? Панна Анеля .. панна Анеля ... Нема нічого. Навіть тінь щезла ... Пусто ...

Пан директор сміється, сміється сонце, сміюсь і я ...

ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ

Мусила баба злазити з печі: онука заслабла і потребувала тепла. А що не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба долі. І син і невістка наче не бачили того. Там вона і лишилась.

З кутка, між дверима і мисником, де на долівці вона лежала — стара, забута смертю мати — все видавалось чудним. Досі вона роками валялась на печі і звикла дивитись з гори в долину. Тоді синові діти здавались дрібними, сліпнуче око все спочивало на білявих головках, або ловило сердиті, прибиті нуждою обличчя невістки і сина, коли пропливали повз неї од дверей до печі. І вже зза комина чулось, як бубоніли їх голоси.

Тепер все виросло зразу. Діти, що спинались над нею до мисника і обсипали кришками з хліба та всяким сміттям, синові чоботи, старі, намерзлі, важкі як гори, і босі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали весь світ. Тепер вона бачила в печі в'юнкий вогонь, що паливо жер, а все ж вмирав з голоду, чорні кутки попід лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали зогнилою вогкістю. Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стелився по долівці, закриваючи все, і здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах.

Де ж вона? Чому не приходить? Не докличеться баба. Бродить навколо, а про бабу забула. Чоловіка забрала, задушила семеро дітей, ось-ось не видко, як по онуку прийде. Скрізь покосила, поклала цілі покоси, а про бабу забула. І чудно, і страшно, що так трудно умерти.

Довгими днями і ще по довгих ночах, коли миші тов-

чуться по згнилій картоплі і по бабинім тілі, а таргани шарудять коло неї, як коло старої ганчірки, лежить тихенько баба і од часу до часу викидає з просохлих грудей тужливе зітхання, тонке, як скавуління сліпого щеняти.

— Ох - ох !.. Де та смерть моя ділась !..

— Нема на вас сконання ! не дають спати ...— сердито бурчить невістка, і лавка скрипить під нею.

— Не - ма !— говорить баба у тон невістці і облизує ясна, де були колись зуби, і лиже зсохлі, запалі все-редину губи.

Кисленького хочеться бабі, капусти, або розсолу спід огірків, а дрімота сплітає дійсність з снами : уривки казок, Отченаша і синові чоботи, важкі, як гори, що лишають по собі мокрі сліди.

Потому сон раптом щезає, як змитий водою, і баба чує своє маленьке тіло, якому твердо і зимно лежати долі, на тоненькій ряднині, у вогкім кутку.

Нащо вона ? Кому потрібна ? Життя виїло силу із неї і, як лушпиння з картоплі, кинуло в кут. А душа міцно вчепилась за ту шабатурку і не хоче її покинути.

Не багато місця займає баба на світі, куток під мисником, а всім заважає. Не багато з'їсть хліба, а й те при нужді велике. І знов шелеснуть зів'ялі уста, як сухе листя :

— Ох !.. моя смертонько... де ти ?

Тіло часом прохало. З тої горсточки шкури й кісток, з присохлого живота, порожніх грудей — добувалось непереможне, фантастичне бажання і заглушало розум :

— Мо - лоч - ка !..

Тоді невістку нападав сміх. Не говорила нічого, а тряслась од сміху грудьми, лицем і животом, аж кутні білили між скривленими губами.

Бабі було так кривдно. Не дають молочка ... Молочка не дають...

Вона з жалю кривилась, бурчала, їй до сліз молочка хотілось, хоч знала, що його навіть слаба дитина не бачить.

Врешті невістка хапала віник і закривала бабу хмарою пилу.

— Ноги прийміть ! Викину в сіни разом з сміттям !..

Баба приймала ноги і довго невидимкою кашляла спід мисника.

Вдень її обсідала дівтора, як п'ятеро горобців жовторотих. Цілий ряд очей дивився в рот бабі...

— Розкажіть казку.

Рот розкривався, як порожній гаман, і в ньому шипіли слова, щось про царенка, золото, дорогі страви. Але язик висувався, злизував все розпочате, і баба кінчала про інше, про кобилячу голову, або рись - мати. Вона вживала старинні слова, яких діти не розуміли. Їм було скучно.

— Бабо! Коли ви помрете?

Вони розтягали зморшки на бабиній шиї, що склались рядами, як на старій халяві, розглядали дві шабатурки грудей, між якими застряг мідяний хрест, підіймали запаску і мацали ноги, сухі, чорні, у жилах, як патики з корою, якими мати розтоплює в печі.

Вони хотіли б побачить, як вилетить з баби душа.

— Бабо! душа пташкою вилетить з вас?

Потому спинались до мисника, толочили ніжками груди і засипали очі кришками з хліба.

Про смерть гсворили і невістка із сином голосно, злісно, як про неплачену подать.

— Помре, чим будеш ховати?

Син тільки сопів та сердито зиркав в куток, а баба боялась тоді кликати смерті: а ну ж прийде, де тоді взяти на похорон грошей! Попові плати, дошки дорогі, а люди скільки з'їдять та вип'ють...

Одна була розвага в баби. Як тільки забували зачинити двері, крізь них влітала з сіней зозулястенька курка і прожогом бігла до баби. Витягала коротку шию, ставила боком кругленьке око, здіймала лапку й чекала. І лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і пощипує бабу.

Ну, й доставалось курці. Її били по спині, аж вона присідала, виганяли назад у сіни і кляли:

— Бодай ти здохла, треклята.

Краще б заклили бабу. Може б скоріше померла.

Міркувала щось баба. Днями й ночами, потай, сама. Плямкали губи, очі дивились углиб, уста складались до

слова і нерішуче мліли. Часом шептала «сину!» і зараз боязко мовила та оглядалась, чи не почув. Тоді знесилені руки і ноги покривались краплями поту і до сорочки липли, а баба лежала, як нежива.

Нарешті перемоглася.

— Сину!..

Він щось латав і певно не чув.

— Потапе!

— Чого?

— Ходи сюди.

— Чого там?

— Сядь коло мене.

Він нехотя звівся і сів на лаві під мисником.

Великий і мокрий чобіт стояв у неї перед очима, покривши тінню обличчя.

— Пора вмирати.

— Знов кликать попа? Кажали — вмру, вмру, а тільки гроші дурно оддав попові.

Потап дратувався і не дивився на неї.

— Ех, бабо ... мамо,— поправився він.

Жорстока складка лягла і застигла у нього між носом та бородою, і щось неказане сховалось в ній.

— Не треба попа ... Бог гріхам простить і так. А от не можу вмрети ...

— Чув вже. Кажали.

— Забула за мене смерть ... Нема сконання ... Хоч би ти допоміг.

Баба заворушилась у своїм леговищі. Він чув, як стукнула кістка ноги об кістку, як ядуха зашипіла у грудях — і ворожа зануда грубо вирвалась з горла у нього.

— Ну?

Але баба лежала вже тихо і спокійно щось говорила до себе, наче крізь сон.

— ... взяв син лубки, поклав старого та й одвіз у провалля ...

Потап підняв брови.

— Що ви сказали?

Але баба опритомніла.

— Я так ... непотрібна вже стала та й зайва. Куток займаю ... ох, ох ... хліб їм, а він дітям потрібний ... Всім важко зо мною і мені важко ... Одвези мене в гай ...

Він не розумів, тільки скоса глянув на матір.

— Поможи, сину ... одвези в гай ... Тепер зима, швидко застигну ... Хіба бабі багато треба? Раз - два дихнула, та й вже ...

Щось війнуло на нього од тих чудних слів, наче згадка про давній, забутий сон, що зачепив тільки мозок крилом і далі полинув.

Не хотів слухать, а слухав.

— Гріха не буде... У гаю чисто і біло... дерева як свічі у церкві... Засну й прокинусь та й скажу: — «Матінко Божа, не суди сина, суди нужду людську» ... На те не зважай, що скажуть люди. Як біда прийде, де тоді люди?.. Нема ... Загибай сам ...

Мамине слово падало в нього, як зерно в зготовану ниву; він чув се, і се підіймало у ньому нещирий, чужий, роблений гнів.

Нарешті встав з лави і крикнув сердито більше до себе, аніж до неї:

— Не верзїть казна чого... Дав Бог життя — пошле і смерть ... Спали б вже краще.

А коли світло згасили і обляглись, його думки забились по хаті, лінівi, спутані, темні, як клубок хмар і лиш інколи щось ясне їх розривало.

Бог?

Ти дивишся з неба? Дивись.

Злісні й холодні були ті проблиски думки.

Гріх?

Вся земля у гріху. Хіба його голод не гріхи ситих?

Він гнав од себе думки, особливо про те, що стара говорила. А разом з тим, наче наперекір, виринали з пам'яті напівзабуте, про що чув він од мами, або од баби своєї, як колись, у давнину ще, діти вбивали батьків. Вивозили в ліс, або на поле і там покидали, поки не прийде смерть. Нащо життя старому? Старе мусить вмирати, молоде жити. Так все на світі. Старе листя спадає, молоде наростає. Зима гине, як надходить весна, зерно гние в землі, випускаючи парость. Так все ведеться, відколи світ.

Нажилась стара, а вмерти не може. Прохає смерті — не дає Бог. Хіба гріх помогти?

І знову щось темне підіймалося в ньому, як пара понад

гнилим болотом, стирало думки, млоїло тіло і виганяло на чоло холодний, сверблячий піт. Тьфу! тьфу! Господи Боже! Живу матір виволік з хати...

Глибока ніч цілою вагою налягала на груди та не давала дихать, а думки несміло знов мацали мозок, ворущились і розгортались.

Згинь! Пропади!.. як буде, так буде... Що б люди сказали? Люди! Вони осудять. Коли з голоду гинеш з малими дітьми, коли од біди виєш, як пес, коли тебе пече і крає — людей нема. Нема на світі страшнішої пустки, як та, що зветься людьми. Люди! Ха - ха !..

Потап не міг заснути. Крутився, здіймав голову з лави і посилав вуха в куток, під мисник. Там було тихо.

І раптом йому здалося, що вже по всьому. Мати в гаю, в хаті більше простору, нема того стогнання, зайвого рота, нема вічної думки, де взяти на похорон грошей. Йому аж легше стало.

Та ось зашкрябали миші, затовклися під мисником і звідти озвався нудний, пискливий голос :

— Ох, моя смертонько ... де ти ?

Встав пізно.

День був тихий, важкий. Сіре переповнене небо здушило землю, а по ній лазив туман, як неприкаянні душі.

Треба було возити гній. І він возив, важко ступаючи біля саней, сам сірий, як загуслий туман, і все дивився вглиб себе, де щось осіло за ніч і ствердло.

Чогось покинув роботу рано, завидна. Зайшов у хату, потупав мовчки і вийшов. Ще раз вернувся, став біля порога, але не дивився під ноги. Щось хотів казати і не знаходив слів.

Мати мовчала.

Тоді він кинув на землю важко, напівсердито :

— Опам'ятались вже ?

— Що кажеш ? га ?

— Забули вчорашні дурниці ?

— Ох ... поможи мені, сину ...

— Знов за своє ?

— Одвези в гай ...

Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице, аж на неї війнуло гаряче дихання, і зашептав із свистом :

- Кажіть, самі схотіли?
— Сама.
— Добре зміркуйте: самі?
— Сама.

Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не одрізав і знов поклав на місце.

Не дививсь ні на кого, але чув добре, що всі вже знають.

Не здивувався, коли жінка спокійно сказала:

— Треба літепло гріти.

Значить, зараз будуть обряжати бабу на смерть.

Тоді він байдуже почав дивитись на метушню.

Бачив, як діловито засували у піч солому, як діти шептались в кутку, наче раділи, що «тато одвезуть бабу у гай», як стара простягала руку спід мисника.

— Сорочку чисту дістаньте.

— А свічки, здається, нема в нас!..— дзвінко скрикнула жінка, і він поліз сам під образи, де звикли ховати вербну воскову свічку.

Йому не слід було дивитись, як обряжатимуть матір, і він вийшов надвір.

А коли повернувся, вона вже лежала готова на лаві, суха, маленька, як справлена курка, з хрестом на грудях — і чисті п'яти стирчали слід чорної вовни запаски, як в неживої.

— Скінчили? — хотів він спитати, але не спитав, бо бачив, що тільки на нього й чекають.

Він підійшов до лави.

— А може б ви теє ...

Вона захитала сухеньким обличчям, на якому лягли нові вже тіні.

Тоді він рішуче підійшов ближче, поцілував руку і губи, а вона благословила його сухими, як осінні гіллячки, руками.

Тепер підходили всі, молодиця і діти і цілували бабу.

А баба злегенька крктала; їй було добре, що чула на губах теплі уста.

Невістка схлипнула навіть, але зараз замовкла, коли Потап спитав про верету.

— Нащо тобі?

— Треба б накрити ...

— Гляди ж, назад привези.

Потап взяв маму на руки і виніс. Одчинилися двері, холод пішов по хаті і в чорний морок сіней вскочив одразу дитячий рев.

На санях було сінце. Потап підмостив його бабі під боки, покритв її веретою і, беручись за віжки, спитав:

— Добре вам, бабо?

Знов «бабо», подумав, але не мав зваги поправить.

— Не забудь же верети...— знов пригадала жінка, коли сідав на сани.

Коняка рушила задом — і баба поплила.

Іхати було за три версти полем, що починалось зараз од хати. Ніч впала зразу і проковтнула обрій. Тільки близькі сніги білили, і туман одягав в іней на ніч дерева.

Мовчали. Що було говорити? Раз — нужда давно замкнула йому уста і промовляла тільки у серці, а друге — щось встало таємне і полохливе між живим тілом на санях і ним, чого не зважався проганяць словом.

Уважно дивився, як кобила крутила покошланим задом, на якому осідав уже іней, і думав, що треба врізати січки, міркував, коли краще околоту одвезти в січкарню, чи сьогодні, як поверне додому, чи може завтра. Потому згадав, що забув узять рукавиці, що не помив руки од гною і тепер вони наче в корі.

Йому здалося, що стара щось скрипить. Обернувся назад і крикнув:

— Чого хочете? га?

Він розібрав насилу. Вона питала, чи вони їдуть Микитиним полем.

— Микитиним? Га - га! Микита давно помер. Вже й поле його продали сини.

— Кому продали?

— Тут ціла історія була.

Він оживився, обертався назад, кричав, щоб мати чула, стукав пужалном в сани, махав руками, радий, що може криком прогнати те таємниче і полохливе, що стояло між ними.

Сани йшли у затоки, стукались копилами, а він одставляв ногу і упирався в тверді краї дороги, як звик се робити, коли вивозив гній. Хвиськав кобилу... Нью - о! і знов обертався назад.

Вони раді були обоє, що знову живуть спільним життям, як ще тоді, коли стара могла ходити по світі.

Баба хтиво ловила ті новини. Вона нічого того не чула. Що можна почути, валяючись десь під мисником? А той Микита сватав її... Хе - хе!

Не помітили навіть, як обступив їх гай.

Потап спинив коняку.

— Не змерзли? — підійшов він до баби.

— Ні.

— Приїхали вже.

Баба зараз хотіла піднятися, але впала назад.

— Пождіть ще, полежете.

Він одійшов у гай, поринаючи глибоко в сніг і шукаючи місця. Вибрав під дубом, на гладенькім горбку і наголос сказав:

— Тут добре буде.

Потому подивився навколо.

В глибокій тиші снували дерева біле мережево гілок, наче збирались закинути невід у глибокі води неба, де неясно тремтіли золотою лускою, мов рибки, зорі.

«Краще, ніж в церкві», — подумав.

Наніс сюди сіна, зробив для мами ложе і поклав стару навзнаки.

Хотів накрити веретою ноги, а вона не дала.

— Не треба... візьми додому, в хазяйстві здасться.

«А здасться», — подумав він і одклав набік верету.

Але зараз роздумав і покрит маму до голови.

Вона покірно витягла руки поверх верети, а він склав їх на грудях, як у мерця. Потому засвітив свічку і застромив між пальці.

«Що б ще зробити?» — подумав.

Встав на коліна, просто у сніг, і ткнувся лицем в зложені руки.

Теплий дух воску, що танув, стікаючи вниз, підняв у його грудях гірке щось і каламутне, яке не мало слів. Хотів розказати ціле життя, всі свої кривди, отут, серед тиші, де дерева стояли, як свічки у церкві, на тих твердих руках, що скоро перед Богом свідчити будуть про свою працю, а тільки промовив:

— Простіть мене, мамо....

— Хай Бог прощає...

— І вдруге ... і втретє ...

Мав уже звестись, щоб був кінець нарешті, коли почув, що мати щось шепче.

Перевів очі на її вид, що танув, здавалось, як жовтий віск свічки.

— Що, мамо?

Вона старече плямкала ротом, кривила уста, аж відкривались синаві ясна, і немов простогнала:

— Не ріжте зозулястої курки ... вона буде нестися ... З напівзгаслого ока у баби стікала сльоза.

Він обіцяв. Зарізати курку!.. Хіба курка мужицька страва.

Тепер вже все? Він встав на ноги, вклонився і побрів по снігу.

Упав з розгону на сани і вдарив коняку. Кобила махнула задом і понесла, б'ючи санями об пні дерев, підкидаючи ними на всіх вибоях.

А коли в гоні отому він озирнувся назад, свічка тихо й рівно палала поміж деревами, немов зірка разом з інеем спустилась на землю і спочивала в снігу.

І зразу легко зробилось. Вага зсунулась раптом з плечей. Втягнув у себе морозне повітря, почув порожняву у грудях і заповнив ту пустку диким, сердитим криком:

— Ньо! Стер - во!..

Хилитався на снях, мов п'яний, мов з ярмарку "хав, помогоричивши добре, все було байдуже, нічого не страшно і по коліна море.

Коняка винесла в поле, втомилась і почвалала с:упою.

Тоді йому раптом прийшов на пам'ять один дитячий день.

Була неділя. Вся хатина сповнена сонцем. Його кортіло швидше до хлопців і страх не хотілось змінити чорного хустя. Але мати зловила, і хоч він плакав, наділа на нього чисту й білу, холодну сорочку. Розчесала волосся і вже на порозі за пазуху вклала гарячий піріг. Періжок пік йому груди, але він вийняв його на вулиці тільки, як був серед хлопців. Йому було приємно, що всі дивились, як він кусав піріг і виколупував пальцем з середини сливи.

Більше нічого не міг згадати.

Ще було гарно, як тато померли. Зібралось багато

людей, їли капусту, пахло коливо медом і чорніли на ньому, як мухи, родзинки.

Тоді він наївся.

Він їхав, далі, все глибше в поле. Коняка так побіліла, що зливалася з снігом, зате небо чистим стало і чорним ...

Микитине поле ... Сватав мене Микита ... Хе - хе !

По небі плила самотня біленька хмаринка, як тїнь голубиних крилець.

Одвів очі од хмарки, скулився ввесь. Щось холодне залоскотало під грудьми. Може то не хмаринка, а душа мами пливе ?

І думки побігли назад. Лежить в гаю самотня, на холоднім ложі, як підстрелений птах, дивиться в небо крізь сльози. Тільки свічка плаче над нею і капа гарячий віск на сухі, до смерті зложені руки.

Треба ж було одвезить ... Послухав, сама схотіла, а могло б бути інакше. Могло б бути ...

Тут він застиг. Загубив поле, небо, коняку. Один образ вхопився його уяви, покриваючи все.

... Тількищо винесли маму на кладовище, з коругвами, з попами, по - християнськи. В хаті народ. Смачно парує страва.— «Випийте, свате, за душу небіжки» ... «Хай буде царство небесне» ... Пече горілка в горлі і в животі ... Гомін навколо ... Теплом диха чесна громада і диха з полумиска варене м'ясо ... Випиймо ще ...— «Добра була небіжка» ...— Стукають ложки об миску, ласо плямкають губи, блискучі од сала, сита душа наче парує, одкрита для інших, хочеться плакати або співати ...— «Та нема гі - ірш нік - о - ому» ... «Випиймо, кумонько люба, за душі померлих» ...

Йому зробилось душно.

— Половину города можна б заставить,— сказав наголос і аж здригнувся.

Хто се сказав ?

Озирнувся навколо. Коняка ледве переставляла ноги, туман знов десь узявся, стирав верхами небо, долами поле і сіяв нудне щось і безпросвітне.

Треба було прогнати лукавий образ. Він намагався згадати щось з того, що піп казав у церкві, що говорилося між людьми отак, для годиться. Думав про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї.— «Ша-

н,й батька і матір твою» ...— Але все те було холодне і тануло враз у теплі принадних картин, які малювала уява.

«Одна у нас мати і одна смерть,— говорив він до себе і слухав разом : — частуйтеся, кумо ... пиймо за душі померлих» ...— Поринав в гомін, в тепло голосів, у смак масної страви, у свято і радість живого тіла.

Хати вже виднілись.

Тоді він раптом піднявся на санях, подивився вперед, озирнувся назад себе і завернув круто коняку.

— Ньо - о, стер - во !

І понісся в туман, серед клаптів збитого снігу, що викидала на нього коняка, назад по бабу.

СОН

Щодня було те саме. Ноги, немов непотрібні, самі знали звиклі дороги, і очі, теж наче зайві, байдужно приймали все до нудоти знайоме. Пливли перед ними і безслідно зникали маломістечкові доми і все ті ж самі люди, наче потерті меблі у хаті, між якими роками можна ходити, не помічаючи навіть. Бульвар серед міста з рядом голих тополь, що білили на осінньому небі, як хребти риб, алея, по якій щодня ходив він, так добре знайома кожним вибоєм або ріжком цеглини, на якому не раз спіткнувся. І та фігура, що йшла назустріч — чиновник із казначейства. Похитала чорним пальто, защібнутим глухо од голови до ніг, мигнула розчосом фарбованих баків і лїниво підняла над безбарвним обличчям бриля.

Перш розмовляла при стрічі, а тепер перестала. Та й нащо? Антін наперед знав, що міг би почути. Матовий голос клетотів би в защібнутих грудях та пропускав густо крізь фарбовані баки історію клубового шлема, або об'яви катарального стану кишок.

Фігура давно за плечима, а Антін помічає, що він так само розхитує тулуб, як і чиновник із казначейства.

Тепер знов пусто в алеї. Деревця, недавно посаджені, були поламані вщерть і простягали до неба свої цурпалки, тверді, колючі, обдерті, з клаптями шкури - кори. З лавок, де хтось насипав купами землю, текли на стежку брудні патьоки. Між деревами, в наметах рудого листу, щось пахло непевне, осіннє небо нудьгувало понад бульваром — і все те сіре, слизьке, убоге — ворони вкрили сіткою крил, засіяли грубим, скрипучим криком.

Антін дійшов до краю бульвара і повернувся назад.

Перед очима знов встала пуста, якою тільки пройшов. І тут він помітив, що уперто рішає настирне питання і не може рішити: що значить сон, який приснився сьогодні жінці?..

Жінка спустила з постелі ноги, голі і білі, наче застигле сало, і смачно, трохи хрипло зо сну, оповідала, що їй снилось, ніби вона доїть корову. Одтяга дійки, а що сикне в дійницю, то на споді не молоко, а чиста вода. Що воно значить?.. Чиста вода...

Він не знав вранці, не думав про се удень, а тепер ось рішає се непотрібне зайве питання, уперто, завзято, наче хоче смолу од підошви оддерти. Що значить чиста вода?

Се питання держить його серед дерев бульвару, білих на сірому небі, як ряд кісток з риби, в брудному кориті алеї. І здається, що коли б він вирвався звідти, воно може б лишилось позаду нього, засипане криком ворон...

Антін покидає бульвар і виходить на міську площу, де в самому центрі — калюжа. Йому не треба дивитись на місто. Він може глянуть в калюжу і побачити город: важкий білий собор в шапці зеленої бані, цегляний будинок управи і жовті стіни суду. Все це змістилось в одній калюжі.

На тротуарі теля. Три фігури, що мають наче одно обличчя, в синіх штанах, «під студента», заганяють в калюжу теля. Теля не хоче, підійма хвіст, лупить налякані очі, а коли їм нарешті вдається і чотири тоненькі ніжки розбивають на бризки собор, управу і суд та грузнуть в болоті, дурний ображаючий сміх наче твердне у сірій мряці і важко спадає в стоячі води калюжі.

Потому вони ще плювали: хто переплюне калюжу.

Антін не чекав.

Щось каламутне осідало на серце. Воно починалося вдома, а кінчалось тут, в безбарвній міській нудоті, як довгий іржавий ланцюг. Вдома був спокій, день біг за днем. Як в калюжі весь город, так в окремому дні він бачив ціле своє життя. Вранці, ще лежачи в ліжку, він слухав жінчині сни, прозаїчні, скучні, як дійсність, пив чай нашвидку за столом, заслідженим кришками, денцями мокрих склянок та посудом, що лишилась після вечері, і біг в школу на службу. Потому обідав, все в тій

самій годині, з вічно захопленим: «а в нас сьогодні зелений борщ!» — і чув нарікання на куховарку. По обіді жінка дрімала, а він ішов в город в надії чогось нового, що кожний раз заводила марно, і знову ніс на вечірній вогник додому ту ж саму зануду, з якою виходив.

Вечорами збирались часом до жінки сусідки і грали невинно в карти, для апетиту більше. Він в карти не грав і йшов до себе, чужий тому всьому, кутив і в клубах диму писав щось, чого ніколи не повинно побачить стороннє око, тільки для себе, аби задовольнити потребу.

Часом траплялось нове щось — привозили дрова і треба було приймати, або заслабла дитина. Але все мало кінець — і життя знов плило спокійно в старім кориті...

Антін безцільно блукав по тихих, малолюдних вулицях міста. Липка і темна муть все осідала на серце, але спід неї уперто, як се часто траплялось, щось добувалось та проростало. Молоде щось, свіже, не затоптане ще, жадоба нового, якоїсь краси.

По дорозі стрічались дівчата, провінційальні кози, з блиском вогкого ока, з свіжим овалом обличчя, еластичними рухами тіла. Щось лишалось од них в позітрі, як після весняного грому, будило і освіжало. Хотілось щось пережити, сильне і гарне, мов морська буря, подих весни, нову казку життя. Виспівать недоспівану пісню, що лежала у грудях, згорнувши крила. Він знайшов би нові слова, не ті, що листям осіннім шелестіли попід ногами, а повні, багаті й дзвінкі.

Але в осінній мряці усе зникало, і він ішов далі попід мокрі паркани, за якими скучно дрімали голі галузки.

Смеркалось. Антін в'яло минав квартал за кварталом. Дивився, як поволі дерева пірнали в сизий туман та ринували на небі, як темні жилки на перламутрі. В переривах кварталів — молочна мла, за якою чулось далеке і безконечне. З неба сів дрібненький дощик і ніжним холодком осідав йому на обличчя. Світили вже світло. Тротуари блищали, ловлячи в себе вечірні тіні дерев. Капало з стріх. Все частіше краплі стікали з дахів, з ринв, з стін. Вони грали, співали, дзвеніли, міняли темп, силу і голос. Незабаром вулиця обернулась в симфонію крапель. Непомітно впливали з туману ліхтарники, розносячи світло. Тихими вулицями, в вечірній мряці, по всіх

усюдах розтеклися з легким гойданням червоні вогні. Чорніли тільки в ліхтарника ноги, а над ними гойдався вогник. Оживлялась музика крапель сумних і веселих, лінєвих і жєавих, глухих та дзвінких. В далєні м'яко блємнули вікна, і чєсь невидима рука тихо зєодєла половинки віконниць, наче очі до сну стуляли повієи.

Потреба краси, що жєла в душі Антона, викликала у нього потребу скрізь шукати її, але дійсність давала мало. Правда, колись він бачив далєкі краї, де сонце і море навперейми намагались розгорнуть перед ним всі свої дива, але то було давно і буденне життя ущерть занєсло попєлом згадки. Часом, у сні тільки, оживали на мить, викликаючи потім пекучу трєвогу. Він любив сні. Лягаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночі, невідомому, чорному. Які пригоди там стрєнеш, що там побачиш, переживєш, поки темні хвилі ночі не викинуть тебе на ясні береги дня?..

Час був вертатись додому. Антєн уже бачив картину, яку застане: усі кїмнати спочивають у пїтьмі, тільки в столовій ясно. Кєпить самовар, дїти п'ють чай з молоком, а жїнка плєте щось гачечкєм. На нього вїйнуло, як з гнилого болота улїтку, тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм, розпарєним жїнчиним тїлом і котом, що вїчно валявсь на канапі. Лєговищем людини, ситим спокєєм, який до вподоби був жїнці і дратував Антона.

І справді, він все те побачив ...

— Добре, що ти вже приїшов ...

Марта стрїла його спокївно і дїловито. Їй було душно од вїчних турбот. Вона розпустила лєгєнку блєзу, що позволяла бачить широко шєю та голї руки.

— Приходив тут скляр, пора вікна склєти, а я не знаю ...

Вона наляла Антоновї чаю і присувала булку.

Ах! скїльки було турбот!

Дїжку конче треба купити на огїрки ... А може краще замовить ... Вона хотїла порадитись з ним. Хоч буде дорожче, затє на довше станє.

Він обговорював з нею докладно, що нову дїжку треба вимочить добре, щоб огїрки не пахли, що капусти сєй рїк треба наєвасить менше, бо щось не їсться, що в теплі ковдри добре б додати вати ...

Марта розчервонілась, розімліла вся і пашіла теплом через одкритий комір та широкі рукави.

Вона пішла за ним навіть в його кімнату, і коли він нагинався та збирав із стільців її спідниці, що ще ховали в собі повні жінчині форми і тепло тіла, вона механічно кидала вічне «ах, вибачай» та спокійно приймала з рук чоловіка одєжу.

Вона ще не скінчила. Йй хотілось порадитись добре про матеріал і фасони дитячих курток, про запас буряків, про тисячі всяких дрібниць в хазяйстві. Він неуважно слухав, дивлячись, як м'яко драгліло за кожним словом підборіддя у жінки, і думав: — «чи сподівалися ми, що за дванадцять літ по шлюбі не знайдемо інших тем до розмови, що між нас будуть падать слова, наче грузи руїни на зелену траву?»

Навкруги було тихо, лампа рівно горіла і в молочному світлі плавав дим папіроски.

А жінка все говорила, більше для себе, аніж для нього, бо була певна, що чоловік непорадний і непрактичний, що він мало навіть до чого здатний.

А врешті все було тихо й спокійно, як завжди. Мертвий спокій калюжі не могла скаламутить сильніша хвиля, і се так дратувало Антона, що йому хтілося крикнути, чимсь пожбурнути, або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном впустити в хату свіже повітря.

Одного ранку Антін прокинувся якийсь інакший, весь заслуханий в собі. В той день він не міг би сказати, чи оповідала жінка свій сон, чи білили, як завжди, її литки, поки нога ліниво шукала капців; все це не дійшло нині до нього. В рухах, в його ході, було молоде щось, тривожне й нове.

Не допив чаю, смоктав папіроску давно погаслу і дививсь оком на все невидючим. Неспокійно бігав по хаті.

До обіду спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодою лінією плечей і був як неприсутній.

Марта помітила зміну.

— Ти сьогодні якийсь чудний.

Вигляд Антона занепокоїв Марту.

— Що сталось?

Вона мусила повторити своє питання, але він сквапно закрався словом — «нічого!» — якому трудно було по-

няти віри. Зелений борщ не зробив на нього вражіння, він мало їв і на питання давав не до речі відповідь.

— Що ти говориш? Де ти? Прокинься...

Тоді він зробив над собою зусилля, старався бути надто уважним, обдумував слово перше ніж мав сказати, й порожнім оком, зверненим вглиб, зраджував скрите, затаєне в собі.

Цікавість Марти зроста, коли Антін, по прохідці, пройшов не в їдальню, а просто до себе. Вона чула розмірені кроки, що одбивались наче такт думки, часте черкання сірника об коробку, а зачинені двері вабили більше, ніж вільний вхід. Нарешті вона одхилила двері в його кімнату.

— Можна до тебе?

Він кивнув головою.

— Що з тобою, Антоне?

Антін очевидно вагався. Йому не хотілось сказати і разом боляче хтілось, щоб жінка питала, щоб вирвала з нього признання, яке прохалось на волю з переповнених грудей.

— Нічого.

Але те слово, кинуте їм, було якесь легке, крихке, порожне. Марта чула, що їй нетрудно його зламати.

— Говори вже, що там таке?

Антін спинився, глянув на жінку і по хвилині вагання в його зірвалось:

— Я бачив сон.

Марта легко зітхнула.

Ах, тільки сон!

Вона була розчарована навіть. Однак вигідніше розсілась у кріслі і зробила гримасу ласої кітки, яка колись так була їй до лиця.

— Цікавий сон? Ну, то розкажуй.

Вона любила сні.

Але він зразу замовк. Знеохота опанувала його. Чи вона зрозуміє? Для нього не було різниці між дійсністю й сном. Яка різниця, коли у сні так само бачиш, смієшся, страждаєш, переживаєш? Хіба дійсність не щезає так само безслідно, як сон? Хіба життя не бистроплинний сон, а сон не життя?

Антін ходив по хаті і чув, як хлюпає в ньому і готове розлитись все пережите за ніч.

Врешті спинився і таємничо сказав :

— Я знов був там ... в далекім, теплім краю ...

Жінка зробила круглі і порожні очі, а він мусив їй нагадати про край, що колись промайнув, як казка, в його житті.

— Розумієш, я стояв ранком на острові серед моря. Високому, прекрасному, гордому. За морем, у синім тумані, потопала стара земля. Мені здавалось, що в молодій гордості острів одірвався од землі і поплив в світ творити самостійне життя, власну красу. Море було таке гладеньке і синє, наче туго натягнений екран, на якому показували небо. Скільки було блакиті ! Ціле море у небі і ціле небо у морі. Од блакитних просторів на душі в мене було блакитно, тепло, просторо. Я був наче п'яний од духу дикого полину, що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням. Срібна сивина його ніжно світилась, немов вдень навіть осяяна місячним світлом. Він навис над урвищем скель і тряс бородою над самим морем, неначе фавн дико скуйовдженою вовною.

Тихим морем послались біласті дороги. Я дивився і думав : — «Для кого вони ? Хто ними поїде ? Вони спасли синє полотно моря, як давні ієрогліфи, а хто прочитає те таємне письмо ?» — Я весь був як пісня, як акорд суму, що злився з піснею моря, сонця і скель.

Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний, наче родився з тепла блакиті.

— Не могли б ви сказати, що значить те дивне письмо ? Я озирнувся.

На скелях стояла жінка з блідим обличчям в золотій рамі волосся. Вона простягла руку на море, а полин гаптував на її чорній одежі срібні малюнки. В другій руці палали маки.

В обох нас ворушилось одно і те саме питання, і я одповів :

— То записи щастя.

Вона подивилась на мене.

— Можливо. Дихне легкий вітрець і раніше зітре записи щастя, ніж встигнеш їх прочитати.

І понесла до мене вінок золотого волосся, важке срібло полинів на одежі, маки і ще щось : очі — два озерця морської води.

— Ого! — засміялася Марта.

— Не заважай. Ми сіли, як давні знайомі, на теплу кам'яну лавку. Я не дивився на неї, а бачив, як в легкім диханні повітря тремтіли над чолом тонкі волосинки у неї, немов язички вогняні, а в озері ока переливалась тепла блакить.

Мовчки дивились на море. Тепер на море налітали білі вітрила, як рій метелів. Бог знає звідки з'являвся на морі човен, перебирав лапками весел, наче мурашка по скатертині, і враз розцвітався білим вітрилом, як з пуп'янка квітка. Лягав боком і тремтів на блакитному полі.

В лице нам тепло дихнуло повітря. Раз, другий. То вітер будився і дороги поволі щезали. Під берегами море починало горіти.

— Вам не здається,— обізвалась сусідка,— що тепер море як синій птах щастя: занурило голову в блакитний туман і розпустило павиний хвіст під самі скелі, де кожне очко горить синьо-зеленим вогнем. Ось подивіться!

Ми нахилили наші обличчя над урвищем вниз і коли очі наші добігли, минаючи хаос поламаних скель та диких рослин, до берега моря, ми уздріли, як воно тріпалось тихо в сітці яскравих бликів, наче зловлене в невід з синіх, зелених і рожевих мотузок, а крізь ту сітку на нас дивилась мозаїка дна: фіолетові плями густих водорослів, блакитні очі підводних пісків, стара бронза і темносиня емаль, що зливались в один вогняний сплав.

— А ви не помічаєте,— обізвався я, глянувши в море та показавши їй рухом руки на білі вілли, залиті сонцем: — вам непомітно, що ми пливемо. Острів, як спрут, занурив в море шершаві лаби, приссався до нього, наче хоче спинитись. Але не може. Пливе. Вічно пливе — куди не знає,— в теплі і сонці, у блакитнім тумані. Розтулив пащу широким отвором півкола і вишкіряє здорові зуби, наче сміється рядами білих домів.

Антін потер чоло і говорив тихіше:

— Не знаю, чи ми розмовляли наголос, чи мовчки, але ми плили в широкому просторі, рядом, плече з плечем, і вся маса морського повітря, весь запах соли, полинів, сонця — проходив крізь нас. Ми були чисті, міцні, як корабельні канати і певно світились.

— До моря! На берег! Швидше!..

Вона скрикнула так, наче мала владу наді мною, і плеснула в долоні, аж червоні платочки дикого маку облетіли їй на спідницю. Один холодком доторкнувся моєї руки.

Ми спускалися вниз.

Тепер скелі росли перед нами, теплі, навіть гарячі, так наче в їх кам'яних жилах текла жива кров. Серед мозаїки зморщок і заломів сяло часом золото дроку, блищав срібний полин, або п'ялися мірти в своїм весільнім убранні. То знову спід ніг стрімко здіймалася скеля, міцні і голі груди, на якій око скучно спочивало од фарб. Зате як радісно було, коли ми там одкривали милу блакитну квітку, що приліпилась до скелі, наче сіла на хвилину спочити. Чим вона жила? Певно пила щоранку блакитні тумани моря. Я не знав, як її звати — і від того вона двічі мені миліша.

— Правда, вона виглядає, як гніздо аметистів на сірій скелі?

Правда, вона виглядала, як гніздо аметистів.

З правого боку збігала вниз з нами течійка кривавих маків, а зліва, на кожному закруті стежки, осміхалося море. Далекі скелі, всі у заламах, м'яко убрались в зелень і виглядали, наче старий, потертий місцями, оксамит.

Ставало душніше. Горіли скелі, дорога, пил під ногами, палали повітря і море. Ми теж пашіли жаром.

Ящірки раз - у - раз перетинали нашу дорогу. Розпечені скелі двигтіли, здавалось, од їх безупинних хвилястих рухів. Мигне тільки рябенька спинка, або гострий шпичастий хвостик — і зникне. І знову звідкись вона з'являлась, приплющена жахом, на кривих ніжках. Спинилась, підняла гадючу головку і сторожко водить круглим, підкресленим оком. Видко, як під тоненькою шкурою збоку калатає серце. Але тільки тінь впала, або шеберхнуло щось — вже вона зникла у непомітній шпарці, наче влізла просто у камінь.

Не знаю, хто з нас назвав ящірку душею каміння, живчиком, що вічно б'ється в важкій і нерухомій масі.

Нарешті дихнуло море. І ми дихнули. Здається, починався шіроко.

— Берег! — легко зітхнула моя сусідка, побачивши

сірі піски. І коли вона бігла до нього, я любувався, як на тлі моря світився німб золотого волосся.

Море несло на собі хвилю і, докотивши, коротким, навиклим рухом скидало її на берег, неначе карти здавало.

На *Piccola Marina* саме купались. Ми проминули той сонячний сміх, виплески тіла, зелений фосфор його в воді — і примостились в безлюднім куточку. Море сліпило. Воно все розцвіталось срібними квітками. І хоч вік їх був коротенький, усього мент, але в той самий мент замість зів'ялої квітки розпускалася сотня нових. Блисне сліпуче, як срібна зірка, і згине. А на блакиті нові.

Ми бачили звідси острів од моря аж до вершків. Хвилі бились і розбивались об стрімкі скелі Монте - Соляро, об фаралони. Острів шипів, як розпечений камінь, кинутий в воду, і круг нього кипіла вода.

Ми мовчки сиділи, розпущені наче в блакиті, і слухали моря.

Врешті я поспитав :

— Про що ви думали зараз ?

Вона обняла мене очима, — а в них я побачив все море і ціле небо, — і одповіла тихо :

— Дивлюся на південь, на безконечне море. Широко приносить до мене з Африки спеку і аромати Єгипту, а я мрію про край білих пісків і чорних людей, про кактуси, пальми і піраміди. Котиться з Африки хвиля і як далекий братерський привіт — цілує скелі. І може та хвиля, що мила ноги араба, набігає тепер на мої ноги, як символ єднання...

— Як гарно !

Се скрикнула Марта і перервала оповідання.

Антін спинився, наче вперше побачивши жінку.

Вона була тут !

Світло од лямпи, здивовані жінчині очі, немов вони бачили щось незвичайне, розщібнутий гудзик на її грудях, пасмо тютюнового диму поперек шафи з книжками і чорні холодні шибки, на яких дощ пальцями тарабанив свої нудні мотиви...

Антін нетерпляче струснув плечима і тим рухом наче щось скинув із себе. Забігав по хаті і знов говорив.

— Ну, ми розстались. Я не знав навіть — на час, чи назавжди.

Була обідня пора. Коли я входив в столову свого готелю, перше гудіння Ґоніу густо пливло над рядами білосніжних столів, в той час ще порожніх. Я зайняв своє місце. Між стовпи колони, яку повернуто було в ідальню, перлося море, немов величезні марини, вправлені в рами білих колон. На виднокрузі розпускаласть вітрилами яхта, як дерево цвітом. Сонце лягло на Каstellone, що дрімав з правого боку, й закучерявило гору рядами маслин, оповило її кілька раз в чорний турецький пояс. Виноград горів між ними зеленим вогнем, як вставлене в пояс дорогоцінне каміння. Ще нікого не було в столовій, але я бачив добре знайому, застиглу в оці картину: чорний смокіні у білих штанах мовчки і методично ріже криваве м'ясо, а біля нього дама у білім уся впірнула між дві половинки червоного Бедекера. Гудуть голоси, дзвенить посуда, сиплеться сміх, булька вино, грає радісно море, а чорний смокіні в білих штанах, як машина, старанно ріже криваве м'ясо і біла британка так само тоне в червоній оправі книжки.

Перші з'явилися в столову німці. Простукали каблучками подовж столів. Дами і мужчини, рядком, як гуси. Зайняли окремих стіл і зараз забряжчали склянками. Вони обгородили стіл муром широких спин, облямували скатерть колом здорових рум'янців, змішали з дзвоном посуду свій грубий сміх і свою мову.

— Ja - ja ¹... ja - ja ...— тріщало над столом, а під столом стукали ноги, грубі литки у панчохах з грубої вовни та в запорошених капцях. Їх дами, негарні, у ластовинні, здіймали кості плечей в погано пригнаних блузках і механічно викидали із себе, як ті ляльки, що їм треба притиснути у відповідному місці:

— Ach !.. Wunderschön ! ²

— Ja - ja ... ja - ja ...— рубали мужчини.

— Kolossa - al !..³— співали дами, кладучи собі на тарілку величезні порції страви.

За окремим столом похмуро обідав руський і боязко позирив навкруги, як загнаний вовк.

¹ Так - так ...

² Ах, чудово !

³ Велично !

Тихо пересувались лакеї у чорних фраках, замкнувши в обличчя повагу, блищало срібло посуду, п'явсь виноград по колонах, за нами шуміли пальми, а перед нами море.

Ach! Wunder schön!

Kolossa - al!..

І ось раптом на тлі синього моря пропливає корона золотого волосся. Морські очі встромлені в мене і біле обличчя привітно киває. Вона трохи спізналась...

— Як! знову вона? — скрикнула Марта.

Однак їй зараз стало досадно за вигук.

— Вибачай, вибачай... я вже мовчу...

Марта почервоніла. Непевний вогник блиснув їй в оці. Вона механічно схопила шитво, нахилилась над ним і нервово затикала голкою.

Але се не спинило Антона. Він був не тут.

— Дивно, що ми говорили навіть тоді, коли мовчали... Що наші думки згучали в відповідь, як інші струни, коли зачепиш одну. Що коли я дивився на хмари над морем, вона бачила зараз, як їх тіні купались в синій воді. Або на хмаринку на скелі — я знав відповідь: — «се поцілунок неба». А ще дивніше, коли так розмовляли, панувала велика тиша, немов крім нас нікого не було на світі. І тут я вперше побачив, що в неї червоні губи...

Марта поклала шитво.

Вона сиділа рівна, наче виросла зразу, з очима, міцно вставленими в оправу повік.

— Було б тобі одружитись з бльондинкою...

— Ти думаєш так? — неухважно линув Антін, випускаючи з легких новий клуб диму.

Він вже не міг спинитись. Оповідав, як в спеку, коли скелі аж біліли од неї, а груди пили гаряче повітря, мов лаву вулкана, вони блукали по безлюдних вулицях міста, серед диких садів маслин, сірих, з зігнутими колінами, з жилавими руками - галузками, як раби, що каменіли на скривавленій маком землі. Гаряче повітря танцювало тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грали на кастаньетах. Ішли межі стін, грубо зложених з сірого каменя, вишитих блідими перами папороті. Над нею стирчала друга стіна з опунцій, де круглі листя так само грубо складались один над другим, як і каміння. Се

було щось дике, оті опунції, незрозуміле, безладне, налякана юрма колючого листя. Вони лізли одні на других — сі краби рослинного царства — і їжились на них колючки, наче волосся од смертельного жаху. Кричав десь осел. Крик ослика бився поміж опунцій, такий же колючий, як і вони ... Часом спинались, щоб дати дорогу жінкам, які підіймались з водою по сходах. В казанах, наче прикипілих до голови, важко гойдала своє тіло вода та хлюпала в побіленій чаші. Вони пропускали повз себе ряд нерухомих, застиглих облич, жили на шиї як дротяні, короткий віддих, як віддих собаки на довах, і ноги, спечені на суху фіґу, що липнули чіпко до кам'яних східців. І знов ішли далі по камінцях, що розсипались спід підшов, серед килимів дроку, золотого і запашного, над якими чорне ріжкове дерево пускало зелені сльози стручків. Раптом ставали, осліплені морем. Воно виридало несподівано, зразу і зворушало душу своїм радісним світлом, синьою млою, серед якої плавав на морі Везувій, наче велика блакитна медуза. А далі знов був сивий полин, акуліні пащі агав, камінь і дрок, мов дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся.

Антін бачив перед очима те, про що говорив. Красною слова, блиском уяви — він оглушив Марту, скорив, водив за собою. Вона йшла за ними покірною, непотрібною, та третя, як тінь, і дивувалась силі, яка не давала їй змоги опертись. Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузьких провулках з застоєм теплом, що порізали скрізь садки винограду й цитрин, то білі на сонці, то сірі у холодках. Здавалось, з гір потекла колись бистра вода і лишила по собі висхлі кам'яні лежа, на дві яких безгучно блискав хвилястий рух ящірки, сірої, немов душа каміння. А ось перешкода. Од стіни до стіни заповнила вуличку в'язка колючого сіна на голові жінки. Мигнуло на мить підборіддя, кінчик рівного носа, або вогонь чорного ока — і знову так само пусто і мертво в ложі вмерлої річки. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі — і тільки знову безгучно мелькає, немов гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стін. А зза мурів огорожі дихає виноград холодками і висять жовті великі цитрини, наче жіночі з пипками груди.

— Ми входили в гори, поміж дикі уламки скель, в за-каменілу трагедію велетнів. Щось певно страшне колись сталося, коли земля була молодша і гарячіша. Одвічна непорушність двигтіла, скреготали кам'яні маси, ламався світ — і скелі в гніву одривали од матірнього лона непокірних дітей. З того часу стоять одірвані скелі з застиглим виразом надлюдського жаху, дивлячись все на громади порожнім, застиглим оком, кричучи вічно широко одкритим ротом, німим криком мертвої маски ...

Ми злазили вище, на самі вершки. Ах, що там було! Там вітер віє в міжгір'ях, напоєний дроком і полинами, гам молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить поміж камінням, міняючи бистро сум тіней на радість блиску, там бачиш, як море грає вогнями і розмовляє десь в глибині, а далі стелить шовкові поли своєї одежі до самого неба.

Я сідав на траву, вона лягала на теплий камінь, сама гаряча, наче вбирала у себе все тепло скель, що служили їй за підставу. І поки вітер грав злотом її волосся, а я в її очах дивився на небо й на море разом, ся жінка сповідала своє життя.

Вона була, здається, з Кавказу. Принаймні я зрозумів, що під час революції вона билась там з військом. Залягала в горах, робила трудні переходи, невтомима, як найкращий юнак, байдужна до смерті. Вночі перепливала бистру Куру, на бордюках, щоб достарчить своїм набой. Вона мала навіть рану од козака. Розщібнула рукав і показала шрам, а я став перед ним на коліна і уклонився.

Ми були самі серед сього простору, під чистим високим небом, і острів плив з нами на морі, як хмара на синьому небі. Я був чистий і свіжий, ти розумієш, я був молодий, не чув своїх літ і свого тіла, того лепу брудного життя, я міг би летіти ... Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?..

Голос в Антона міцнішав, ріс, і він не помітив, що вже кричить.

Марта сиділа зів'яла і винувата. Обняла руками коліна, схилила голову вниз і лице потопало у неї в скорботних тінях волосся.

Йому нарешті упала в око жінчина постать і знизила гон. Він став спокійнішим.

Не був навіть певний, чи все те бачив у сні, про що говорив; чув тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі.

Тихо, з очима, покритими мрійним туманом, він говорив їй про хід вечорів. Ще вершки скель білили на сонці, а вже тіні од них малювали на морі фіолетові силуетики, шпичасті, як зубці башти. Вечірнє сонце скувало срібну підставку для одиноких скель в морі, легких і прозорих, наче розтоплених в спеці. А коли вечір накидав врешті на скелі фіолетовий або рожевий плащ, вони — Антін і та жінка — подавались на piazz - у¹ дивитись на захід сонця. Іскія вже золотилась, як стиглий овоч. Монте - Мікеле одяглася в червоні базальти, а Везувій наче викинув в море двобарвний прапор: блакитний з рожевим. На золотому небі м'яко сіріли перловим тоном Неаполь, Пуцолі, Прочіда і островки. Сонце спускалось все нижче. Іскія чатувала на нього і чорніла в золотому тумані, немов обличчя муринки під жовтим вуалем. Ось протяглася на землю востаннє кривава рука і зарожевіли дерева цвітом мигдалів, а виноградні кущі грізно підняли високі хвилі в зеленому морі. Кривавий круг сонця уже черкався об гору. Тоді Іскія скинула з себе серпанок і, чорна, голодна, ковтнула сонце, як вона звикла щодня се робити, та вічна жерунка сонця! І був кінець. Земля напнула буденну одежу, сади оцвітали, а Іскія у спокої травила свою вечерю.

Сіро і сумно ставало на острові по заході сонця: всі фарби линяли, як в акварелі, що її підмочили. Здавалось, що тихий присмерк вишив злинялим шовком острів на сталевому морі, що острів простелився на морі, як старий гобелен.

А коли тіні поволі гусли, спокійна затока надівала на шию разок дорогого намиста — неаполітанських вогнів, і в тихі ночі тепло світились в сірих мурах католицькі каплички ...

Вже було пізно. Заспана куховарка втретє просунула голову в двері і плаксиво жалілась на холодну вечерю.

Марта піднялась штучно спокійна, холодна, байдужно кинувши на ході:

¹ Пілоца.

— Ходім вечерять.

Лямпа в столовій прикручена була. На холодних тарілках неясно чорніла печеня. Діти вже спали.

Вони вечеряли мовчки. Механічно Марта присувала до чоловіка печеню і вибирала кращий шматок. Він їв її швидко, хоч неохоче, наче підганяв його дощ, що хльоскав батогами в холодні вікна.

Тихо було і в спальні, коли облягались. Він щось спитав у неї, але так в'яло і непотрібно, що коли вона навіть не одповіла, він не звернув уваги. Марта вдавала, що спить, а він гортав книжку, закривши нею лице, хоч видно було, що не читає.

Марта чула в серці лід. Оця людина, яку вважала найближчою в світі, сьогодні одійшла од неї далеко, і кілька кроків між їх ліжками в спальні розтяглися тепер в холодні, безконечні простори. Їй хотілось подивитись на його обличчя, прочитати там нове, але їй не вдавалось. Палітурки закривали його лице, і пальці, рожеві од свічки, нервово перебирали сторінки.

Причаївшись, Марта лежала. Вона чекала. Може він гляне на неї, заговорить, розтопить лід. Але надаремне. Почула згодом, що шелестіння сторінок затихло, рука розігнулась і поклала книжку на постіль. Антін заснув, не погасивши світла.

Тоді вона встала і, затаївши дух, підійшла тихо до ліжка. Підняла книжку і поклала на столик. Хотіла загасить свічку, але не гасила. Мало не гола, тільки в сорочці, що як на те сповзала з плечей, вона тремтіла, щоб його не збудити, щоб він не побачив її, і гостра цікавість прикувала погляд її до цього чужого мужчини. Сон вже наклав на його лице строгі й глибокі тіні. Може він спить? І що він бачить у сні? що говорить йому душа, вільна од буденних клопотів? Хіба вона знала! Почувала себе такою чужою, такою самотньою дуже, наче враз одкололась од світу цілого. Одвела счі од чоловіка і окинула зором все своє тіло, од грудей до пальців ніг.— «Хіба я стара?» — Але зараз подумала гірко:— «що тіло?» — Їй хотілося плакати. Неприкрита нога Антона вибивалась спід ковдри. Марта обережно старалась її закутати.— «І тут я дбаю про тіло»,— згідно осмінулась до себе і загасила свічку.

Але думки не давали спокою і в ліжку. Вічна турбота про тіло! Щодня, роками, вона тільки і дбала про його тіло: щоб мав що їсти, щоб мав вигоди, доволі одежі, не застудився. Не жаліла для нього ні часу, ні праці. Се був її обов'язок, такий натуральний, що перестав бути навіть важким. Життя досі складалось тихо, спокійно, в неї не було причини жалітись. Вони не сварились, люди їх поважали, у них не було навіть довгів! Вона була горда, що чоловік не грає в карти, і всім хвалилась.

Аж ось сьогодні він сколотив усе, посіяв тривогу, встав перед нею незрозумілим питанням, яке конче треба було рішити. Досі Антін здавався простим і зрозумілим. Все було в нім ясне, добре відоме, укладалось в рамки, а от... Марта чула жаль до Антона: він її обдурих. Затаїв скарб, цінне щось, на що мала і вона право. Роками вони ділились лиш тілом, оддавали його один одному для грубих втіх, для радощів піклування, дрібних турбот, німуючи духом. Може в тім була її вина? Може в тім було прокляття життя?

Слова, які чула сьогодні, краса, яку здатна відчуті тільки багата душа, будила в Марті давнє й знайоме.— «Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?»— Так, вона пам'ятає, хоч може... хоч може мало і не забула. Коли вони брались— і ще в перші часи по шлюбi, у них були інші слова, але життя їх по троху стирало і розвівало, до того, що Антін, котрий якимсь чудом зберіг їх, здавався тепер Марті незрозумілим і загадковим.

Антін ворушився на ліжку. Марта підймала голову од подушки і прислухалась. Якась гостра цікавість притягала її увагу до тої людини, яка, їй здавалось, навіть диха сьогодні інакше, ніж завжди. Ніч заважала бачить Антона, але се викликало тільки яскравішу уяву. Марті здавалось, що вона все іще бачить, як він біга по хаті з помолоділим зразу обличчям. Вона хотіла, щоб швидше настав уже день, хоч невідомий, але принадний тим невідомим.

Вранці Антін стрів Марту тільки на мить, коли виходив з дому. Щось було зачіпливе й гостро-лукаве в її сухім, підкресленім оці, яким метнула на нього погляд. Але він зачіпки не підняв.

День був насуплений, сірий. Накрапав дощик. Ліниво, байдужно, без надії спинитись.

Коли в обідню пору Антін повертався додому, стрів несподівано Марту. Ішла назустріч, затягнена в синій новий костюм, що був їй так до лиця. На пері капелюха тремтіли дрібні краплини. Вона була свіжа і легка сьогодні.

— Куди ти? — здивувався Антін.

— Треба було купити дещо в крамницях.

Краска залляла її обличчя. В руках у неї нічого не було.

Видимо, вона вийшла тільки для того, щоб його стріти, бо повернула і пішла разом.

Спочатку мовчали, але потому вона обережно почала звертати його увагу, що од дощу усе потекло. Текли тротуари, вулиці і дома, блискучі залізні дахи, мокрі коні і люди, текли фіакри, дерева і вікна в крамницях. Наче дощ хотів змити всі фарби й рисунки з землі. Неправда ж?

Проти них бігла білява панна під широким брилем. Ледве встигла проколювати повз них на резинових п'ятах, а вже Мартині щоки залляв густий рум'янець. Вона обізвалась наче до себе :

— Терпіти не можу білявих.

Йшли далі, то мовчки, то розмовляли, але Антін кілька разів помітив, що жінка перейма його погляд, а потому пильно роздивляється на тих, на кого він глянув.

Обід був уже готовий. Стіл у столовій парадно білів і на ньому, у високій кришталевій підставці, червоніли свіжі троянди. Се несподіванка була — ся свіжа скатерть, а особливо квітки в таку пізню осінню пору! Антін до того не звик.

Він здивовано глянув на жінку, вона наче навмисне спустила очі, уникаючи дати відповідь, і вибігла в кухню.

Настав вечір. Антін ждав Марту до себе й не ждав. Його бажання двоїлись. Хтілось оповідати і хтілось в собі затаїти все пережите, як щось дороге, йому тільки зрозуміле й цінне.

Але Марта ввійшла. Весела, нервова трохи, і очі блищали у неї.

— Ну, ось і я.

Сіла, рівна, не вигідно на кріслі і подивилась на чоловіка.

— Прийшла дослухати твій сон.

Він вагався ненавчє, тоді вона знов зачепила.

— Ти не сказав мені навіть, як звалась твоя бльондинка.

— Моя бльондинка?

— Ха - ха ! Твоя бльондинка.

— Я сам не знаю. Я не питає.

— Ні, не повірю. Ви ж були все вдвох.

— Що ж з того ? Я не цікавився йменням. Коли ми стрічались, наші очі однаково пили блиск сонця і моря — і з нас було сього доволі. Ми разом пили красу з зеленої чаші, де стигне сік винограду, цитрин і помаранчів. Се нас єднало ... Що ж тобі ще розказати ?..

Замовк на хвилину і знову почав.

— Звичайно ми сходились вранці, брали човен і плили в море. Небо було синіше од моря, море було синіше од неба. Мені здавалось, що вони задрять одно одному. В далині тріпотіли вітрила човнів, як крила голубів в небі. Ми плили здовж сірих скель, оточених рядом кольорових молюсків. Море гойдалось. І як тільки воно одхилялось од скелі, вона одкривала червоні ясна. Але зараз м'яким любовним рухом, як поцілунком, море знов затуляло той свіжий здоровий рот.

Тепер, з моря, ми краще бачили острів. Сонце обертало звичайний камінь у мармур і змусило його годувати рослину. Він, здавалось, тремтів ввесь в напруженні творчої сили, і лиш часами, коли блукали по ньому тіні од хмар, стихала оргія сонця, блиску і фарб — і се була коротка хвилина спочинку.

Звідси нам зрозумілими стали вічні наскоки моря на острів. В якому б настрої воно не було, воно вічно штурхало камінь, вічно гризло його. Підгортало каміння під ноги і покривало водою. Ми пропливали над ними. Як скорені бестії, вони лежали на дні тихі, гладенькі, безсилі і покірно давали одягати себе рудою вовною водорослів. Згризений в гальку, камінь сірів берегами, а там, де море встигло стерти його в білий пісок, воно грало над ним блакитним вогнем перемоги. Високі скелі, гордо навислі над морем, піддались нарешті : море вигризло в них високі й глибокі і'роти. Навіть не гроти,

а цілі храми для культу казки. Ми заїздили туди. Лягали на дно човна і за хвилину опинялись в казковому царстві. Там були дива, яким не вірилось зразу. Там води горіли шафіром або смарагдом, там була піна, рожева, наче троянда, склепіння в містичному сяйві, зеленім, блакитнім, там вода крила сріблом човен, весла і наші руки. Переливалась веселка, блищало дорогоцінне каміння, грали брильянти, а різнобарвні молюски своїм тілом цяцькували підводні скелі.

Біля блакитної гrotи море здималось і раз - у - раз вливало в неї срібло своїх хвиль. Наш провідник бравсь за ланцюг, щоб скерувати човен, ми підіймались на хребті хвилі і море раптом вплювало човен в тісний отвір. Він летів серед бризків і піни, скрегогучучи, б'ючись боками об скелі, і нарешті тихо гойдався, як заспокоєний лебідь. Перше,— що я помітив, піднявшись з човна,— се білі зуби моєї сусідки. Їх одкривала радість блакиті. Може і в мене так само світились зуби. Навіть напевно. Я не годен описати тобі блакитну гrotу. Коли б ти могла створити важке склепіння з литого срібла, розпустить в рідину дорогий туркус, щоб він гойдався і грав вогнями і голубу кидав оксидеровку на стіни, коли б тобі вдалось зібрати з неба і з моря усю блакить, щоб наситити нею повітря печері, ти мала б щось слабо подібне до тої гrotи. А як світилось тіло у тій воді! Воно горіло синім вогнем. Ми гойдались на човні, наче плавали в небі, зачерпали долонями воду, а висипали з неї дощ самоцвітів. Срібна хвиля безперестанку вплювала в гrotу нові човни. А ми дивились, як з них підіймалися люди, і радість блакиті одкривала їм зуби...

Для одміни ми їздили в море ловити рибу. Запускали волосінь в глибину, і коли риба клювала, волосінь билась на пальці, як живчик. Ми їх витягали на сонце, тих яскравих, розмальованих рибок, більше подібних до екзотичних квітів, аніж до риб, трибарвних віоль, червоних чортів і кардиналів, собачих рибок і королівських; ми збирали з дна моря розкішні букети.

Повертались засмалені сонцем, обвіяні вітром, солоні од морської води...

Але траплялось, що сусідка не з'являлася зовсім... Тоді...

Антін урвав. Встав знову з крісла і заходив по хаті важким, виразним кроком, наче втоптував в землю за-таєні згадки.

— Тоді?..— підняла Марта кинуте слово.

Їх очі стрілись на мент, як кремій і кресало у злій боротьбі ...

— То - ді ...— помалу, щідячи слово по слові, одповів їй Антін: — тоді блукав я сам... Глухий, як скрипка, коли порвались у неї струни... німий, як людина, що несподі-вано втратила голос... Я її кликав, ту невідому... кли-кав, щоб разом читати книгу краси, яка для мене закри-валась без неї. Я дививсь і не бачив. Я її кликав, а вона не з'являлась...

Марті здалося, що Антін навіть зітхнув.

— Звели нас знову місячні ночі. Я сидів десь на скелі. Місяць ще не зійшов. Хор цвіркунів м'яко сюрчав у сухій траві, а один з них, покриваючи все, дзвінко тягнув свою ноту, наче між землею і небом, понад застиглим морем, снувалась й дзвеніла безконечна срібна струна.

— Вам сумно? — почув я знайомий голос зза виступу скелі і тоді тільки її помітив.

— Мені теж сумно. Ми належимо з вами до самотніх, здається, як і наш острів.

Вона сіла поруч зо мною і протягла руку над морем.

— Ви подивіться, він все пливе. Вічно самотній в про-сторах моря, а море хлюпа в його боки. Нема од нього дороги. Хіба місяць вночі збудує золотий міст, з'єднає острів з далеким і невідомим. Але міст той такий легень-кий, такий тремтячий, хисткий, що тільки мрія зважитись може ступити на нього і легким нечутним кроком по-мандрувати у далечінь ...

Я почув її голос і перестав бути мертвим деревом скрипки. Вона вже водила смичком своєї уяви по тугих струнах. Голос мій знов обізвався у грудях, і очі видю-щими стали. Я бачив, як сходив місяць, як море просте-лило йому під ноги золотий килим, а пальми, замахавши сотнями віял, вітали — «осанна!». Почув одразу, як тепла хвиля повітря, зіткана з сяйва, з запаху моря і ди-ких трав, тихо колихалась поміж маслин і біла в лице нам ароматним прибоєм. Побачив зморщкі Монте - Со-ляро, які ніколи його не старять: все те дике каміння,

що розсіялось по схилах амфітеатром, як в древнім театрі, задивившись на сцену моря, де місяць творить свою одвічну містерію.

Антін задумавсь. Видимо, він силкувавсь щось пригадати, напружував пам'ять і безпомічно мовчав.

— Тут у сні моему якась перерва,— почав винувато,— якась чорна безодня. Не пам'ятаю, що було. Я наче зник раптом, стертий з землі, і зникли зо мною острів, море й вона. Все впало у прірву.

Не пригадаю, як я опинився в човні. Не я, а ми. Ми були вдвох. Місяць висів над морем. Далекі скелі ближчими стали. Фіолетові зморщки лягли на їх обличчя, і якась тепла, материна турбота нахилила скелі над морем. Якась добрість з'єднала берег і море, згоду і смуток. І поволі, поки ріс місяць і блід, росли скелі і блідли. Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу — і став перед нами острів із моря — ввесь як Мілянський собор. А місяць вимостив золотом дорогу до нього.

Наші весла тихо плескали в морі. Спід них скакали вогні. Дрібні, маленькі, зелені, як блищаки у петрівчані ночі.

Ми зумисне направляли човен на тіні, бо там ясніше горіли вогні. Здавалось, що весла вигрібали із моря скриті в ньому скарби. Вона розщібнула рукав, закасала аж до плечей і встромила у воду руку, блакитну в місячнім сяйві.

— Дивіться! — гукала і випускала спід пальців веселі вогні, що зараз гасли.

— Тепер ми як боги! — сміялась.— Кричіть: «Хай буде світ!»

— Хай буде світ! — повторяв я за нею і теж занурював руку.

Ми нахилились над краєм човна, такі близькі до себе, що чули на щоках лоскотання волосся та тепло лиць і дивились, як виринали з таємного глибу і скакали крізь наші пальці зелені іскри, одна, друга, десята...

Потому я виймав руки, з них стікала вода, а я брався за весла й плив далі, сиплючи ними дощ іскор.

Часом наш човен натикавсь на рибацький. Ліхтар на ньому кидав червоне світло на море, на снасті, канати, бік барки і добре, обсмалене вітром лице.

— Щасливого лову! — кивала вона головою рибалці.

— Щастя і вам Мадонна! — обзивався глибокий голос, і чорний бриль поважним рухом розрізував світло.

Ми заїздили в і'роти. В них було темно, аж чорно. Але доволі було зворухнуть тільки той чорний сон, як він будився цілим пожаром, снопами іскор і перетворював воду в зоряну ніч.

У гроті «святих» обняв нас містичний, таємний страх. Ми бачили тільки удень той морський склеп, де каміння скидалось на сонних людей. Тепер так само тихо дрімали кам'яні люди. Так само спала жінка навznak, покрита рядом, і по колінах у неї, на покривалі, блукав місячний промінь. Білий, в глибокій дрімоті, схилився старець, поклав на долоні зажурене чоло. Вгорі, по склепіннях готичького храму, блимало світло невидимих лямпад і все блукало по стінах, наче вітер гойдав лямпади. Через зелену, прорізану місяцем воду видно нам було, як дрімала на дні голісінька жінка з дитям на колінах, і світло повзло у неї по повних стегнах. З чорних таємних закутків і роти безперестанку, самі собою, спливали наверх зелені зірки і тихо гасли...

Потому ми виплили в море. Далеко в ньому світились вогні рибачьких човнів. Море гойдало нас злегка, а ми сиділи поплич і наші тремтіння зливались в одно. І коли я поглянув на неї, то близько перед собою побачив її уста, такі червоні, що навіть ніч...

Марта не дала йому скінчити.

Вона піднялась, уся збіліла й сувора.

— Ти цілував її?

В її питанні була жахлива впевненість.

Дивилась на нього, наче хтіла випить таємну отруту з його очей, і рука її важко лягла на стіл.

Антін теж скочив. Щось гаряче, шалене вдарило в мозок йому. Жорстоке і гостре, як наточений ніж, мигтячий бажанням зранить.

— Так, цілував!.. — крикнув він жінці нестямно. — Цілував, чуєш? Я цілував уста, що промовляли до мого серця, що знали мову моєї душі... Хіба не маю права? Хіба вони не варті? Ти хотіла б, щоб я навік зацілував, неначе камінь, неначе ти... Ні, я ще живий... чуєш, живий!.. Я цілував!

Чув, що її раниць, і жорстока радість од того солодко тріпалась в ньому.

Марта закрила лице руками. З голосним плачем вона упала в крісло, а він дивився на її плечі, що скакали в риданні, і чув полегкість.

Потому, раптом опритомнівши, кинувсь до жінки.

— Що ти? Марточко ... Марто! Не треба ... Ну, що ж ти ... се ж тільки сон ...

Але Марта одхитнулась од нього і тупнула злісно ногою.

— Геть! не смій торкатись до мене.

— Та годі ж бо, Марто ...— благав Антін і намагався одняти руки їй од лица ...— Зрозумій же, що се лиш снилось, що нічого того не було.

Але Марта тільки голосніше ридала. Вона нічого не хотіла слухать.

— Ти її цілував ...

Він стояв на колінах, намагаючись заспокоїти жінку, одняти од лица руки. Йому вже було досадно на себе.

— Не будь же дитиною, Марто. Зрозумій врешті, що ти говориш дурниці, що в снах ніхто не винен ...

Вона заспокоїлась наче, витерла хусткою очі і, одіпхнувши Антонові руки, підвелась з крісла.

— Я розумію, що то був сон,— сказала зимно.— Але ти здатний зробити те, що тобі снилось ...

І хотіла вийти з кімнати.

Тоді Антін загородив їй дорогу. Ні, він не пустить. Коли вже так сталось, вони мусять поговорити одверто. Можливо ... Можливо, що в сні він був собою, що він здатний на такий вчинок, але винна у тому вона ...

Вона? Ха - ха!

Вона. Вона не вміла шанувати життя, оберігати його красу. Щодня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя — злочин.

Марта горіла злістю.

А він? Хіба він не зачинявся од неї, не ховав живу воду душі, як той скупий, що боїться, аби на його скарби не впав чужий погляд? Чого ж винна тільки вона?

Ні, спочатку він був інакший, але не можна ж зростити квітку на безводному ґрунті. Вона зів'яне. Він розуміє, без прози трудно прожити. Нехай буде наверху

піна, але під нею мусить в келеху грати чисте вино, і той, хто лле у нього безперестанку воду, позбавить смаку вино.

За вікнами билась осіння негода, а в хаті, душній і димній, що одна тільки жила серед сонного царства дитячих ліжок, ішов бій невдоволених душ.

Вони нагадали один одному найменшу вину, гріхи проти Духа Святого, докоряли за байдужність, свою самотність, здичіння в болоті життя.

— Ти обросла буденним, наче корою,— кричав Антін.

— А ти був вдома тільки столовником!..

Ім було душно. Антін розщібнувся. Розтріпаний 'весь, він носився по хаті, наче хтів розіпхнути плечима стіни тісної кімнати, і довге волосся гналось за ним у тій біганині.

Марта розчервонілась, упріла, обтирала хустинкою шию і блищала очима.

— Ти ... ти, як Цірцея хотіла б обернути мене в свиню.

— Іди, цілуйся з ким хочеш ... мені байдуже!

Вони посварились.

* * *

Тепер між ними часто була незгода. Дикі, пристрасні сварки, як злива, розсікали їхнє життя, досі таке спокійне, одноманітне, «щасливе», як ще недавно думала Марта. Але доволі, щоб прошуміла буря, її серце, омите сльозами, цвіло й молоділо. Яка вона була щаслива, коли між двома сварками, хоч на хвилину, їй вдавалось знайти спільну з Антоном мову!

Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєнно, сильно, до всіх і всього. До стрічних жінок, до природи, до вечорів, коли він замикався у своїй хаті, до його думок і мрій. Їй хотілось мати його тільки для себе, неподільно, цілком. Вона не була певна у ньому. Якась небезпека вічно тримала її в тривозі, робила трохи чужою для чоловіка. Тепер Антін не бачив щоранку голих жінчиних ніг, не чув скучних і прозаїчних снів, не прибирав по всіх хатах спідниць. Щось молоде, давнє, дівоче прокинулось в Марті, якийсь фермент: він нищив спокій, ще недавно такий бажаний. Але у тім, що вона чула потребу знов здобувати давно здобуте на власність, таїлась нова принада, відгук її весни. Вона не знала, чи надовго їй стане сили, чи одшумлять коли бурі, але тепер вже частіше червоніли за їх столом троянди...

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати,— чи то вічний шум Черемоша і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері¹, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки — і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бішеня.

Туго росла дитина, а все ж підростала і не стямилась навіть, як довелося шить їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і невідоме нікому, або без причини кричить. Гачі² на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала :

— Ігі на тебе! Ти обміннику! Щез би у озеро та в тріски!

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками³, маленький і білий, наче

¹ Безлісній горі.

² Штани.

³ Царинка — обгорожений сінокіс близько од оселі.

банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де гаджуги¹ кивали над ним галузками, як ведмідь лабами.

Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що мов дзеркала блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дрімали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

— Іва!.. мо - ой! — гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, пукав з листочків, робив свистілку, або пищав у травинку, намагаючись вдавати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресаню (бріль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на островах², і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він вже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля — одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повстала зозуля — і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може в о н о до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що а́рідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржінку³; оленів, зайців і серн; що там блукає веселий Чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях⁴, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувати байки й молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать бліде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси,

¹ Смерски — рід наших ялинок.

² Острєва — суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно.

³ Худобу.

⁴ Диких верхах гір.

провалля, хати й загороди та чигають на хрестянина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

Тепер він вже мав обов'язки — його послали пасти корови. Гнав у ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смеречок і вже звідти обзивались до нього, як спід води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччю гори, виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.

Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін колокольця. За галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней до хмар, що все стирали бліду усмішку царинок. Гори щохвилини міняли свої настрій: коли сміялась царинка, хмурился ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що вилясь, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась.

Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий ґрунь (верх). Ледве помітною стежкою підіймався вище й вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з камінця на камінець, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кущів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки коров обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек. Під ногами в Івана кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень го-

гозів і афин¹ запустила своє коріння у глибінь моху, а зверху сипнула росою червоних та синіх ягід.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним фоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло злотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри², зза Ігриця оксамитовим гулом котився грім.

Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови.

І ось раптом, в сій дзвінкій тиші, почув він тиху музику, яка так довго і невловимо вилась круг його вуха, що навіть справляла муку! Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він принаймні ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі — і скаменів. На камені верхи сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув рижки і, заплющивши очі, дув у флюяру.— «Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» — розливалась жалем флюяра. Та ось рижки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі.— «Є мої кози... є мої кози...» — заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись зза галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хтів тікати і не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, щезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром.

Іван гнав тепер вниз, без тями, наосліп, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав. Скільки лежав, не пам'ятає.

Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він заспокоївся трохи. Здивований, наслухав якийсь час. Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому. Він вийняв денцівку. Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати з початку, напружав пам'ять, ловив якісь згуки — і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому

¹ Лісові ягоди.

² Ватра — вогнище.

спокою — і лісом поплила чудна, невідома ще пісня, радість вступила у його серці, залляла сонцем гори, ліс і траву, заклекотіла в потоках, підняла ноги в Івана і він, пожбурнувши денцівку в траву та взявшись у боки, закружився у танці. Перебирав ногами, ставав легко на пальці, бив босими п'ятами в землю, щібав голубці, крутився і присідав.— «Є мої кози ... є мої кози ...» — щось співало у ньому. На сонячній плямі полянки, що закралась в похмуре царство смerek, скакав біленький хлопчик, немов метелик пурхав зі стебла на стеблину, а обидві корови — біланя і голубаня, просунувши голови межі галузки, привітно дивились на нього, жуючи жуйку, та зрідка дзвонили йому до танцю.

Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта¹, оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччик Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю і завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись у бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята. Їхня родина була невелика: старинні двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви і особливо на храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околишніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудіне (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку

¹ Довга на сажень сурма з дерева і з кори.

через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що біла його по ногах.

Сідлались коні і суточками¹, зеленим верхом, ішов пишний похід та закосичував плай гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом, вздовж Черемоша плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів, жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля.

Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів.

Вони вже вертали з храму, тато був трохи напийтий. Раптом на вузькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. Вози, кінні і піші, чоловіки й жінки — спинились і збились в купу. В лютому гвалті, що звівся одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як кремінь і криця стялись роди — Гутенюки з Палійчуками, і перше, ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь², кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! се певно Гутенюкова дівка! І не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала :

— Нічьо... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

¹ Суточки — обгорожена гірська стежка.

² Жінота.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

— Мені неня купили нову запаску ... і постולי ... і мережані капчурі ... і ...

Він все ще не знав, що сказати.

— Я си обую файно та й буду дівка ...

Тоді йому заздрісно стало.

— А я вже вмю грати в денцівку.

— Наш Федір зробив си таку файну флюяру ... та й як заграє ...

Іван надувся.

— Я вже щезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

— А нашо ж ти б'єш си ?

— А ти нашо коло воза стояла ?

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою.

Витягла врешті довгий цукерок.

— Ади !

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

— На !

Він завагався, але узяв.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дробета (вівці), що якась Марцинова — сліпа на одно око — покрала у них муку ... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іванове серце ...

І втретє затрембітала трембіта про смерть у самотній хаті на високій кичері : другого дня по бійці помер старий Палійчук.

Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилось безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги.

Але в Івановій пам'яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчам, що, скривджене ним безвинно, повним довір'я рухом подала йому половину цукерка. В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по су-

сідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята.

Марічка його прийняла, як би давно сподівалась: він буде з нею пасти овечки. А й справді! Нехай жовтаня та голубаня для себе б'ють в колокільці та вирікують в лісі, а він йме пасти її ягнята.

І як вони пасли!

Білі ярки, збившись у холодок під смереку, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом. Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймався у небо чорний привид гори і дихав синню, що не хтіла тануть на сонці. В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивою бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання. Але вухо уперто ловило і побільшало до найбільших розмірів усякий звук, що мусив жить в лісі, і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей.

— Чуеш, Іва? — шепотіла Марічка.

— Чому б не мав чути? А чую.

Вони обоє знали, що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерева і хека з втомлених грудей.

Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором. Сонце спочивало на їх яснім волоссі і било в очі, а ледова вода потоку щипала тіло.

Марічка перша змерзала й пускалася бігти.

— Стій,— гукав на неї Іван,— звідки ти?

— З Я - вор - рова,— цокотіла зубами синя Марічка.

— А чия ти?

— Ковальова.

— Бувай здорова, ковальова! — щипав її Іван і пускавсь доганяти, аж поки потомлені, але загріті, не падали на траву.

В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним цвітом та синів лабуштан низкою черевичків, жалібно кумкали жаби.

Іван нахилився понад потоком і питав жабу :

— Кума - кума, шос варила ?

— Бурак — борщ. Бурак — борщ. Бурак — борщ ...—
кректала Марічка.

— Бураки - ки - ки !.. Бураки - ки - ки ! Бураки - ки -
ки ! — верещали обое, заплющивши очі, аж жаби здиво-
вано мовкли.

І так вони пасли, що не раз розгубили овечки.

Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний як сме-
річка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пиш-
ну кресаню. Марічка теж вже ходила у заплітках, а се
значити мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли
більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято, або в не-
ділю. Сходились коло церкви, або десь у лісі, щоб ста-
риня не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка
любила, коли він грав на флююру. Задуманий все, встром-
ляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили
другі, прикладав мережану дудку до повних уст, і чудна
пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву
царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно
було, і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші
свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та
ось зза гори встає вже бог - сонце і вкладає свою голову
в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла
земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток,
легким ходом ідуть у танцях по царинках нявки, а під
ногами у них зеленіє перша трава.

Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом за-
сміялись трави, на всьому світі тільки дві барви : в зе-
леній — земля, в блакитній — небо. А долом Черемош
мчить, жене зелену кров гір, неспокійну і шумливу ...

Трембіта !.. Туру - рай - ра ... Туру - рай - ра ...

Заграло серце у вівчарів, забляляли вівці, учувши
пашу ...

Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів,
з гайна́, встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже
бачить заспаним оком свою поживу.

Б'ють плови¹ весняні, ричать громом гірські верхи —

¹ Негода, дощі.

і дух злого холодом віє від Черногори ... а тут раптом з'являється сонце — праве Бюже лице — і вже дзвонить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з потічка в потічок — пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця ...

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка —
Люблю тебе, файна любко,
Та й твої словечка ...

Тихо дзвонить фоя смerek, тихо шепчуть ліси холодні сні літньої ночі, плачуть дзвінки коров, і гори безперестанку спускають сум свій в потоки.

З лоскотом і зойком летить десь в долину зрубане дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають — і знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть ... Спочив хтось навіки цю тяжкій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила ... от тепер вже співаночка комусь си скінчила ...

Марічка обзивалась на гру флюяри, як самичка до дикого голуба — співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись — не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще у колиці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталось на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека — все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первісним житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт. Її круглі литки, опалені сонцем і од колін голі до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.
На все село іскладена пісенька новенька.

Маріччина пісня оповідала всім добре знайому подію, ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од того та навчав не любити чужі молодичі. Або про горе матері, якої син загинув у лісі, придушений деревом. Пісні були сумні, прості і ревні, аж краляли серце. Вона їх звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.
А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Вона давно вже була Іванкова, ще з тринадцяти літ. Що ж в тому дивного було? Пасучи вівці, бачила часто, як цап перчить козу, або баран валує вівці — все було так просто, природно, відколи світ світом, що жадна нечиста думка не засмітила їй серця. Правда, кози та вівці стають од того кітні, але людям помагає ворожка. Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию.

— Любчику Йванку! Ци будемо в парі усе?

— Єк Бог даст, моє солодашко.

— Ей, ні! Велику пізьму, має у серці стариня наша. Не набутися нам.

Тоді його очі темніли і груз топірець в землю.

— Я не требую їхнею згодою. Най шо хоче робе, а ти будеш моею.

— Ой мой — мой! шо ти говориш ...

— Шо чуєш, душко.

І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж постолы розсідались.

Однак не все так складалось, як думав Іван. Гадзівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити і треба було йти в найми.

Жура гризла Івана.

— Мушу йти в полонину, Марічко, — сумував він за-здалегідь.

— Шо ж, йди, Іванку, — покірно обзивалась Марічка. — Така нам доля судилась ...

І вона співанками косичила їх розлучення. Їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лица біляву головку, стиха співала йому над вухом :

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину.

— Ізгадаєш?

— Ізгадаю, Марічко.

— Нічю!—потішала вона його.—Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицю та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, шо не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков — тоту бачить Іванко... Тільки співати залишу...

— Чому? Співай, Марічко, не втрачай веселості свої, я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Співаночки мої милі,
Де я вас подію?
Хіба я вас, співаночки,
Горами посію,—

стиха обізвалась до нього Марічка.

Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я си буду, молоденька,
Сльозами вмивати.

Марічка зітхнула і ще сумніше додала :

Ой як буде добра доля,
Я вас позбираю,
А як буде лиха доля,
Я вас запехаю...

— Отак і мені... Може і занехаю...

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, ґруні й полонини, дзвонять потоки і виспіває сонце... Але прийде пора, він поверне до неї і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуть чим весілля...

* * *

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай¹ радісно підіймався угору поміж воринням². Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя

¹ Гірська стежка.

² Огорожа з дерев'яних лат.

на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос.

— Слава Ісусу!..

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів¹ з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова, або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище. Сонце починало пекти, і кам'яниста доріжка мулила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить кресаню жмутком червоної грані, або блідим вінком невістувки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де' плакався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини — «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корені смerek і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого поточку якась добра душа лишала горнятко або коновочку гусянки.

А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й фої, як кістяки. Пусто й дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом й людьми, де лиш готури гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли у далині. Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання і розросталось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смerek, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали

¹ Повітка на сіно.

хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалось, морські буруни застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та заллять світ. Вже синіми хмарами підпирали крайнебо буковинські верхи, оповились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він вже стояв на ній, на сій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом і здавалось, що ті безконечні сині вали таки ідуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер, гострий як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнути на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору аж до крайнеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що його голос пропав би у сих просторах, як комариний писк...

Треба було спішити.

За горбком, у долинці, де вітер не так дошкуляв, він знайшов стаю¹, закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де ночувати при вівцях. Ватаг зайнятий був добуванням живого вогню.

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягали ремінь, від чого скалка крутилась й скрипіла.

— Слава Ісусу! — привітався Іван.

Але йому нічого не одповіли.

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив в ватру, зложену коло дверей.

— Навіки слава! — обернувся він до Івана.— Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьмєся маржини та й нас, ирщених...

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, путин² та голих лавиць йшов запах пустки.

¹ Дерев'яний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз бриндзю).

² Дерев'яна посудина.

— Завтра приженуть нам худібку, коли б допоміг Пан-біг усю людям віддати,— обізвавсь ватаг і розповів, що Іван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського газди.

— Мико!..— гукнув він у двері,— а розклади борше ватру у стаї...

Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

— Ти ж хто, браччіку, будеш — вівчар? — зацікавивсь Іван.

— Ні, я спузар,— одкрив зуби Микола,— маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!..— Він навіть з жахом озирнувся навколо.— Та й піти до потоку води, та й у ліс дров...

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу фою і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачеплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє життя живим негасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І, наче знаючи се, вогонь вивсь гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму...

Чотири сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочить на ноги, показати зуби та наїжити шерсть.

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечерять.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності з'їсти свою першу полонинську кулешу...

* * *

Яка ж тотя полонинка по весні весела, як овечки у ню ідуть із кожного села!..

Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жерця, ноги ступають твердо й широко, а дим з головешки фурка за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають перехо-

дити вівці, ватаг кида вогонь, а сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок, котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки, і під ногами її радо зітхає земля. Він чує далеке дихання отари, ричання коров і ледве вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітати полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг Бог зібрати худібку до купи, щоб так допоміг усю людям віддати ...

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу голівку ...

* * *

Полонинко, верховинко, чимесь так згорділа, чи не теми овечками, що - сь тільки узділа ?

— Гісь ! гісь ! — підганяє ззаду вівчар. Вівці ліниво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну.— Гісь ! гісь !..— Голі морди, з старечим виразом зануди одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись бозна кому : бе - е ... ме - е ... Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розгинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка. Бир - бир !. Вівчарки нюхають вітер і одним оком скоса поглядають на вівці, чи все в порядку. Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драгліє отара. Птруа́ ... птруа́ !.. Горляний поклик все навертає крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризують у корінь солодку бриндушу, хря-

Зуст або рожевий горішок. Бир! бир!.. Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим р'ябим кожухом. Хрум - хрусь ... Бе - е ... ме - е!.. хрусь - хрусь ... Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце. Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце залляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарами ідуть довгі їх тіні. Птруа!.. птруа!.. Хрум - хрусь ... хрусь - хрусь ... Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться м'яко вовниста хвиля на полонині, а вітер почина грати на далекім воринні. Дзз ... тонко співає він в одколоту скалку, докучно бринить, як муха. Дзз ... обзивається грубо друге вориння, наводячи сум. Хмари все прибувають. Вони вже закрили півнеба, гасне далекий Бескид і чорніє і похмуріє в тінях, немов удовець, а полонина ще молодіє. І питається вітер тонко в воринні: — «Чому ти ся бай не жениш, високий Бескиде?» — «Бо зелена полонинка за мене не піде», — сумно зітхає Бескид. Блакитне небо замазалось сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай. Холодний вітер розпраєла крила і б'є ними у груди попід кептар. Так трудно дихать, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай б'є ... Тонко заводить вориння, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотний сум ... Дзз ... дз - и - и ... Невгавуче, безперестанку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хтів би не слухать, але не можна, хтів би втекти — та де? Гісь - гісь!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! Бир - бир!.. Мурко!.. Але Мурко вже наворачтає. Обганяє вівцю, вітер настовбурчив на ньому шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув в отару. Дзз - и - и ... Дззі - і - і ... Так зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Зціпив би зуби й замовк. Боли, дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай, се «той», бодай скаменів!.. Отак, здається, впав би на землю, безсилий, затулив вуха руками та би заплакав ... Бо вже не годен ... Дзз - и - и ... Дзі - у - у!.. Йой!..

Іван виймає флюяру і дме у неї що має сили, але той, навіжений, сильніший за нього. Летить од Чорногори, як розгнузданий кінь, б'є копитами трави і розмечує гривово звуки флюяри. А Чорногора, мов відьма блима за ними

більмом — сніговим полем спід чорних розпатланих кіс і лякає. Дзи - и ... Дзі - у - у !..

Закотилися вівці в долинку і тут тихіше.

На сірому небі показалось блакитне озерце. Остра полонинська трава сильніше запахла. Озерце в небі виступає з берегів і вже широко розлило води. Заголубіли знову верхи, а всі долини налились золотом сонця.

Іван дивиться вниз. Там десь, між горами, де люди, по зеленій отаві походжають білі ноги Марічки. Її очі звернені десь на полонину. Чи співає свої співанки? А може справді порозсівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла.

Ой як будуть вівчарки
Білі вівці пасти,
Будуть мої співаночки
За кресаню класти ...

згадується йому милий дівочий голос, і він зриває квітку та закосичує нею кресаню.

Птруа́ ... птруа́ ... Сонце пече. Робиться душно. Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стягти губами солодкий храбуст, та лишають по собі свіжі бабельки. Хрусь - хрусть ... хрум - хрум ... Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють хребти, як в озері хвильки ... Бе - е ... ме - е ... а собаки усе тримають отару у берегах.

Потомились вівчарки. Лягають і носять боками в траві. На довгий червоний язик, що звисає між іклами, сідають мухи. — Бир - бир ! — сердито гукає Іван, і вже собаки при вівцях.

Далеко на полонині, під густим лісом, пасуться корови. Бовгар¹ сперся в задумі на довгу трембіту.

Так поволі тягнеться час. Гірське повітря прополокало груди, хочеться їсти. І як самотньо ! Стоїш тут маленький, як бадиллина у полі. Під ногами зелений острів, що його обливають блакитні води далеких гір. А там, по суворих диких верхах, десь в безводах, в безслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись. Лиш одно — сокотися ...

Гісь - гісь ! Трусяться вівці зеленим полем і м'яко сту-

¹ Коров'ячий пастух.

пають по траві постולי... Тиша така, що чутно, як кров тече в жилах... Сон налягає. Кладає м'якеньку лапу на очі і на лице і шепче до вуха: спи... Вівці тануть перед очима... от вже з овець стали ягнята, а от нічого нема. Поплили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой, не обдуриш, небого, ой ні... Іван знає, що то лісна, а не Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком...

І раптом дике, передсмертне ревіння корови викидає його зі сну. Що? де? Бовгар, як стояв, спершись трембітою в землю, так і застиг. Рудий бугай вдарив ногами в землю, зігнув воласту шию і підняв хвіст. Він вже мчить на той крик, високо скаче і рве ногами траву. Ріже ногами повітря. Бовгар стрепенувся і поспішає за ним до лісу. Бахнув у лісі стріл. Бах - бах - бах... заgrimіли з рушниць верхи. Бах - бах - бах... озвались дальші і все німіє. Тиша.

— Певно «вуйко» зарізав корову,— дума Іван і пильніше оглядає свою отару.

Птруа́ - птруа́... сонце наче заснуло, вітер затих і перенісся з землі на небо. Він вже громадить там хмари, таке саме збурене море верхів, яке бачив круг полонини. В безконечних просторах загинув час і не знати, чи день стоїть, чи минає...

Раптом до вуха долітає давно жданий поклик трембіти. Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мелодійним тремтінням оповідає, що кошари чекають на вівці...

Гісь - гісь... Мечуться пси, блеють овечки і ллються перістим потоком в долину, трясучи вим'ям, обважнілим од молока...

* * *

Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатий дощик. Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою як губка, одежа на вівчарах стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці¹ під час доїння.

¹ Струнка — намет для доїння овець. Козар — козячий пастух.

Іван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами сти-скає дійницю. Біля нього — чорний пелехатий козар, що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дробета, яким прибува молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидше здоїли. Алеж бо почекайте, сараки, бо так не йде ... Лиш по одній ...

— Рист! — сердито кидає ззаду гонінник в овечий ле-мент та хлюска мокрим прутом.— Рист! рист!..— підба-дьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудою скаче у струнку вівця.— А! бодай бис...— клене козар і не кінчає: а ну скажеш в таку годину!

Навиклим рухом Іван хапа вівцю за хребет і тягне до себе задом понад широку дійницю. Покірно стоїть вівця, неvigдно розчепіривши ноги, така дурна, і слуха, як дзюрить з неї молоко у дійницю.— Рист! — хлюска зза-ду гонінник.— Рист! рист! — покликують і собі вівчарі. Здоєні вівці, немов стуманілі, падають в загороді на ка-мінь, кладуть голову на лапки і кривлять голі, старечі гу-би. Рист! рист!.. Іванові руки безперестанку мнуть тепле овече вим'я, одтягають дійки, а по руках в нього тече молоко, що пахне лоєм і підіймає з дійниці масну солод-ку пару. Рист! рист! Вскакують вівці, як очманілі, розче-пірюють над дійницями ноги і десять вівчарських рук мнуть тепле вим'я. Жалібно плаче мокра отара по сей і той бік струнки, падають в загороду знесилені вівці, а густе молоко дзвінко дзюрить в дійницю та затікає теплим струмочком аж за рукав. Рист! рист!..

Козар сміється очима до своїх кіз. Вони не те, що овечки, в них гостре серце. Не падають трупом, як плохі вівці, а твердо стоять на тоненьких ногах. Цікаво підняли ріжки і дивляться в мряку, наче крізь неї щось бачать і так бадьоро трясуться у них тоненькі борідки ...

* * *

Опустіли кошари. Тиша і пуста. Може там десь, в гли-боких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у се віриться мало. Тут, в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що жи-вуть в самотині тільки для себе, вікує тиша.

Лиш в стаї тріщить негасимий вогонь і все висилає синій дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває

в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З подри¹, де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати з стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни. Бо тим самим пахне і ватаг. Нові бербениці й барильця німують в кутку, хоч тільки запукай до них — і обізветься голос, що там жиє. Холодна жентиця² світить з коновки зеленим оком. Ватаг сидить серед свого начиння, як батько серед дітей. Все воно — чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербениці й жентиця — все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко уже гусне, але ще йому не пора. Тоді ватаг вийма зза череса цілий жмуток дерев'яних колодок і починає читати. Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що кому належить. Турбота зсува йому брови, а він уперто читає. «Мосійчук має штирнадцять дробет, а му належить» ...

За стінкою стаї спузар виводить :

Питається у баранця
Круторіжка вівця,
Чи ти вродиш, баранчику,
Зеленого сінца?

— Розспівався! — сердиться ватаг і наново перелічує карби.

Не знаєш ти, круторіжко,
Яка буде зима,
Чи ти вийдеш, чи не вийдеш
З полонинки жива ...

докінчує спузар у сінях і входить в стаю.

Закопчений, чорний, згинається над вогнем, і білі зуби блищать у нього. Вогонь потріскує стиха.

Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розщібає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям руки. І так застигає над молоком ...

Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, і навіть спузар не сміє кинути оком на молоко, поки там твориться

¹ Полиця під дахом.

² Сироватка.

щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німому чеканні, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає в вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що на споді в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть, бгають та гладять там в середині, і раптом з дна посуду, спід молока, підіймається кругле, сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескати боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду ...

Ватаг легко зітхнув. Тепер і спузар може вже глянуть. Славний родився будз, ватагові на втіху і на пожиток людям ...

Одчиняються двері нарозтіж, вітер дме з подри, ватра з радості лиже чорний котел, в якому сироватка гуля коломийки, і серед диму й вогню блищать в спузаря зуби ...

А коли сонце заходить, ватаг виносить з стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко ...

* * *

За своє літування у полонині зазнав Іван не мало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте — і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли серни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щипати траву. А що розсипляться серни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе — ще й погейкує на худібку. Тут раптом зв'явся вітер, а те стадо як пірсне, так і пропало. Отак якби хухнув на скло, воно запітніє, а потому щезне усе, наче нічого не було.

Він показував іншим, але ті дивувалися: — «Де? Сама лиш мряка».

За два тижні «великий» — так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарівав ще п'ять корів.

Часто негура¹ заставала вівці у полонині. У густій мряці, білій як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи. — Г-ей! — кликав Іван перед себе. — Г-ей! — відізналось глухо на його поклик, як спід води, а звідки, де був той, що кричав — невідомо. Вівці сивим туманом котились попід ногами, а далі пропадали й вони. Іван йшов безпомічний, простягнувши руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись, і кликав: — Геї!.. — Де ти? — обзивалось вже ззаду — і Іван мусив ставати. Стояв безпорадний, згублений у липкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кінець трембіти розпливався у мряці, а здушений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги. Так вони розгубили кілька овечок.

«Вуйко» роздер ще дві корови, але то було востаннє: добирався вночі до стаї та й настромився на кіл. Тепер його шкура сушиться на кілках і на неї брешуть собаки.

Часом біла на полонині плова. Святий Ілля воювався з тими — цур їм та пек! Так блискав мечем і так гримав з рушниць — свят еси Господи! — що лупилося небо та западало на гори, а щойно лусне, то щось чорне за кожним разом зів'ється туди - сюди — та й шусть під камінь... Він, щез би, глумиться Богові, підставляє свою гузицю, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки...

У Петрівку упали зйми — і то такі тяжкі, що три дні не сходив сніг. Тоді розчахнулось багато овечок...

Зрідка приходили люди з долини. Їх обступали, питаючись навперейми:

— Що чути селом?

І як ті діти слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що буришки² нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла.

Потому всі разом пили за здоров'я маржинки, гості

¹ Туман.

² Картопля.

набирали у бербенна бриндзи та в мирності знову спускались в долини.

Вечорами біля стаї палали вогні. Вівчарі скидали з себе одержу та трусили над ними воші, або, зібравшись до купи, зголоднілі за літо без «челядини», вели безконечні масні розмови. Їх регіт покривав навіть сонні зітхання худоби.

Іван перше, ніж облягатись, кликав до себе Миколу, завжди співучого і говіркового.

— Мико!.. ходи д'мені, браччіку!..

— Почекай, браччіку Йва, я зараз,— гукав до стаї спузар, і вже звідти долітала до Івана його співанка :

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю,
Викохує вівчариків,
Сирок і жентицю ...

Микола був сиротою і виріс у полонині.— «Плекали мя вівці» — говорив він про себе, приглашуючи непокірні куцерики.

Упоравшись, лягав спузар біля Івана, весь чорний, пересичений димом, й блищав молодими зубами при вогні ватри. Іван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав :

— Оповіж, браччіку, казку якус, ти їх багато знаєш ...

З чорного неба капали зорі й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дримали гори.

— Відай ростут,— кидав наче до себе Іван.

— Хто?

— Гори.

— Перше росли, тепер перестали ..

Микола мовкне, але потім додає стиха :

— З первовіку не було гір, лише вода ... Така вода, гей би море без берегів. Та й Бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутигься шум.— «Хто ти є?» — запитав. А воно каже : — «Не знаю. Живий сме, а ходити не можу».— А то був арідник. Бог про него не знав, бо він був як Бог з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом об'я побратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів Бог землю зробити, а як дістати

з дна моря глини — не знає, бо Бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього — та й каже: — «Я бих туди пронир». — «Пронри». — От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узяв Бог глину, розсіяв. — «Більше нема?» — «Нема». — Поблагословив Бог ту землю та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, не можна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. — «Плюй» — радить Бог. Зачав він плювати та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вища за другу, до самого неба доходять. Вони б і небо пробили, коли б Бог не заклav. Відтоді перестали гори рости...

Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

— Кажи, браччіку, далі, — просить Іван, а Микола знов починає:

— Арідник був здатний до всього, що надумав — зробив. А Бог, як що хотів мати, мусив вимудровувати в него або украсти. Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грає, а вівці пасуться. Побачив Бог та й вкрав того в него і вже обоє пастушать. Що є на світі — мудрощі, штудерація всяка — то все від него, від сотони. Де ще лиш є — віз, кінь, музика, млин або хата, все вигадав він... А Бог лиш крав та давав людям. Таке то... Раз арідник змерз та й, щоб завітись, вигадав ватру. Прийшов Бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знає, чого він. — «Все ти, каже, у мене покрав, а сього не дам». — Але дивиться арідник, а Бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у Божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перша ватра була без диму, чиста, а відтоді курить...

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили...

Занедужав Микола — і Іван замість нього пильнує ватри. Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там в кутку, де неспокійно хвилюють тіні од бербениць, постогнує хоррий. В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгору,

під дах і вилігає крізь ґонти. Часом нечистий дихне у діру, і тоді дим з силою буха та гризе очі, але то добре, бо не можна заснути. А сон налягає. Щоб одігнати його, Іван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить сокотити вогонь, сю полонинську душу, бо хто знає, що б сталось, якби не вберіг! Весела грань сміється до Івана спід важкого накладу і раптом чезне. Перед очима пливуть вже зелені плями, розпливаються у царинки, у смерековий ліс. По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кида в поліг граблі і простягає до нього руки. І в ту мить, коли Іван ось-ось має почути м'яке тіло Марічки на своїх грудях, з лісу виходить з риком ведмідь, а білі вівці мечуться вбік і одділяють його од Марічки.— «Ху, пек ті та цур!.. Невже заснув?» Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола.

Чи не пора варити кулешу на сніданок для вівчарів?

Іван виходить з стаї.

Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля застаїнок ватри. Вівчарки обступили Івана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. А над ними розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, опріч сих двох полонин? Одна послалась долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух.

А може нема нічого. Може ніч затопила вже гори, може зсунулись гори, роздушили усе живе, і лиш одно Іванове серце глухо калата під кептарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, почина ссать йому серце. Щось велике, вороже душить його, ся затверділа тиша, байдужний спокій, сей сон небуття. Нетерплячка стука йому до голови, за горло. хапає неспокій — і, стрепенувшись раптом, він з криком, улюлюканням й зойком кида собою у полонину, щоб серед ґвалту вівчарок, дико ревучим клубком зламати тишу, розбити ніч на скалки, як камінь шибку. Ов - ов - во!.. — одзиваються збуджені гори ... га - га - га ... — повторяють в тривозі далекі верхи і знову зімкнулась розбита тиша. Вів-

чарки вертають назад, скалять до Івана зуби та махають хвостами.

Але зробилось іще сумніше. Схотілось сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови. Жаль вхопив серце, солодка туга. Згадки почали його заливати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: — «Іва - а !» Хтось його кликав. О! знову — «Іва - а !..»

Марічка? Де вона взялась? прийшла на полонину? Вночі? заблудилась і кличе? Чи може йому причулось. Ні, вона тут. Серце калата в Іванових грудях, але він вагається ще. Куди іти? І знову, утрете, долітає до нього звідкись: — «Іва - а !..» Марічка... вона... напевно... Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудюю не можна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно, се його кличе лісна. І хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї.

Пора варити кулешу. В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашна пара мішається з запахом диму. Ватаг потягається вже... почина дніти. Але хто його кликав? А може то була таки Марічка?

Його тягне подивитися ще, коли стало видніше. Йде в полонину. Холодні роси сідають йому на постолі, небо зачервонілось і зблідли зорі. Іван виходить на верх — і раптом холоне. Де він? Що з ним? Куди ділися гори? Води обляли кругом полонину, потопили верхи, і полонина пливе самотою в безкрайому морі. Од Чорногори подихнув вітер, повні води хвилюються стиха, чутно, як невидиме ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря весь сивий верх, з якого стікає вода. Сильніше подиха холод, зростають вали на морі і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився. Води постікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось - ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину.

* * *

Так літував Іван у полонині, аж поки вона не спустилася. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать стоптані трави,

а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишилися тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе Бог, сам має й заснути. А коли і їх вже не стало, на засмучену полонину приволіклась мара та й ніпа по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

* * *

Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи¹ збили Марічку з ніг, кинули потім на гоці і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати.

Іван не вірив. Се, певно, штуки Гутенюків. Дізнались про їхнє кохання й сховали Марічку.

А коли зо всіх боків чув лиш те саме, рішив шукати тіла. Мусило ж прибити десь до кашіци, десь люди мали його спіймати. Пішов вздовж річки, повний пекучого гніву і злоби до її вічного шуму, до киплячої люті.

В одному селі знайшов таки тіло. Його вже витягли на зарінок, але він не пізнав в ньому Марічки. Се не Марічка була, а якийсь мокрий лантух, синя кривава маса, стерта річним камінням, як у млині...

Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: — «На, жери і мене!» — Але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Затуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки. Блукав по лісі, поміж камінням, в заламах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село. Знаходив ожини, гогози, пив воду з потоків і тим живився. Потому щез. Люди гадали, що він загинув з великого жалю, а дівчата склали співанки про їхнє кохання та смерть, які розійшлися по горах. Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний. Оповідав, що

¹ Габа — хвиля, гоц — водоспад, кашіца — дерев'яна обшивка берегів.

пастушив на Угорському боці. Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було г'аздувати.

Коли замовкли стріли пістолів і одспівали весілля, а жінка пригнала до загороди вівці й корови, Іван був задоволений навіть. Його Палагна була з багацького роду, фудульна здорова дівка, з грубим голосом і властою шиєю. Правда, вона любила пишне лудіне, і не мало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка! Поглядаючи на овечки, що бляєли в загородах, на свій писаний ботей¹, на корови, що дзвонили та рули по випасах в лісі,— він, не журився.

Тепер він мав коло чого ходити. Не був жадний багатства — не на те гуцул жие на світі — саме плекання маржинки сповняло радістю серце. Як дитина для мами — такою була для нього худібка. Ввесь час, всі думки займала турбота про сіно, про вигоди маржинці, щоб не заслабла, щоб хто не зурочив, щоб вівці щасливо котились, а корови уположались. Скрізь, од усього, була небезпека і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати, підкурювать, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти. Палагна йому помагала. З неї була добра г'аздиня і свої вічні турботи він ділив з нею.

— Ну, і сусіди дав нам Пан Біг! — жалілась вона чоловікові. — Війшла даві в притулу Хима, глянула на ягнета та як сплесне в долоні: — «Ій! які вони файні!» — На, маеш, гадаю собі. Не встигла та за поріг, а двоє ягнет закрутилось на місці — та й вже по них... Ігій на тебе, відьмо!..

— А я йду вночі, — оповідав Іван, — повз її хату та й дивлюси — кочеється шос кругле, гей би капшук. Та й світиться так, наче зірниця. Став я й дивлюси, а воно по царині, через воринне та й просто в Химині двері... Абих так здоров був!.. Якби був догадався та зняв свої гачі, може б ними відьму імів, а так пропало...

З другого боку, на найближчім горбі, сусідив Юра. Про нього люди казали, що він богує. Він був як бог, знаючий і сильний, той градівник і мольфар. В своїх дужих руках

¹ Богей — стадо.

тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров'я маржини й людини, його боялись, але потребували усі.

Траплялось, що і Іван звертався до нього, але за кожним разом, стрічаючи погляд чорних пекучих очей мольфара, спльовував непомітно: — «Сіль тобі в оці!..»

Проте найгірше докучала їм Хима. Стара улеслива баба, завжди така привітна, вона вечорами перекидалась в білого пса та нипала по загородах сусідських. Не раз Іван метав сокирою в неї, жбурляв вилами та проганяв.

Ряба корова на очах худла і все менше та менше давала подою. Палагна знала, чия то справа. Вона підглядала, говорила примівки, по кілька разів на вечір бігала до коров, вставала навіть вночі. Раз наробила такого крику, що Іван біг в загороду як навіжений і мусив одганяти од порога велику жабу, що намагалась перелізти у хлів. Але жаба раптом десь щезла, а зза вориння скрипів вже голосок Химин:

— Добрий вам вечір, сусідоньки красні... хе - хе...
Безвстидна!

Чого вона тільки не виробляла, ота родима відьма! Перекидалась у полотно, що біліло смерком попід лісом, повзла вужем, або котилась горбами прозорим клубком. Співала нарешті місяць, щоб було темно, як іде до чужої худоби. Не один присягався, що бачив, як вона терницю доїть: заб'є у неї чотири кілки, неначе дійки — і надоїть повну дійницю.

Скільки клопоту було в Івана! Він не мав навіть коли спам'ятатись. Газдівство потребувало вічної праці, життя маржини так тісно в'язалось з його власним життям, що витісняло всякі інші думки. Але часами, несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти злітав до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав.

Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивала, пишаючись красним

лудінем, сердито дорікала за його примхи. Але він гнівсь :

— Затися. Пазь лиш своє і дай мені спокій ...

Він сам сердився на себе : — «На що воно?» — і винувато йшов до худоби.

Приносив їй хліба чи грудку соли. З довірливим риком тяглася до нього його біланя або голубаня, висувала теплий червоний язик і разом з сіллю лизала руки. Вогкі блискучі очі приязно дивились на нього, а теплий дух молочного вим'я та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу.

В кошарі його обливало ціле море овець, таких маленьких, круглих. Вони знали господаря свого, сі барани і ягниці, і з радісним беканням терлись до його ніг. Він запускав пальці в пухнату вовну, або з батьківським почуттям брав на руки ягня — і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори. Ставало спокійно і тепло на серці.

У цьому була Іванова радість.

Чи він кохав Палагну? Така думка ніколи не займала його голови. Він ґазда, вона ґаздиня, і хоч дітей у них не було, зате була худібка — чого ж ще більше? На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на воластій шиї блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздросців аж розсідалась. Вони їздили разом до міста, або на храм. Палагна сама сідлала свого коня і закладала червоний постіл в стремено так гордо, неначе всі гори належали тільки до неї. На храмах були люди та далекі роди, пінилось пиво, лилась горілка, злітались усякі новини з далеких гір, Іван обіймав молодиці, Палагну цілували чужі чоловіки — ото диво яке! — і вдоволені, що набулись так файно, вони вертались знову до щоденних турбот.

До них теж приїздили чесні ґазди в гостину.

— Слава Ісусу. Як жінка, маржинка, ци дужі?

— Гаразд, як ви?..

Засідали за мережаний стіл, тяжкі в своїм овечим убранню, і споживали вкупі свіжу кулешу та гусянку гостру, од якої облазив язик.

Так йшло життя.

Для праці — будні, для ворожіння — свято.

На Святий Вечір Іван був завжди в дивнім настрою. Наче переповнений чимсь таємничим й священним, він все робив поважно, неначе службу Божу служив. Клав Палагні живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл та під столом, і з повною вірою рикав при тім як корова, бляев вівцею та ржав конем, аби велася худоба. Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати звіра й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла нарешті, що готові усі дванадцять страв, він перше, ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі. Вона першою мусила скоштувати голубці, сливи, біб та логазу, які так старанно готувала для нього Палагна. Але се було не все. Ще годилось закликать на тайну вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся через ціле життя. Брав в одну руку з стравою миску, а в другу сокиру і виходив надвір. Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухалися чуйно, як дзвеніло на небі золото зір, мороз блискав срібним мечем, потинаючи згуки в повітрі, а Іван простягав руку у сю скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів. Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілки, на вечерю святу — але вони не були ласкаві, і ніхто не приходив, хоч Іван спрошував тричі. Тоді він закликав їх, щоб не з'являлись ніколи — і легко зітхав.

Палагна чекала в хаті. Вогонь в печі лежав втомившись, тихо дрімаючи жаром, страви спочивали на сіні, рідвяна мирність спливала з темних кутків, голод тягнув до їжі, але вони ще не сміли сісти за стіл. Палагна поглядала на чоловіка — і в згоді вони разом згинали коліна, благаючи Бога, щоб припустив до вечері ті душі, що їх ніхто не знає, що пропадом пропадають, бутинами побиті¹, дорогами покалічені, водами потоплені. Ніхто за них не згадає ані встаючи, ані лягаючи, ніхто не згадає дорогою йдучи, а вони, бідні душі, гірко пробувають у пеклі, чекаючи Вечора Святого ...

І коли так молились, Іван був певний, що за плечима у нього плаче, схилившись, Марічка, а душі нагло померлих невидимо сідають на лави.

¹ На роботах у лісі.

— Продуй перше, ніж маєш сісти! — вимагала від Івана Палагна.

Але він здав і без неї. Старанно продмухував місце на лаві, щоб не привалить яку душу, і засідав до вечері...

На Маланки до маржини у загороду приходив сам Бог. На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий Бог ішов босоніж по пухкому снігу і тихо одхляв двері кошари.

Прокинувшись вночі, Іван наслухав і, здавалося, чув, як лагідний голос питає маржинку: — «Чи ти, худібко, наїжена, напоена добре? Чи сокотить тебе ґазда?» — Радісно бляяли вівці, веселим риком обзивались корови — ґазда доглядає їх добре, сумлінно, поїть, годує і навіть нині **вичесав шерсть**. Тепер Пан-Біг напевно обдарує його новим приплодом.

І Бог давав приплід. Овечки мирно котились, чинили ягнички, корови щасливо уположались.

Палагна вечно заклопотана була своїм ворожінням. Палила поміж маржиною ватру, аби вона була світуца, красна, як Боже світло, аби до неї не мав приступу злий. Вона робила, що тільки знала, аби худоба була така тиха, як корінь в землі, така манниста, як у потоці вода. Вона так ніжно промовляла до неї:

— Ти меш годувати мене і мого ґазду, а я тебе буду шанувати, щоб ти легко спала, щобис рідко рикала, щоб ти тебе чередінниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, щоби тебе хто не урік...

Так йшло життя, худоб'яче й людське, що зливались до купи, як два джерельця у горах в один потік.

* * *

Завтра велике свято. Теплий Юрій одбира од холодного Дмитра ключі світові, щоб править землею. Повні води, на яких плава земля, піднесуть її вище до сонця, Юрій закосичить ліси і царинки, вівця ме обростати у вовну, як літом земля травною, а сінокоси спічнуть од худібки, заростаючи велико зелом. Завтра — весна, день радості й сонця, а вже сьогодні гори цвітуть вогнями і синій дим загортає смереки прозорим серпанком. А коли сонце низилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба, перегнана через жар, аби була

остра у літі, як тота ватра, аби множилась так, як намноживсь од вогню попіл.

Пізно обляглись перед Юрієм люди, хоч рано мали вставати.

Палагна збудилась, як тільки почало дніти. «Чи ще не рано?» — подумала вголос, але зараз згадала, що нині свято і треба йти на царинку. Одкинула теплий ліжник і встала на ноги. Іван ще спав, піч позіхала в кутку чорним отвором паші, а під нею сумно бренів цвіркун. Палагна розщібнула сорочку, скинула з себе, постояла гола посеред хати і, боязко озираючись на Івана, пішла до дверей. Скригнули двері і ранішній холод обвіяв їй тіло. Гори ще спали. Спали ще смерекові ліси, як ченці строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані. Холодна мрич підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смерек, а під блідим ще небом оповідав свій сон Черемош.

Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить, а якби й побачив, то що? Звісно, шкода була б, якби пропало її ворожіння. Іншої думки в неї не було. На Благовіщення ще вона закопала у муравлиско сіль, булку й намисто і нині треба було все те звідти дістати. Помалу звикала до зимна. Її туге тіло, що не знало ще материнства, свobodно і гордо пливло в молодих травах царинки, таке рожеве і свіже, як позолочена хмара, переповнена теплим весняним дощем. Нарешті спинилась під буком. Але перше, ніж розкопачь муравлиско, вона підняла вгору руки і потяглася смачно всім тілом, хрúснувши кісточками. І враз почувала, що тратить силу. Щось їй недобре. Опустила безвладно руки, глянула перед себе і раптом впірнула в чорну вогнисту безодню, що не пускала її від себе.

Юра мольфар стояв по той бік вориння і дивився на неї.

Вона хотіла крикнуть на нього — і не могла. Хотіла закрити груди руками — й не мала сили їх зняти. Намагалась втекти — і вросла в землю. Стояла безсила, сливе зомліла і уперто дивилась у дві чорні жаринки, що випивали з неї всю силу.

Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало ціле воро-

жіння! Палагна зробила над собою зусилля, щоб підняти ту злість, і сердито обізвалась до нього :

— Чого вилупив баньки? не видів?

Не спускаючи з неї очей, якими скував її всю, Юра блиснув зубами :

— Такої як ви, Палагно, б'г - ме не видів.

Й закинув ногу через воринне.

Вона бачила добре, як плили до неї ті дві жаринки, що спопелили їй волю, а все ж стояла, не здатна поворухнутись чи то в солодкім, чи то в жахливім чеканні.

Він був вже близько. Бачила мережані шви кептара ... блискучі зуби в отворі рота ... напівпідняту руку ... Тепло його тіла зблизька війнуло на неї, а вона все ще стояла.

І аж коли залізні пальці стиснули їй руку та потягли до себе, вона з криком шарпанулась і побігла до хати.

Мольфар стояв роздуваючи ніздрі і дивився услід, як біле Палагнине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші.

Потому, коли Палагна вже щезла, він переліз знову воринне і знов почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастиись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...

Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну, і сусідонько файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. А що ворожіння пропало — то вже пропало ... Вагалась, чи казати про Юру Іванові, чи дати спокій. Ще бійка готова вийти з того та сварка, а з мольфаром лиш зачепись ... От було дати в лице та й вже .. Але Палагна знала, що не годна зняти на нього руку. Навіть при одній думці про се почувала млость у всім тілі, в руках і в ногах, якусь солодку знемогу. Чула немов павутиння на всьому тілі од горячого погляду чорних очей, од блиску зубів в пожадливо відкритому роті. І що б вона не робила в той день, мольфарів погляд її в'язав.

Вже зо два тижні минуло від того часу, а Палагна Іванові не казала про стрічу з Юром. Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було важке у ньому, якась жура його гризла та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах. Помітно худ, ставав байдужий. Ні, Юра кращий. Коли б захотіла мати любаса,

узяла б Юру. Але Палагна була фудульна, її силком не візьмеш. До того була сердита на мольфара.

Раз вони стрілись біля ріки. Палагні на мить здалося, що вона гола, що тонке павутиння опутало все тіло її. Вона наче крізь сон почувала :

— Як спали, Палагночко душко ?

На язиці в неї вертілась одповідь : — «Гаразд, як ви?» — але вона здержалась, закопилила губу, гордо підняла голову і минула його, немов не бачила навіть.

— Як дужі? — почувала ззаду удруге.

Але не обернулась.

«Ну, тепер начувайся біди!» — подумала зі страхом.

І справді, ледве вернулась додому, Іван стрів її звісткою, що здохла ягничка. Але на диво їй ані трошки не жалко було ягнички. Навіть злість брала, що Іван так побивається дуже за нею.

Юра більше не переходив Палагні дороги. Однак її думка все частіше зверталась до нього. Цікаво й охоче прислухалась Палагна оповіданням про його силу і дивувалась, скільки він може той палкий Юра, що не видів кращої од Палагні! Він був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг наслати смерть і життя, розігнати хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання. Він був земним богом, той Юра, що хтів Палагні, що простягав по неї руки, в яких тримає світові сили.

Її серце часами в'яло для коров і чоловіка, вони там блідли, як розсівається мрич, що на хвилинку сіда на сме-реки. З нудьгою вона йшла на царинку, під бук і там почувала на своїх грудях тепле дихання Юри, залізні пальці його руки. Він мав би з неї любаску, коли б тоді з'явився.

Але він не з'являвся...

Була гаряча днина. Ігрець закурився, земля парувала, од Чорногори бігли безперестанку хмари та виливались дощі, на які збоку світило сонце. Так було парно, що Палагна нізащо не полізла б на грунь, коли б не приснився їй сон, який віщував для худоби недобре. Вона хотіла одвідать корови у лісі. Круг неї гори курились од мричі, наче скипіли гірські потоки і запарували. Черемош знизу

шумів. Йому твердо було лежати на скелях і він перескакував з каменя на камінь. Але ледве встигла Палагна злізти на верх, коли од Чорногори махнув крилом вітер і захитав дерева.— «Коли б не було бурі»,— погадала вона і обернулась лицем до вітру. Ну, так і є ... Там клекотіла важка синьо-біласта хмара. Здавалось, сама Чорногора знялася в небо, готова спуститись на землю та все роздушити. Вітер біг перед нею та розпихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після пожежі. Нічого було і думать їти далі. Палагна заховалась під наметом смереки. Смерека скрипіла. Здалеку м'яко котився грім, тіні прудко бігли по горах, змиваючи фарби, а високі гаджуги згинались удвоє по далеких верхах.— «Ще аби градом не вергло»,— лякалась Палагна, загортаючись у кептар.

А над головою уже шуміло. Там, в Чорногорі, чорно-книжники сікли десь лід по замерзлих озерах, а душі страчених нагло збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсівать по землі.— «Пропадуть сіножаті, засипле їх ледом, і буде плакать голодна худібка»,— думала гірко. Але не встигла скінчити думки, як вдарив грім. Захиталися гори, гаджуги впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі. Палагна ледве встигла вхопитись за стовбур і мов крізь туман побачила раптом, як дряпавсь на гору якийсь чоловік. Боровся з вітром, розкидав ноги, неначе рак, хапався руками за камінь і все дерся на верх. Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить — і врешті став на верхушку. Палагна пізнала Юру.

— Цес певно до мене ...— налякалась Палагна, але Юра видимо її не бачив.

Став проти хмари, одна нога наперед і склав руки на грудях. Закинув назад біде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара ішла на нього. І раптом сильним рухом він кинув кресаню на землю. Вітер зараз зв'яв її в долину і підхопив на голові в Юри довге волосся. Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт:

— Стій! Я тебе не пускаю!..

Хмара подумала трохи і пустила в відповідь вогняну стрілу.

— Ой! — закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори.

Але Юра так само міцно стояв, і кучері вились на голові в нього, як у гнізді гадюки.

— Ага! ти так! — крикнув Юра до хмари.— То я мушу тебе заклинати. Я заклинаю вас, громи й громовинята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води ... Іди, рознесися, як вітер по світі ... Розсядься і розситися, ти тут сили не маєш ...

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала звертати направо, понад царинки.

— Нещастє! — стиснула руки Палагна,— чисто виб'є сіна ...

Однак Юра не хотів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо — то й він направо, хмара наліво — і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком. Він вився, як в'юн по горі, завертаючи хмару, моцувався із нею, спирав ... Ось - ось, ще трошки, ще з сього краю ... Чув у грудях силу, метав громи з очей, здіймав руки угору і заклинав. Вітер розвіяв його кептар та бив у груди, хмара гарчала, плюскала громом, завертала у очі дощем, драгліла над головою, готова впасти, а він, залитий потом, ледве переводячи дух, метався грунем в нестямі, боячись втратить останні сили. Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає і вже остатнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок :

— Стій!..

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм знесилля і вже просила :

— Пусти! де ся подіну?

— Не пущу!

— Пусти, бо гинем! — кликали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

— Ага! тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю : іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблеюють, вирони не долітають, де християнського гласу не чути ... Туди пускаю тебе ...

І дивна річ—хмара скорилась, покірно повернула налі-

... і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий
ціпок: Стій!...

во і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ламалось і глухо шуміло. Юра упав на землю і важко дихав.

А коли сонце продерло хмару і мокрі трави враз осмінулись, Юра наче у сні побачив, що до нього біжить Палагна. Вона сяла уся привітно як сонце, коли нагнулась над ним з турботним питанням :

— Ци тобі, Юрчику, не сталось чого лихого ?

— Нічьо, Палагночко душко, нічьо ... Ади ! я одвернув бурю ...

І простяг руки до неї ...

Так Палагна стала любаскою Юри.

* * *

Іван дивувався Палагні. Вона і перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило у неї : навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі згардигнули їй шию. Часом щезала з дому і верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе.

— Де ти волочишся все ? — сердивсь Іван. — Гляди, Газдине !

Але Палагна тільки сміялась.

— Овва ! то вже мені і погуляти не вольно ... Я хочу набутись. Раз жиємо на світі ...

Що правда, то правда, життя наше коротке — блисне та й згасне, Іван сам так думав, алеж бо Палагна занадто. Щодня вона запивалася в коршмі з Юрою мольфаром, прилюдно цілувалася і обіймалась з ним, не криючись навіть, що має любаса. Хіба вона перша ! Відколи світ світом, не бувало того, щоб тільки одного триматись.

Всі говорили про Палагну та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже. Як мольфар, то й мольфар. Палагна цвіла й веселилась, а Іван нидів і сох, втрачаючи силу. Він сам дивувався тій зміні. Що сталося з ним ? Сили покидали його, очі, якісь розпорошені й водянисті, глибоко запались, життя втратило смак. Навіть маржинка не давала колишньої втіхи. Чи йому пороблено що, чи хто урік ? Не мав до Палагни жалю, навіть кривди не чув у серці, хоч бився за неї з Юром.

Не з злости, а для «годиться», коли люди звели. Якби не Семен, його побратим, що заступивсь за Івана, може б нічого не було.

Бо, стрівшись раз в коршмі, Семен вдарив Юру в лице.

— А ти, лайдаку якийсь, тобі що до Палагни, не маєш своєї жони!

Тоді Іванові соромно стало. Він скочив до Юри.

— Пазь своєї Гафії, а моєї не руш! — і затряс барткою в Юри перед лицем.

— Ти купив її на торзі? — спалахнув Юра.

Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана.

— Потеруха б тя стерла!..

— Опришку еден!..

— На, маєш.

Іван тяв перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубнути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обое од хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресали бартку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав на двоє Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерті, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець.

— На безоружного з бартков не йду!..

Тоді вони взялись за барки.

Їх ледве розборонили.

Ну, що ж. Іван обмив свої рани, закрасивши Черемош кров'ю, та й пішов межі вівці. Там знайшов свій спочинок й розраду.

Однак бійка не допомгла. Все залишилось, як було. Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запалились ще глибше, його жерла гарячка, роздратовання і неспокій. Він навіть втратив охоту до їжі.

— Не інакше, як мольфарова справа,— гірко думав Іван,— наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушить.

Він ходив до ворожки, та одвертала, не допомгло: відай мольфар сильніший.

Іван навіть упевнився у тім. Проходячи якомсь повз хату

Вона і перше любила пишно вбиратись...

Юри, він почув голос Палагни. Нівже вона? Йому сперло у грудях.

Притиснувши серце рукою, Іван приклав ухо до брами. Не помилився. Там була Палагна. Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан. Нарешті йому удалось знайти якусь дірку у баркані, і він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагну глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

— Б'ю кілок тут,— шептав зловісно,— і сохнуть руки та й ноги. В живіт, карається на живіт, не годен їсти...

— А ек би у голову вбив? — питала цікаво Палагна,

— Тоді гине в той мах...

Се ж вони на нього змовлялись!..

Свідомість того туманом шибнула до голови Івана. От, скочить через баркан і забити обох на місці. Іван стиснув рукою бартку, зміряв очима баркан, але раптом зів'яв. Знесилля й байдужність знову обняли все його тіло. Нащо? до чого? Так вже певно йому судилось. Він змерз одразу, безсило опустив бартку і посунувся далі. Ішов спустілий, не чуючи землі під ногами, згубивши стежку. Червоні круги літали перед його очима та розпливались по горах.

Куди він ішов? не міг навіть згадати. Блукав без мети, злазив на гори, спускався і підіймався, куди ноги носили. Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тями в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мізку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода. Тоді вже згадки самі почали зринати одна по одній, наливати порожні груди. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щирю ласкавість, чув її голос, її співанки...— «Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину...» І от тепер нічого того нема. Нема й не вернеться вже, як не може ніколи вернутись на ріці піна, що сплива за водою. Колись Марічка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне...

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях заку-

рились гуцульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч, і чорні гори блимнули світом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі.

* * *

Іван прокинувся.

— Вставай,— будила його Марічка.— Вставай і ходім.

Він глянув на неї і ані трошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла.

Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору і хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли воринне, що одділяло царинку од лісу, і вступили у густу заросль смеречок.

— Чогось так змарнів? Ци ти недужий? — обізвалась Марічка.

— За тобов, душко Марічко... за тобов банував...— Не питаю, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

— Ци пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

— Ой, пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву діру ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він тулився до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

— Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачучи кров...

— Ти побігла потому, я кинув твої уплітки в воду, а ти дала мені цукерок?..

— Я тебе покохала одразу ...

Вони все заглиблялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків.

— Раз я хотіла тебе налякати й сховалась. Запорпалась в мох, зарилась у папороть і лежала тихенько. Ти кликав, шукав, мало не плакав. А я лежала й дусила в собі сміх. А коли врешті знайшов, що ти зробив зо мною ?

— Ха - ха !

— Ігій !.. Безвстиднику еден ...

Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього.

— Ха - ха ! — сміявся Іван.

— Ха - ха ! — сміялись обоє, притулившись до себе.

Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку розлуки. Всі ті милі дрібнички, які гріли їм серце.

— Чому так довго не вертав з полонини, Іванку ? Шо там робивесь ?

Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись.

Всі його клопоти і турботи, страх смерти, Палагна і ворожий мольфар — все кудись щезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було. Безжурна молодість і радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків.

— А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ мні зів'яв ... Поки ми ся та й любили, сухі дуби цвіли, а як ми ся розлучили, сиренькі пов'яли ...

— Не кажи так, Марічко, не кажи, любко ... Тепер ми вже разом та й довіку укупі будем ...

— Довіку ? ха - ха ...

Іван здригнувся і став. Сухий зловісний сміх різнув його по серці. Неймовірно озирнувся на неї.

— Смієшся, Марічко?

— Що ти, Іванку! Я не сміялась. То тобі вчулось. Ти вже пристав? тобі трудно йти? Ходім ще трошки. Ходімо!..

Вона благала — і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням — іти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки, замість одежі, замість спини... Е, що там... не хотів думать.

Ліс все густішав. Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пущі, де трухліли мертві смереки та гніздились погані гриби — гадяр і голубінка. Великі каміння холоділи під слизьким мохом, голі корні смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глиці.

Вони йшли далі і далі, забирались в холодний і непривітний глиб верховинних лісів.

Прийшли на полянку. Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі.

Враз Марічка здригнулась і стала. Витягла шию і наслухала. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови. Що сталось? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклала палець на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все це сталось так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись.

Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи на місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав:

— Марічко!..

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик і знов було тихо.

Іван стривоживсь. Хотів шукати Марічку, але не знав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі, або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потріщав трохи під сподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні кострубятих смерек і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків,

між якими вилась дика малина. Спідні галузки смерек, тонкі й посохлі, звисали додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдивлявся в вогонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок. О! врешті вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з ліса вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий Чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і поспитав Івана:

— Куди побігла?

— Хто?

— Нявка.

«Се він про Марічку,— з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях:— ось чого вона зникла!..»

— Не знаю... Не видів,—байдужно обізвався Іван і запросив Чугайстра:

— Сідайте.

Чугайстир сів на пеньок, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримати Чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втікти:

Але Чугайстир сам допоміг.

Підморгнув до Івана лукавим оком і обізвався:

— Може б ти трошки пішов зо мною у танець?

— А чому б ні? — радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув на постолі, обсмикав сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався.

— Ну, починай !..

Що ж, як починати, то починати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкім гуцульськiм танці. Перед ним смішно вихилявся Чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі як у ведмедя, незграбно тупцяли на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя. Танець видимо його задрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахами й на животі блищало у нього, як у коняки, а Чугайстир вже розійшовся :

— Гайдук раз ! ще такий, — кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

— Ще кривий !.. ще сліпий !.. — піддавав жару Іван. — Го - го ! як танцювати, то танцювати.

— Най буде так ! — плескав в долоні Чугайстир і присідав до землі, і крутився круг себе.

— Ха - ха - ха ! — хльоскав себе по стегнах Іван

Хіба він не годен вже танцювати ?

Ватра розгоралась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіні, що корчилились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скакав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

— Може вже буде ? — сапав Чугайстир.

— Е, ні ... ще трошки.

Іван і сам умлівав од втоми. Задрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

— Я ще заграю до танцю, — бадьорив він Чугайстра й сягнув по флюяру за черес. — Ти ще такої не чув, небоже ...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі : — «є мої кози !.. є мої кози ...» — і Чугайстир, оживлений згуками пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко ... не бійся, душко ... твій ворог танцює», — співала флюяра.

Іван... поплив в легкім гуцульськім танці.

Шерсть прилипла до тіла Чугайстра, наче він тількищо виліз з води, слина стікала цівкою з рота, відкритого втіхою рухів, він весь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і наче в нестямі, в знеможі і в забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постолі ...

Нарешті Чугайстир знемігся.

— Буде, не можу ...

Впав на траву і важко сапав, заплющивши очі.

Іван звалився на землю рядом з Чугайстром. І так ди-хали разом.

Врешті Чугайстир стиха хіхікнув :

— Ну, й вимахавсь нині я файно ...

Пом'яв задоволено круглий живіт, покректав, розгладив на грудях волосся й почав прощатись ...

— Дякувать красно за танець ...

— Ідїть здорові.

— Май ся гаразд ...

Розсунув сухі гіллячки смереки і впірнув в ліс.

Полянку знову обняли морок і тиша. Дотліваюча ватра кліпала в пїтьмі садиноким червоним оком.

Але де була Марічка ?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безрадїсні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була ? Куди подалась ? Може наліво ? Йому здалося, що він бачив її востаннє з лївого боку.

Іван подався наліво. Тут була гущина. Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазити між їх шершавими пнями. Сухі нижні гіллячки кололи йому лице. Але він йшов. Брїв у густій пїтьмі, спотикався і натикався безперестанку на стовбур. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. Ставав, затаївши у грудях віддих, і прислухався. Але ліс наливала така глибока тиша, що шелестіння сухих гіллячок, об які терся плечем, здавалось йому голосним лускотом пня, що валився, стятий сокирою, в лісі. Іван йшов далі, простягнувши наперед руки, неначе сліпєць, який ловить руками повітря, з страху наткнутись на перешкоду.

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання :

— Іва !..

Голос ішов 'здаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глиці.

Значить, Марічка була не тут.

Треба було вертатись назад. Іван поспішавсь, стукавсь коліньми в смереки, одводив руками гіллячки і жмурирв очі, щоб не наколотись на фою. Ніч наче чіплялась йому за ноги і не пускала, а він волік її за собою та розпихав грудьми. Блукав уже довго, а не знаходив полянки. Тепер земля під його ногами почала спускатись в долину. Великі каміння перетинали йому дорогу. Він їх обходив, сковзаючись раз - у - раз на слизькім мху, спотикаючись на цупкому корінні, тримаючись за траву, щоб не зірватись.

І знову з провалля, спід його ніг, дійшов до нього слабенький поклик, заглушений лісом :

— Іва - а !..

Він хтів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув Чугайстир.

Тепер вже знав, де має її шукати. Податись управо і спуститися вниз. Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибіню. Але він, зручний і звиклий до гір, умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг. Дедалі ставало трудніше спускатись. Раз мало не впав, та вхопився за виступ скелі і повис на руках. Не знав, що там під ним, але чув холод і зловісне дихання безодні, яка одкривала на нього свою ненажерливу пашу.

— Іва - а ! — стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.

— Іду, Марічко ! — билась в Іванових грудях відповідь, лякаючись вилетіть звідти.

Він вже забув обережність. Скавав по каміннях, як дикий баран, ледве ловлячи віддих одкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами ґрунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його наглить дорогий голос :

— Іва - а !..

— Я тут ! — крикнув Іван і почув раптом, що його

тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Халав руками повітря, ловив ногами камінь, одірваний нею, і чув, що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна важка гора розправила крила смерек і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекала мозок: об що стукнеться голова? Почув ще тріск кости, гострий до нестерпучості біль, що скорчив тіло — і все розплилось в червонім вогні, в якому згоріло його життя...

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

* * *

Сумно повістувала трембіта горам про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих пляях, і постолі шуршали у п'ятьмі ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші, на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморщених лиць.

Смертельне світло сплітало сітку однакових тіней на мертвім і на живих обличчях. Драглили вола багатих г'аздинь, тихо сяли старечі очі перед повагою смерти, мудрий спокій єднав життя і смерть, і грубі запрацьовані руки важко лежали у всіх на колінах.

Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла, тоді як теплий солодкавий дух воску, що стікав по свічках, підіймав з грудей до горла жалість.

Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши в собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось спід піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на стулені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

— Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь до-

ріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? — голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

— Файно голосить...— кивали головами старі сусідки, і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

— Ми разом пастушили в полонині... Раз якось пасли-сьмо вівці та й зв'яв студений вітер, гей би в зимі... Така віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик...— оповідав ґазда сусідам. А в сусідів вуста ворухились од своїх згадок, бо годилось потішити засмучену душу, розлучену з тілом.

— Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер ґаздувати, з ким буду худібчину доглядати?...— питала чоловікову душу Палагна.

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні грешні на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий полемінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тил, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилялися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табівках. А хата все сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Біласті плями, як лишай, повзли по ньому ледве помітною тінню.

— Мужу мій солоденький, на біду - сь мя лишив...— жалілась Палагна.— Не буде кому ні у місто пійти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...

А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка видимо таїлась під вагою гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвались та мішались в глухому гомоні юрми. І ось рап-

Палагца зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа.

том високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін наче полонінь бухнув спід шапки чорного диму.

— Ей ти, носатий, купи у мене зайця! — басив з середини молодий голос, і в відповідь йому покотився придушений сміх :

— Ха - ха ! Носатий !..

-- Не хочу.

Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка розтягнула їм лица, перед хвилиною скуплені в смутку, а заєць переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добирався аж до мерця.

— Ха - ха, горбатий !.. ха - ха, кривий !..

Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно.

По обличчю мерця все розростались плями, наче затаєні думки його ворушили, безперестанку міняючи вираз. В піднятому кутику вуст немов застрягло гірке міркування : що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт ...

При сінечних дверях вже цілувались.

— А на ким висиш ?

— На Анничці чорнявій.

Анничка буцім не хотіла й упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти :

— Йди, дівонько, йди ...

І Анночка обіймала за шию того, що висів, та смачно цілувала в уста при загальних радісних криках.

Про тіло забули. Тільки три баби лишились при нім та скорботно дивились скляними очима, як по жовтім застиглим обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінки поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознайомляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалаялась. Робилось душно, люди пріли у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі говорили вголос, наче забули чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душились од сміху. Забава трясла стінами хати та біла хвилями зойку в спокійне ложе мерця.

Жовтий вогонь свічок притьмився в густому повітрі.

Навіть старі приймали участь в забаві. Безжурний регіт трусив їх сивим волоссям, розтягував зморщки та одкривав згнилі пеньки зубів. Вони помагали молодшим ловити челядь, наставивши руки, що вже тремтіли. Бряжчало намисто у молодиць на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мерць.

— Ха - ха !.. ха - ха !..— котилось од покуті до порога, і цілі ряди людей згинались од сміху удвоє, придушивши руками живіт.

Серед писку і глоти нестерпуче коцкав десь «млин» дерев'яним клеткотом згуків.

— Шо маєш молоти ? — завзято вигукував мельник.

— Маємо кукурудзу ...—пхались до нього дівки і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з клоччя.

Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спини направо й наліво. Від нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві, тіло, трусячи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерті.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Під вікнами сумно ридали трембіти.

ЛИСТ

Дорогий друже! Довго чекав ти мого листа і, як тепер бачу, не даремне сподівався хоч через мене дихнути родинним теплом, якого ми, старі двадцятип'ятилітні парубки, роками позбавлені були серед чужого, холодного г'валту великого міста.

Ресторани й кав'ярні, де їда для нас стала тільки досадною потребою тіла, де прстивними були чужі апетити і ті фабричні, сказати б, форми годування людей, стерті як гроші, що бряжчали в обмін за страви, викликали часом в нашій уяві напівзабуті картини, запах смачної пари обіду в родинному колі. Не раз, в хвилини спочинку, смерком, коли предмети ховалися в тінях, а ми присувалися плечем до плеча, щоб подвоїти ніжність та силу наших переживань, твій голос теплішав на згадках про далекі вже роки дитинства, про поезію свят, чистого снігу й колядок, або про великоднє сонце, яким воно ніколи вже не буває на протязі року... Ти заздри мені, признайся, коли я зібрався на сей раз одвідать свою родину, стареньку матір і сестру, по довгих роках розлуки зробіть їм своїм приїздом великодній дарунок. Чорне весняне небо і радісні зорі... вся золота церковця, схвильована й тепла, як людське серце... ніжна квітка любови й прощення, що розпускалась разом з весною... Все те, признайся, ворушилось десь під твоїм скептицизмом.

Я приїхав на день раніше, ніж мене сподівались. Мені так було приємно везти зі собою сю несподіванку людям, які мене любили.

Насамперед побачив я маму. Молоде сонце било у всі чотири вікна, і лице мами, як сухий гриб, виразно чор-

ніло в його проміннях. Але се був лиш мент. Друге сонце раптом зайнялось, розтягло зморщки, засвітилось в очах — і я вже нічого не бачив. Чув тільки, як десь коло мого чола калатало мамине серце, як сухе тіло гріло мене теплом, таким знайомим і ні на що не подібним, а руки душили за шию.

— Петро приїхав!..— задзвенів десь молодий голос і радісно застукали каблуки.

Мамині руки розігнулися неохоче, і я побачив, як летіло на мене в золотому промінні волосся рум'яне лице. Яка вона стала велика! Голі по лікоть руки, вогкі, з запахом свіжого м'яса, слизнули повз мої щоки, а на устах спочила тепла і запашна весна.

Радість першої стрічі злилась з ранішнім сонцем. Я забув причинити двері, і звідти тягло бадьорим повітрям, надією на фіялки. Біля порога блищали молочні зубки травиці.

Я переходив з рук в руки, серед безладних питань, розпочатих і зараз покинутих справ, хвиливих турбот, які мінялись на інші.

Під вікнами г'єгали гуси.

Сестра мала видимо багато роботи, бо щохвилини бігала в кухню. Ми лишились самі в залитій сонцем кімнаті, і коли мати заспокоїлась трохи і тихо задзюрчала її ласкава мова, як два струмочки — радості жалю,— я почув себе знову добрим й маленьким.

Усі ті зморщки, накладені материнством, гріли й світились, як промені сонця, а в теплих долонях щось було од молодой трави. Десь в сінях щохвилини гримали двері, кричали кури і розливалась вода. Сестра влітала до нас на мить, червона од печі, витираючи хвартухом руки.

— Вибачай, я до мами ...

Питала поспішаючи, хапкома, чи зарізати півня, чи не пора б вже колоть порося, і обнявши мене добрим, невинним оком, щезала, мов язик полум'я, що лизнув, одірвався і одлетів у повітря. І знову ми клеїли з мамою нашу тиху розмову, а в кухні зі свистом і скреготанням точили об макітру ножі.

В той сонячний день я сам був сонцем, навколо якого крутились планети. Я не міг кроку зробити, щоб коло мене не розпадались, не радши, не помагали. Щогодини

я мусив щось їсти, і мамині очі розпускали проміння, з яких кожне випити хтіло мою похвалу, задоволення, вдячність. Але то був тільки початок. Для мене, здається, готувався на свята справжній бенкет, так наче я мав апетит людоїда, або приїхав з голодного краю. Що я більше любило: печену індичку чи фаршировану гуску? Мати викликала сестру з пекарні, і велися в кутку таємничі наради, в яких мені зрозумілими були тільки окремі слова: «порізати печінку ... сточити кров ... вимити кишки» ...

На ніч поклали мене в кімнату, де я родився. Ліжко було трохи коротке, на полицках тулились дитячі книжки, світло лагідно золотило побілені стіни і свіжу постіль. На чорній шибці вікна висів молодий місяць, а над ліжком — невинний, пухнатий хлопчик — Христос. Зо всіх куточків, зі стін, з вікон, з долівки і з мене самого вставали згадки дитинства і пливли передо мною, як сонячні плями на лісовій полянці. Стільки в них було ясного і принадного, скоріше веселого, ніж сумного, що я почав забувати дійсність. І так мені дивно зробилось, коли на ті сонячні плями закапали раптом, наче крапельки крові, чужі слова: «заколоти ... зарізати ... одтяти голову, ніжки» ... Що се таке? І звідки? Ах, правда ...

Як могли вільно і так спокійно проходить ті жорстокі слова через невинні уста сестри, як з ними мирилось добре мамине серце? «Сточити кров ... вибрати кишки» ... І се в день нашої стрічі, в день радості і любови... Я старався заспокоїть себе: адже то були звичайні господарські розмови, які ведуться скрізь всіми ... Але під тими словами був же якийсь реальний зміст і я мимохіть уявляв собі Олю, мою ніжну сестру, як вона ... ні, я не хтів уявляти, я гнав од себе жорстокі картини, які проганяли од мене сон... Заснув я пізно і спав неспокійно.

Викинув мене з ліжка дикий нелюдський крик. Я схопився з таким вражінням, що в домі сталось нещастя. Світло осліпило мене одразу, і я нічого не міг розібрати в вікні. Я розчинив обидві половинки, і перше, що мені кинулось в очі, — були рожеві литки, які земля немов одкинула од себе. Розставивши руки і скрививши од гніву лице, дівка бігала по траві і наче ловила той крик. Тоді я побачив червону доріжку під ногами у неї, а далі

дрібний білий клубочок, що нерівно котився по моріжку. Зі смертельним жахом, іще безшерсте, як гола дигина, металося порося по подвір'ю, і спід ножа, що стирчав йому в грудях, збігала вздовж ніжки кров. Потому дівка упала, прйкривши тілом той крик, і за хвилину я вже побачив, як з лайкою несла до пекарні в одній руці скривавлений ніж, а в другій трупик за задні ніжки, що зробився одразу довгим, хапав ногами повітря і тремтів ще голою шкуркою.

Коли я вийшов до чаю, мати турботно спитала, чого я такий блідий, а я старався її заспокоїть, бо мені соромно було, що на мене зробила вражіння така дрібничка.

День вже почався давно. Вже сонце било у всі чотири вікна, самовар закипав вдруге і крізь шибки було помітно, що серед болота встигли підсохнути стежки. В пекарні видимо давно уже кипіла робота й святочним прискореним темпом сповняла весь дім. Серед столу в їдальні стояла макітра, повна жовтків, що блищали, як коров'ячі очі, розсипаний цукор хрустів під ногами, мокнув у спирті шафран, гостро лоскочучи ніздрі, і кидав на скатерть од сонця жовтогарячу пляму. Білий мішок з мукою важко розсівся коло буфета, закопилівши, наче губи, свої краї, і в широкому промінні сонця крутився борошняний тонкий пилоч.

— Де ж Оля?

— Ах, вона, бідна, так закрутилась, що навіть тебе не бачить ... Олечко, Олю!.. йди привітайся з Петром ...

Але Оля вже бігла й сама, сяюча вся, заклопотана, трохи бліда. По повних руках, голих по лікоть, стікали струмочки свіжої крові.

— Ах, мамо, скільки на поросяті сала! — Не подавай, Петре, руки ... бачиш, яка я!

Вона перегнулась, одкинувши руки, щоб дати мені ранішній поцілунок — і перший раз її поцілунок не мав для мене смаку.

— Він тут сидить і не знає, що для нього готують! — гукала Оля і сміялися очі у неї, голі пухнаті руки, ямки на щоках і свіжа кров на руках.

— Ходи, невдячний, і подивися!..

Я не хотів.

— Але ти мусиш !

Вона витерла руки, закрасивши ними білий хвартух, і злегла штовхала мене у спину.

— Дай же йому чаю напитись ...— сердилась мати.

— Нічого, доп'є потому.

І повела мене на кухню.

Ти будеш сміятися з мене, назвеш сентиментальним, чудним. Ну, що ж робити, смійся, але мені було зовсім не до сміху. Коли я тільки дихнув тим солодким теплом свіжого м'яса, перед очима встала у мене смерть бабки. Суха, як безперий горобчик, заплющила бабка скляні вже очі, а її тіло, напівприкрите, почало оддавати повітрю своє останнє тепло, яким я дихав. І той нудний запах назавжди зв'язався у мене з образом смерті.

— Дивись,— гукала сяючи Оля,— яке порося !

Я вже і сам дивився. Справлене, чисте, як гола дитинка, що захлиснулась в купелі, воно підігнуло під себе зламані ніжки і міцно замкнуло зубами свої болі і жах. В куточку накритого повікою ока блищала ще свіжа сльоза, а вузька рана на грудях, куди ввійшов ніж, злегка курилась теплою кров'ю.

— А се для кого ? — раділа Оля, повернувши мене до купи битої птиці, яка завалила весь стіл.

Щоб догодити Олі, я все оглядав.

Общипана курка безсило припала до столу мертвою головою на тонкій шиї, холодно поглядаючи вниз, на своє перерізане горло. Синява смерті пробивалась крізь жовту в прищиках шкуру, яка, здавалось, мерзла без пір'я. Качки, уже без лапок, розгортали з натуги свої широкі стегна, як породілля, що раптом сконала під час пологів. Я слухав Олине щебетання, а моє око мимоволі стрічалось з мутним склом мертвих очей, таких вже холодних й далеких, що за кожним разом мене тягло углиб.

— З чим ти любиш ковбаси : з гірчицею чи з часником ?

Оля любовно ворушила довгі кільця ще сирих ковбас з їх сизим блиском застиглого сала, повних, наче тільки що вийнятих з ситого живота, без огиди мачаючи руки у слизьку юшку, що стікала на дошку стола з мертвої птиці.

Моя мати, моя добра старенька мати, байдужно вдив-

лялась у миску, переповнену кров'ю, що гусла зловісно у ній, наче містичне око неситої смерті.

Куховарка з таким гуком жбурляла на лавку чиїсь поламані ребра, що аж мене боліло.

Коли я врешті вирвався з кухні, я певно був дуже блідий, бо мій вигляд занепокоїв маму. Вона уважала, що мені треба вийти на свіже повітря. Справді, я потребував повітря.

На сонці почув себе краще. Довгим весняним ключем, як журавлі, пливли по небі хмари, недавно просохлий камінь білів на сонці, а дерева зароїлись бруньками, наче їх мухи обсіли.

Я йшов у місто.

Назустріч мені поспішали з базару жінки з обличчям, пронизаним сонцем, свіжі, як холодний ще подув весняного дня, і з їх кошиків, повних слизького м'яса, виглядали барвінок і первоцвіт. Чи їх теж хотіли закрасити у кров?

Веселі води, що перед годиною були ще снігом, бігли додому по рівчаках, з камінця на камінчик. Тривожні, здичілі крики неслися з міста на мене. Зв'язані кури тріпотіли у кошиках, виривалися з них, падали на тротуари і били крилами об камінь з смертельним жахом.

Усі хапались швидше донести живність.

В мішках, закинутих на плече, танцювали останній свій танець налякані поросята, випираючи стінки своєї темниці, і наче конали з захриплим дитячим плачем розпуки. Гуси не могли зняти своїх дужих, тепер зв'язаних крил, зате вони сильно били повітря дзьобами на гнучкій шії, наче швидше хотіли побачить жовтогарячим оком той ніж, що чекав їх з недобрим холодним блиском.

Проїздили вози, наладовані кабанамі, які з ситим спокоєм і з покірним стогнанням сподівалися смерті. Тупі рила сонно дивились на трупи своїх братів, уже осмалених, голих, безладно навалених кабанником на візок, колеса якого були закапані кров'ю.

Весняний вітер гнав по каміннях пір'я, ще певно тепле, загублене в боротьбі, а з кожної вулиці, з кожного двора здіймався жахливий крик смерті і густо плив по землі, як пилили хмари по блакитному небі. І було так дико... Так дико було бачити свято убійства на безкровному святі творця — весни.

Не знаю, що мене гнало вперед, у місто, звідки ливсь все сильнішим потоком лемент. Я не пішов у поле з його спокоєм, і ліс не притяг мене своїми мріями про весну: мене тягло на базар.

Я походив між ятками, наче на злість собі, повний того нового чуття огиди, що все в мені зростало. Дививсь на обідрані туші, повішані подовж стін, з застиглим салом, з синіми жилами, по яких ще недавно бігло життя, на купи кишок, мертвих голів і ніг по брудних лядах, де темноцегляста печінка, свіжа й блискуча, слезилась ропою на мережане жилками легке. Сокири з моторошним хрумтінням рубали кістки, роздробляючи мозок, а люди байдужно вештались серед застарілого запаху трупів і м'яли у руках серце, таке саме, як їхнє власне, не чутливі до холодного полиску мертвих очей, що таїли у собі сліди передсмертного жаху. Не повіриш, якими гидкими і навіть страшними здались мені люди, що морили себе постом, аби зготувати живіт свій для мертвяків, які, зарізавши чи заколовши живу істоту, могли тою самою рукою гладить головку своїй дитині і цілувати матір устами, масними од лою замордованих ними.

— Паничу! Телятина свіжа!.. Йй - богу, різали нині...

— Що купуєте, паниченьку любий?

— Ходіть до мене. Волячий мізок... ніжки... голочки...

Вони блищали ножами і копались руками у м'ясі, ті добродушні, їдкі баби, що так любовно на всіх поглядали.

В їх круглих очах, що плавали на лиці, як скалки сала у ющі, світилась передсвяточна радість й зичливість, а я тікав вже од них, як і од всіх тих невинних тортур, з якими вони заправляли ніжки поросяти під його шкуру, щоб надати йому пристойний вигляд.

Я знову бачу усмішку на твоєму лиці... Не кажи, прошу, що се лиш нерви. Що коли б люди і перестали вживати м'ясо, не обминули б прокляття долі: нищить інше життя для свого існування. Я і сам знаю, що не можна провести межі між живим і мертвим; що не тільки живуть, а на життя мають таке саме право рослини і навіть камінь... Але був час, коли люди жерли людей.

І хто зна, коли б ти тоді жив, чи не грала б на твоїм обличчі така сама усмішка?

Ху! Я мав фізичну потребу дихнути чистим повітрям.

Дихнув ним на полі, за містом, де земля пила снігові води, м'які і добрі од ласкавості сонця, де молодий вітер бив копитами землю, як степовий лошак, а жайворонки робили свій перший засів на ще не зораних плугом нивах.

І се дало мені силу знов слухать, як дорогі для мене уста вимовляли слова убійства і мордування.

... Збирались до церкви. Сестра вертілася по кімнатах, забувши утому, вся біла в своїй легкій одежі, як весняна хмаринка — і тепер було для неї найбільшим в житті питанням, які стрічки надіти: блакитні, чи блідорожеві. Ми всі утрюх мудрували над тим трудним питанням, і після довгих вагань спинились на весняному кольорі неба. Рожевого було доволі на щічках і на губах. А коли дзеркало подвоїло наші парадні фігури, а сміх ще збільшив товариство — ми одчинили вікно і вдивлялися в тугу напружену пітьму, що готувалась прийняти у себе оксамитовий згук першого дзвону. Вже коло церкви палали смоляні бочки. Мури зарожевіли, здригнулись і поплили кудись у світ, а ми відчули тривожне чекання святочних зір.

Ти знаєш, я роками не бував у церкві. Тепер я йшов охоче. Я думав: омиють люди руки од крові і, зійшовшись до купи во ім'я любови й добра, забудуть щоденне убійство, власне й страшне тим, що воно стерло лукаво своє обличчя, змінило ім'я і загостило поміж людьми, як хатній злодій...

Піду і буду мати хоч там одпочинок.

Дзвони гудуть. Юрми розбуджених згуків тривожно несуться в повітрі, а по чорній землі, скритий у пітьму, пливе людський потік. Шелестить літнім шумом нова одежа, пахне запашним милом і шафранним духом свіжої паски. Виразно стукають каблуки по сухих тротуарах, за шибками темних опустілих вже хат по-великодному блима світло лампадок.

Мури церковці хитаються серед гострих тіней з тополь і мають на тлі чорної ночі невидані замки. Пірнаємо в юрму. Круг нас світяться воском похуділі за піст

обличчя, міщанські дівчата, в туго сплетених косах, ще мокрих од лугу, тримають у пальцях, не одмитих од фарб, клунки з свяченим.

В церкві вже душно. Повітря густо блищить вогнями, як тяжке золото вівтаря, і спів духовенства вставляє в нього, як в рами, великодні картинки. Мама хоче молитись, шукаючи місця, де б стати на коліна, а мене й Олю тягне на цвинтар. Ми знову впірнаємо в пітьму, в радісний блиск обновлених зір, в помолоділий гомін людей і, жадібно п'ючи нічну прохолоду, дивимось заздро, як обскубують діти срібний оксамит вербових бруньок.

— А ми й не поцілувались з тобою,— згадує Оля.— Христос Воскрес! — і тепла, легка хмаринка спочиває на моїх грудях.

Нам весело нині. В стриманім гаморі голосів, в церковних співах і вогнях, в хвилюючій повітанні весни, нарешті в самих нас — якесь сподівання. Щось має статись.

Та ось рушило небо, позеленивши на світанні наші обличчя. З церкви, при радіснім дзвоні і співах, вилився вогняний струмок з палаючих свіч, риз та облич, щоб влитись в море припишклої юрми, яка принесла святити паску.

І коли піп втомленим рухом підняв хрест і кропило, благословляючи страву людей, а вони нахилили покірно голови над кошиками, я знову стрівся з погаслим оком мертвих істот, з виразом муки і болю, з перерізаним горлом, з запахом шкури, яка ще недавно шкварилась на вогні.

І тут благословляли вбивство!

Мені зробилось недобре.

Але ще гірше було, коли довелось розговлятись. Я не міг їсти. Мати так радісно клопоталась, прохаючи пожитись.— «Шматочок індичачих грудей... чи поросячу ніжку... Як, я не їм поросяти? Воно ж таке молоденьке, сите і ніжне, йому і трьох тижнів не було».

Та я не міг.

— А ми так готувались! — зітхнула засмучена мама і присувала мені ковбасу, або копчений волячий язик.— Ну, хоч шматочок.. Олю! ти певно зготувати не вміла, коли Петро нічого не їсть.

Мені так жалко було гасити радість молодої хазяйки, але що ж мені було робити?

Оля надулась і кілька раз крадькома витирала почервонілі очі.

Я вигадав, що заслаб, що боюся вживати м'ясо. Підняв тривогу, мусив приймати краплі од живота і зіпсував великодній сніданок, ледве умовивши наших, що все минеться, що я обійдуся і без компреса.

Я одщипнув шматочок паски, легкої і запашної, довго жував, хвалив без міри, що за чудесний хліб! — і ледве ковтнув, непевний, чи вона не закапана кров'ю, яка недавно стікала по голих сестриних руках.

От духу печеного м'яса у мене морочилась голова.

Приходили гості. Вони їли і похваляли. Я мусив сидіти й дивитись, як щезали в їх роті ніжки і крила, боки і груди, печінки, кишки і таке інше, як їхні зуби різали м'ясо, що ще недавно дихало й жило, бігало й літало, мало свої радощі й горе.

Кістки хрумтіли під їх зубами, а я чув передсмертне хрипіння, що жило ще у моїх вухах.

І коли гості, наївшись, говорили слова любови, а на губах в них блищало сало забитих — я їм не вірив.

— Ну, як тобі, сину? — турбувалася мати.

Як вмів, я її потішав, а вона кликала Олю в куток і пошепки радилась з нею, як би залишити для мене кращі шматочки, аби я мав що їсти, коли я буду здоров.

Однак се ні на що не придалось. Я не їв м'яса.

Дні минали безрадісно, в'яло і без того тепла, якого я так прагнув зазнати в родині. Щось стало між нами. Я не смів притулитись до материних грудей, обняти сестру. Сонце дратувало мене своїм нахабним світлом, вітер докучно свистів коло вух, земля була гола, у лишаях, наче старець у пархах, а місяць!.. Боже, що з ним робилось! З бадьорого, гострого, що так цікаво дивився на світ, наче збирався завоювати його, настромивши на молоді роги, він ставав повним, грубшав, обростав салом і вже випинав круглий живіт, як ситий банкір, на грудях в якого блищить важке золото ланцюжка. Вечорами він висів низько на небі, лихий, червоний, неначе упир, що насмоктався крові, і навіть тіні бігли перед його недобрим обличчям, припавши до землі з жаху.

Цілими днями по вулицях хрипло кричав п'яний народ, співав сороміцькі пісні, лаявсь, заводив бійки. Кров юши-

ла з людей і сохла на каміннях разом з болотом. Одного дня, на великодньому тижні, проти нашого дому забили навіть людину. Ну, що ж! Я прийняв се спокійно. Хіба ж могло бути інакше? Кров має чародійну силу притягати кров. Люди плакали і кричали, а мені лицемірними здались і їхні жалі, і страх злочину. Заб'ють людину і, щоб потішити себе по втраті, заріжуть курку чи гуску, заколють свиню й заїдять жаль...

Отак я зіпсував свята не тільки собі, а що найбільше досадно, добрій мамі й сестрі. Не знаю, може все воно смішно і «нерозумно», що я пережив, може й мене така доля чекає, як молодий місяць весною, а поки...

А поки — я не заздрю мудрошам мудрих і не надить мене спокій спокійних на прославленій ними землі...

ПОДАРУНОК НА ІМЕННИ

Карпо Петрович Зайчик, околадочний надзиратель, вернувся нарешті з служби додому. Фу - ти! ну - ти!.. Він був голоден і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки і гармидер участка ще клекотіли у ньому, сердито ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю кулак, ще важчий од грубого перстня. Ввійшов у світлицю, лягнув по - офіцерськи лакерованим чоботом в чобіт і з досадою кинув картуз на вікно. Але од того руху підскочив на лутці жінчин беззубий гребінь і легкий, збитий жмуток брудного волосся вчепився до рукава.

— Фу - ти! Бардачні звички!..

Сухий, гарячий, ввесь в поросі день вже гас за вікном. На столі каламутно біліли дві порожні тарілки, а перекинута ложка ловила у себе червоний відблиск заходу.

— Сусана!

— Несу! — обізвався з глибини десь низький, осиплий голос.

Карпо Петрович примостився за столом і розщібнув мундир. Йому було душно. Суконний комір тер шию, а кігель ще й досі перуть!.. Вони пе - е - руть!..

І ледве стримавсь од грубої лайки.

Нетерпляче пощіпував хліб і жував, сопучи носом.

Лакеровані чоботи дрібно скрипіли під столом.

У дверях з'явилась Сусана. Прикриваючи парою страви вид, м'який і білий, як з сирового тіста, вона проплила од порога до столу, мов літня хмара, в своїх муслінах, по яких лізли урозтіч якісь безглузді лапаті квітки.

— Мусила гріти ... все прохололо ...

— А ти б не розкидала своєї куделі по всіх кутках ...

Сусана зробила великі очі.

— Де?

Карпо Петрович одігнув палець, ткнув ним назад себе, в вікно, й застиг у гніву вирячкуватих очей та червоного кулака.

— Бардачні звички!..

— Цс ...— цикнула жінка на нього, — там Доря.

Карпо Петрович скоса поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос, який безперестанку співав:

— Сім раз по вісім — п'ятдесят шість ... сім раз по вісім — п'ятдесят шість.

Се його заспокоїло зразу. Нахилився над тарілкою і потиху почав сьорбати юшку, обводячи інколи оком світлицю.

В кутку, під образами, блимала мертво лямпадка, з етажерки звисало новеньке гімназичне пальто, ловлячи в гудзики гострі червоні бліки.

— Хіба завтра неділя? Фу - ти, ну - ти! Як він забув? Завтра ж Дорині іменини ...

Сусана, вип'явши зад у великих лапатих квітках, збирала з помосту своє волосся.

Бардачні звички!.. Згадав! Ну, і була в бурдеї, але тому вони законно звінчались. Хіба з неї невірна жінка? Раз, правда ... Та коли б не вона, коли б не пішла на ніч до полицмейстера, кис би й досі в писарчуках ... А тепер — надзиратель. Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває ...

Кров заливала Сусані шию, і тільки зморщки на шиї біліли, як крейдяні.

Вона сердито вийшла з кімнати.

Карпо Петрович жував і в задумі м'яко тарабанив пучками в стіл.

— Доря!

Доря став на порозі, сірий і незграбний у своїх довгих, аж до підлоги, гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги, негнучкі й грубі, як в слоненяти.

— Тебе сьогодні питали?

— З географії п'ять.

— А ти часом не того ... не бре - бре?

Доря ображено чмихнув і підняв вгору біласті чубки.

— Йй - богу, сам бачив ... А козерогові пару вліпили.

— Що се за козеріг ?

— Там один в нас ... Дорка Сосновський ...

— Віцегубернаторський син ?

— Ми його добре сьогодні нам'яли. Аж кров носом пішла ...

Карпо Петрович почув холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство.

— Дор - ка ! — крикнув він строго. — Руш мені тільки ще хоч разок — я тобі дам !.. Фу - ти, ну - ти, Господи Боже ... віцегубернаторський син ...

Він підняв палець в важкому перстні і накивав.

Сусана унесла лямпу і присунула страву. Чоловік не дивився на неї, ще скований здивованням і жахом.

Масна пляма виразно зачорніла при світлі на новенькім сукні мундира.

— Іж ... прохолоне ... — нагадала йому Сусана.

Він почав їсти хтиво й неохайно, бризкав соусом на скатерть і жв'якав ротом, а на губах у нього, блискучих й червоних, грала легка усмішка. Він був задоволений врешті. Те, що його хлопець звався так само, як і віцегубернаторський син, що вони разом учились, і що Доря зважився бити таке паненя — сповняло його радісним подивом. От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони й шашку, як офіцер ... Його боялись, бо міг зробити людям багато лиха ... А проте мусив витягатися в струнку та козиряти тому шмаркачеві через те тільки, що був сином його начальства. Який був він щасливий, коли йому вдалось одного разу підсадити паничика того у фаєтон, а от його Доря ... Хе - хе !..

Сусана тим часом таємничо щось прикривала в кутку на канапі та тривожно поглядала на двері, за якими бубонів Доря уроки.

— Чого ти смієшся ?

Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго осміхалися до себе очима.

— Хе - хе !

— Хі - хі !

— Завтра наш Доря кінчає десятий рік... — мрійно обізвалася Сусана, одкривши зіпсовані зуби, і одігнула ріжок подушки, звідки щось заблищало.

— Покажи, Сузя... що там таке?

Карпо Петрович піднявся зза столу, похитався на блискучих од лаку чоботях і підійшов до канапи.

— Це...— писнула слабо Сусана, колихнувши важкими грудьми, і всім м'яким тілом, як тістом, що вилізло з діжки, навалилася на подушку.

— Потому покажу... А ти що йому подаруєш?

Карпо Петрович ляснув у пальці. Фу - ти, ну - ти! Його низьке чоло, що забігало у заросль волосся, як мілке плесо у лози, покрили зморщки. Він одкрив рота і трохи подумав.

— Я...

Але Сусана полохливо замахала на нього руками. Ще Доря почує!

Доря їм заважав. Вони хотіли, щоб він швидше йшов спати.

За дверима чулось шелестіння сторінок, ляпання книжкою в стіл і сердите бурчання.

— Чого ти там, Дорик?

Він став на порозі, з чорнилом на лобі й на пальцях, і кисло пхинькнув:

— Задачі не можу рішити.

— Фу - ти, ну - ти! От яке горе... А подай но сюди задачу, подивимось, що се за звір.

Карпо Петрович потирав руки, як добродушний ведмідь перед уликом меду.

Відставив далеко книжку і читав наче рапорт.

— Троє купців поділитися мали... Ти уяви собі трое купців, наприклад — наш Сруль, Іцько і Пінька... Здається, не трудно... Другий мав грошей два рази більше ніж перший... Розумієш, як перший, а третій стільки, як і ті два разом... Значить, Пінька мав стільки, як Сруль та Іцько. Ну, зрозумів? Се ж дуже просто.

Але Карпо Петрович і сам не вірив, що се так просто. Він плував, кричав на Дорю, тицвав грубим пальцем в задачник, наче хтів роздушити всіх трьох купців, і врешті так впрів, що Дорі неприємно було дивитись на рясні крапельки поту на чолі в батька.

— Ідіотська задача! Чого вас там вчать!

Він з злістю одкинув задачник і піднявся сердитий та збентежений вкрай.

— Як вони мучать бідних дітей!..— обурилась палко Сусана, теж од напруження мокра під хмарою пишних муслінів.

Але Доря раптом блимнув очима, вдарив себе олівцем в лоб і в дві хвилини задовольнив купців.

— Теж арихметик! — напалась на чоловіка Сусана, — не міг розділити кілька рублів ...

І обняла щасливим оком сіру фігурку сина, чужу неначе в довгих аж до підлоги штанах.

— «Арихметик»!.. Мовчала б, коли сказати не вмієш! — буркнув сердито Карпо Петрович. — У мене свої задачі ... Побула б хоч раз на діжурстві.

Він навіть забув у змішанні ляснуть по - офіцерськи чоботом в чобіт.

Вийняв з штанів важкий портсигар, теж офіцерський, зважив його в руці і закурив папіроску.

Зелене світло од лампи м'яко зливалось з рожевим, що стікало спід образа у кутку, нові гудзики на гімназичній шинелі горіли, як самоцвіти, а синій дим папіроски хвилював легко у теплім затишку хати. Доря знову бубонів за дверима.

Карпо Петрович зняв з етажерки шинелю і м'яв у долоні сукно.

— Матеріал добрий, здається... і пошив непогано.

Він любовно погладив шинелю і знову повісив на місце.

— Ах, який Доря смішний! Одягся вранці, наклав картуз і став на порозі у моїй спальні. А я була ще в сорочці, тількищо встала, та як крикну з переполоху, що хтось чужий увійшов... Потому ми довго сміялись ...

— Скільки взяв Шмуль за картуз?

— Рубль двадцять оддала... Божився, що втратив тридцять копійок.

— Ах, сучий син!.. Більше рубля не треба було дати. Де ж той картуз?

Вона подала йому його, знявши обережно з стіни, де висів образ, а він довго любувався новим сріблом листочків, незрозумілим і таємничим для нього символом шкільної мудрости.

Потому їх очі стрілись і засяли, порозумівшись без слів.

— Хе - хе! Як, шельма, скоро рішив задачу!

— Хі - хі ... І з географії п'ять.

Їх ще більше тішило те, що віцегубернаторський син дістав лиш пару.

Доря прийшов сказати добраніч.

Вони лишились самі.

Тоді Карпо Петрович нетерпляче накинувся на жінку

— Покажуй, що ти купила?

Але Сусана і сама вже виймала спід подушки дарунок. Опустилась на поміст серед білих хвиль сукні і під важкими грудьми у неї сухо затріщала пружина.

Він теж з скрипом чобіт присів біля жінки, мало не задихнувшись од солодкого запаху пудри з її лица.

Нарешті бляшаний пароходик вислизнув з рук і поплив по помості, поринаючи носом, немов на хвилях, та сповняючи хату гострим дирчанням металу.

— Як ти думаєш, Карпе, Дорик буде радий?

Карпо Петрович не одповів нічого. Він мовчки стежи за пароходом і, коли той зачепився за ніжку стільця, одчепив та пустив далі.

Потому ще раз накрутив.

— Прийми свій хвіст! — нетерпляче гукав на жінку, коли пароходик ткнувся носом в її спідницю.— Розсілась!..

Він навіть лазив за ним по помості.

Сусана сиділа щаслива, одкривши зіпсовані зуби, вся в тінях од широкого кола волосся, на дві третини чужого.

Пароходик дирчав.

Врешті Карпо Петрович звівся на ноги. Перевів очі од цяцьки на жінку і презирливо плямкнув губами.

— Ет, чорт зна що ...

— Як чорт зна що? — здивувалась Сусана.

— Авжеж ... Не пристало йому забавлятися цяцьками.

— Багато ти знаєш поза своїм участком. Ти б подивився, як Доря ще й досі одягає свої ляльки. А він — «чорт знає що».

Сусана від невдоволення скисла й осіла, як тісто в діжі.

— Цікаво, що ти придумав?

Карпо Петрович раптом засяв. Лице його освітила добра усмішка і тепло спажнули очі.

— Я йому цяцьки не подарую ... Я для нього таке придумав ...

Він навіть урочисто підняв палець в важкому перстні.

— Я для нього таке придумав, що ... Фу - ти, ну - ти ! запам'ятає до смерти. І навіть віцегубернаторський хлопець не зможе того побачить, що я покажу Дорі ... Нехай ...

— Та не тягни ж бо ...

— Нехай має чим згадувать батька. Буде старий — унукам розкаже ... От, скаже, був я дитиною ще, а мій покійний батько ...

— Карпе ! Ну, чому ти не скажеш одразу ?

Сусана аж пхилькнула з нетерплячки.

Тоді Карпо Петрович наблизивсь до неї, витяг червону шію, нащось знизив голос до шепотіння.

— Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішати.

— Ах, ах ! — налякалась Сусана, — як можна дитину ...

— «Дитину, дитину»... — перекривився Карпо Петрович.

Власне дитину. Хіба йому не цікаво ? Дитина ще краще затямить. Треба, щоб вона мала вражіння, щоб в неї лишилися згадки на ціле життя. А вона думає як ? Гладити по голівці та тримати біля спідниці ?

Він вже кричав і своїм криком вганяв в м'яке тіло Сусани свій плян.

— Ви - хо - ву - вать треба !..

— Ах, ах ! — вона зітхала і витріщала очі на чоловіка. — А може й справді ! нехай би побачив. Ні, таки справді, нехай би ... Чи ще доведеться удруге. Скільки є дітей : і в казначейші, і в поліцмейстера ... а ніхто не побачить, лиш Доря ...

Вона звикла до думки. Подумати тільки : подивитись, як будуть вішати людину. Вона і сама б хтіла. Ах, Дорка, щасливий ...

Забувала про Дорку і всі думки звернула на себе. Йї було гірко. Прожила на світі до тридцятого року, а ні разу не довелось нічого такого побачить. Хіба Карпо коли подумав про неї ? Сиди цілий вік у кухні, бабрайся у помях і ніколи тобі ні приємности, ні розваги ...

— А кого вішати будуть ? — блиснула вона очима. Карпо Петрович завагавсь на хвилину і врешті махнув рукою.

— Ну, добре. Ти знаєш, Сузя, мені не вільно про се говорити. Я тобі скажу, а ти — гляди мені — ша! ані словечка нікому. Вішаєм жінку, що кинула в губернатора бомбу.

— Ах, ах! Ти її бачив? Молода, гарна? От би цікаво ... Голубчику, Карпе ... я б ... я б збоку денебудь ... Карпо Петрович замахав з ляку руками.

— Фу - ти, ну - ти! Тільки тебе бракує. Мені і з Доркою трудно ...

Сусана надулась. Завжди отак. Про неї не дбають.

Однак її незадоволення скоро погасло в турботах про Дорку.

Вони довго радились вдвох з чоловіком, коли будити хлопця, як його одягти, чи пускати до гімназії завтра ... Може б зробить йому свято.

— Само собою! — розвеселився Карпо Петрович, — нехай погуляє!..

Він був у чудеснім настрої. Насвистував вальс, який тепер щодня грали у цирку, і бив чоботом в чобіт, як полковий офіцер.

— За ката певно Яким ... — кинула наче про себе Сусана.

— Яким.

— Хто б міг подумати! Виняньчив нашого хлопця ... Доря так його любить.

— Розпився, стерво.

Вона все більше переймалася чоловіковим пляном. Ну і придумав!

Зелена лямпа тепло світилась у хаті, як добре серце у грудях, пароходик дрімав на помості, уткнувшись в канапу. Карпо Петрович зі скрипом дригав ногою в такт своїм думкам, а Сусана в тихій мирності хати снувала мрії про кращі часи, коли Карпа нарешті оцінять.

І сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та поцілувала в мокре чоло.

— Пора вже спати ... завтра треба вставати зараня .. Ах, Дорик, щасливий!

* * *

— Одчепись, мамо!

Доря не хтів вставати. Витріщав очі, налякані світлом, і падав знов на подушку. Але коли мати почала душити його в своїх обіймах і з помосту затріщав пароходик,

згадав одразу, що се його день. Тоді він раптом вискочив з ліжка, теплий, злотистий, довгий на худих стегнах, і присів серед хати над парохомом.

Раптом великі, холодні од умивання руки лягли йому на груди та ребра і підняли кудись угору, в змішаний запах тютюну і помади, в лоскотання шерсткого волосся, теплих батьківських губ. Злегка обдряпаний твердим холодом гудзиків і погонів, Доря припав з довір'ям до батька, а коли п'яти його знову діткнулись помосту, густий голос прогудів м'яко над ним :

— Одягайся швидше. Зараз поїдем.

Доря підняв на батька очі.

Поїдуть? Куди?

На рибу може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Вудлице — луком і сріблясте мигтіння рибки на волосінні. «Бовть!» — сказала вода, ковтувши камінчик.

А може поїдуть кудись далеко, далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхать... Дерева будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підстеляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пицатиме пташка...

Хотів запитати у батька, але його вже не було.

І раптом ранець, повний книжками, все зіпсував. А гімназія? А уроки?

— До гімназії нині не підеш, Дорик,— зрозуміла його Сусана.

Він обкрутився на одній ніжці, ляснув себе по стегнах з радісним писком пташати і знову присів над своїм парохомом.

Але його звідти нагнали.

Одягався поспішно, з почуттям свята і існування, з дрижанням кожної жилки од холодку сорочки й тепла маминих рук, жадний на весь світ, наче горобчик, що все розкриває пашу в гнізді.

Нєзацібнуетий, з поясом у руці, оббігав весь дім. Коло г'анку куняли звощик і кінь, в кухні пищали котята, в столовій батько допивав чай.

Доря хтів пригорнутись до нього, але не смів. Тільки вдячно обняв очима широку спину і парадні погони.

«Оселедець!» — згадав своє прізвище в клясі,— і до

сліз боляче стало за батька, бо то через нього так доку-чали.

Ранок стояв тихий і теплий, але Дорі звеліли надівати ватну шинелю. Грубий комір підпірав йому шию, а мати, вся ще у білім, схилялась над ним припухлим од сну лицем і лоскотала збитим волоссям, насилу запихаючи гудзики у нові петлі.

— Ну, пора їхать.

Вулиці були безлюдні. І так чудно було, що ще спали дома, дерева й баркани, а вони їдуть кудись, невідомо для чого, і тато мовчить. Батькові руки, в білих нитяних рукавицях, важко лежали на держалні шашки, а візникова спина сонно хиталась часами з боку на бік. Минали гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон. Шкода, що ще так рано і ніхто не побачить, як Доря їде у невідомі краї, в теплій новенькій шинелі. Прощайте, прощайте! Не вернусь ніколи!.. і позаду лишилися би тільки заздрі погляди хлопців, розкриті од сміху роти, повні білих зубів.

З міста спустились в долину, де колеса раптом затихли, як в воду впали, запахло хлівом, і маленькі дома дрімали, як по оборах корови.

— Тобі добре сидіти? — поспитав батько, і Доря зловив його погляд на свому гербі, на блискучих од гудзиків грудях.

Починало вже дніти. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля. Воно вже стелило по обидва боки дороги перисті крила, як в метеля, а в зеленому небі родилися голоси.

Земля будилась. Гречка поплила білим пінистим шумом, до ріллі припадали теплими грудьми пташки, а вітер гойдав дивину і волошки. Повні, рожеві, як діти збуджені зі сну, плили по небі хмаринки, в стерні певно вже починали свою роботу жуки, а польові мухи чухали десь лапками живіт та розправляли злежані крила. Чулось невловиме дихання життя, рух земних соків, і одвітно обзивалась в Доринім тілі гаряча кров. Куди ще їхать? От, злізти б тут, побігати по широкому полю, або полежать в траві.

Зійшло б гаряче сонце, і простяглось би по полю, як струни, бабине літо.

Карпо Петрович тривожно поглядав наперед. Він боявся спізнитись. Його кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть. Говорити чи ні? На квадратівім чолі поклялись рядками одна на другу дрібненькі зморщкі, а руки втратили важку непорушність. Ні, не треба казати, нехай се несподіванка буде. Він любовно обняв Дорю за стан і пригорнув до себе.

Біла візникова кобила помітно кульгала. Підіймала задне копито і старалася бігти на трьох.— «Ах, стерво, мучить бідну коняку... Фу - ти, ну - ти, не підкував, скотина»...— І тут тільки в нім ворухнулось: чи добре робить, що взяв з собою Дорю? Але набігла згадка — і він заспокоївсь. Ще в дитинстві його возили дивитись на розстріл трьох москалів, і ся картина лишилась у нього на ціле життя, тоді як другі подібні, які він часто бачив, тепер вже не робили такого вражіння. Хіба ще треба було роздобути дозвіл од директора Дорі.

— Доря! ти боїшся директора свого?

— Корови?

— Якої корови? — здивувався Карпо Петрович.

— У нас так директора дражнять.

Доря надувся, всунув голову в плечі і важко процідив в ніс:

— Пано - ве гімназисти повинні вести себе у мене пристойно, ходити до церкви, поважати...

— Ха - ха! — не вдержавсь Карпо Петрович.— Як, як?

Перед ним встав наче живий важкий директор з грубим застиглим обличчям, налитий тупою пихою по сам картуз і нерухливий, як тільна корова.

— Ах ти, капшук! як ти смієш дражнитись з свого начальства?

Але Доря не вірив у нещирій гнів батька. Він надувся, аж червонів, ставив ноги, наче поліна, і, важно розчепиривши пальці, гугнявив:

— Тих, що будуть займатися соціалізмом, або ходити по шостій до міста...

— Ха - ха! — реготався Карпо Петрович, забувши всяку повагу,— чисто комедіант!..— Стій! — раптом штовхнув він візника в спину,— не бачиш, приїхав...

Збоку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку.

— Звертай під груші ...

Ще червоний і тремтячий од сміху, Карпо Петрович виліз з дрожки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев.

Тоді Доря побачив, що він стоїть над яром, жовта глина зсувається в нього спід ніг, на дні ями чорніють люди, а в густих передранішніх тінях виразно біліють стовби.

Що се таке ?

Йому видалось зразу, що сьогодні народне свято, що ось - ось раптом загра катеринка і загойдаються на гоїдалці люди.

Він був розчарований трохи.

Батько міцно стиснув йому руку і глухо, з свистом переднього зуба, сказав :

— Дивися й не пропускай нічого. Старайся, щоб тебе ніхто не помітив. Найкраще сховайся за грушу ...

Потому почав спускатися в яр, мигтячи сріблом погонів і обсипаючи шашкою глину, а його руки, затягнені в рукавички, плавали у повітрі, як голуби.

Ранок яснішав. На крайнебі, за яром, легкі хмаринки займались, як од вогню солома, а важкі червоно тліли, наче дубовий вугіль.

На поміст, під соснові стовби, хтось виліз і потягнув мотузку, наче хотів дізнатися, чи міцна.

— Яким ! — зрадив йому Доря. Йому здалося, що він бачить водянисті, блукаючі очі Якими, в які так часто дивився, коли ще той носив його на руках.

А де ж музика ?

Однак замість музики він побачив мундири й холодний поблиск рушниць. Батько витягся в струнку, оддавав комусь честь, а його біла у рукавичці рука з зігнутим ліктем немов тремтіла. Виразно жовтіли наплічники в когось з обох боків безвусого виду, і два рядки гудзиків зливались в жовті доріжки. Остеронь стояв піп, мотав лисою головою, наче комарів одганяв, і все стелив срібний шовк бороди на сукно чорної рясї, все гладив фіолетові вилоги широких рукавів.

— Молебінь ? — подумав Доря.

Йому зробилось скучно, і він почув над головою дрібне, метушливе шептання груші.

Озирнувся на візника. Зігнувшись, звощик копирсав

щось в колесі пальцем. Його довга синя сукмана, руда на фалдах, вкривала ноги аж до землі, наче спідниця. Біла коняка дрімала на трьох ногах, зігнувши четверту.

Над головою коротким уриваним писком обзивалася пташка.

Доря знов глянув в долину. Тепер він помітив жінку серед купи мужчин. Косинка, зв'язана вузликом під бородою, зливалася з її лицем в одну біласту пляму, а на темній одежі світились руки, прозорі й молочні, як поночі порохно.

— Приїхав дивитись, паничу ?

Візник підійшов зразу і став недалеко.

— Або що ? — обернувся до нього Доря.

— А нічого — дивись. Виростеш — здасться.

В його круглому оці — друге візник зажмурих — в голосі, в кутиках уст — було зачіпливе щось, образливе.

— Молебінь будуть править, Семене ?

— Кха ! — кахнув Семен. — Молебінь, таку його маму ...

Вони їй справлять молебінь ...

— Ні, справді, Семене, — прохав його Доря.

Семен мовчав. Глузливий вираз, скрививши йому обличчя, застиг в тверде щось, жорстоке.

Мовчки закотив він полу сукмани під самі пахи, виїняв тююн і заходився крутити цигарку. Кобила почала мочитись. Семен посвистав їй тихенько, а тим часом потеруха висипалась з цигарки на землю. Скінчивши крутити, він старанно заклеїв цигарку і неймовірно глянув на Дорю.

— Папенька не казали ?

— Йй - богу, ні, — закликав Доря. — Сьогодні, бач, мої іменини і він ...

— Так ... на іменини значить ... Ловко придумав.

Семен затиснув в грубі і чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, храпнув і засміявся.

— Капут !

— Капут ? — витріщив Доря на нього великі й невинні очі.

Тоді візник пояснив :

— Повісять баришню зараз ... Молебінь, таку їх маму ...

Доря почув холодок в тілі.

— Неправда ... ти все жартуєш ...— почервонів зін одразу.

— Авжеж жартую ...

І знову храпнув, зробивши над головою той самий рух. Щось підкотилось в Дорі під серцем і так недобре розлилось по руках і ногах.

— Як, зовсім повісять?

Голос перервався у нього і жаль скривив губи.

— Не зовсім, а тільки доти, поки ноги не перестануть дригати ...

Жбурнув окурок, сплюнув й додав :

— Яким справиться скоро ... не першинка !

Сонце запалило криваві вогні на цератовім брилі Семена, а Доря дививсь на Семена з таким холодним жахом, немов не Яким, а візник має зараз вішати жінку з блідим обличчям.

В голові його раптом пронеслися розмови, які чув вдома ... Окремі слова, такі перше звичайні, далекі й неімовірні, як в казці ... а тепер все наблизилось і ожило.

Тепер він інакше глянув в долину, на непорушні ряди москалів, блискучі форми начальства, бліду жінку в білій косинці й соснові стовби. Все воно злилось в однім слові : «повісять» — нестерпуче жахливім і дикім.

Тим часом Яким перестав поправляти мотузку — вона злегка гойдалась, — зліз з риштовання і підійшов до жінки. Жінка одвела його рухом худої руки, блакитної наче, зробила нерівний крок, а далі твердо пішла до стовбів.

«Ось зараз !.. ось зараз !..» — щось крикнуло в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулись і шугнули в провалля, обсипаючи глину ...

Карпо Петрович все поглядав на гору, під груші. Йому часом здавалось, що він бачить там Дорю, мигтіння г'удзиків на гімназичнім пальті. Знав, що зробив незаконно, взявши з собою хлопця, і потерпав. А ну ж хто побачить ? Однак все йшло як слід : москалі тупо стояли, як німий частокіл, товариш прокурора все затискав уста та заковував очі, як жертва вечерня, піп поправляв наперсний хрест та гладив свої шовкові вилоги. Яким щось вовтузився довго, неспокійно розсипаючи погляд водянистих очей. Поліцмейстер стриманим басом робив якісь

непотрібні накази, аби говорити. Карпо Петрович не уважно їх слухав, намагаючись стримати руку, що тремтіла од ліктя до кінчиків пальців і тарабанила дрібно в висок. Коли б вже швидше кінець... Коли б вже проплило тих кілька хвилин.

Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним волоссям, рушила з місця. Карпо Петрович чує, що він холоне в напруженій тиші, що в голові у нього, як важка хвиля, колихнулася думка: — «чи Доря все бачить?»—і проплив образ Сусани, як вона слухає оповідання сина.

Вже жінка стояла на риштованні, колихнулася ряса і знявся в повітрі хрест. Яким поклав руку на зашморг, забігав навколо очима, брязнули глухо важкі рушніці, наче залізо зітхнуло, а скісний промінь вмачав кінці піднятих шабель у кров.

І ось тут саме сталось щось дивне, незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори і покотився під ноги. На бігу круглий і грубий в своїй ватній шинелі, Доря промчався до риштовання, замітаючи полами глину, гублячи синій картуз і розкриваючи широко руки.

Наскочив на жінку і з криком обняв їй коліна.

— Не треба!

Од несподіванки й крику, що впав, як стріл, поміж ними, люди здригнулись в тривозі і метнули очима угору, на високі стіни яруги, наче звідти йшла на них небезпека.

А Доря все тісніше туливсь до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, і видко було, як здригалися плечі у нього від дитячого плачу.

— Не треба!.. Не руште!..

Жінка стояла хвилинку висока, але якась одразу зів'яла й нещасна. Потому нагнулась і поклала прозору руку на дитячу головку.

І-так усе застигло в німому чеканні: жінка, дитина, москалі і начальство.

Першим опам'ятавсь поліцмейстер.

— Чия дитина? Забрати!..

Він не пізнав голосу свого, але од того грубого крику всі почули себе вільніше, і кожний намагавсь показати, що він не злякався.

Карпо Петрович кинувсь сповняти наказ, однак почув, що не може. Коліна згинались у нього і мерзли. Він себе перемиг і побіг підтюпцем до дитини, а шашка йому заважала, біла та путала ноги, чужі й без того.

Однак Дорю одірвати було не легко. Він одбивався всім тілом і наче в нестямі все повторяв з плачем, ще глибше ховаючи голову в теплі коліна :

— Не дам !.. не хочу !..

Нарешті жінка хитнулась, одділена од дитини. Карпо Петрович поволік сина. По дорозі підняв Дорин картуз, обтер старанно, хоч несвідомо, рукавом глину і поніс так в лівій руці.

— Татку, не треба ... татку, не дозволяй ...— упиравсь Доря, але чуючи, що не вблагає батька, підняв кулак вгору й кричав назад себе :

— Якиме ! Не смій ! Я тебе, стерво ...

— Цить ! — шипів батько і тяг його далі.

Аж на горі вдалося Дорі вирватись із рук. Він глянув в долину й побачив : в повітрі, осяяна сонцем, гоїдалася довга, чорна фігура. Покрутилась в один бік — і стала ... Потому у другий — і знов спинилась.

Тоді Доря замовк, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице :

— Хуліган. Оселедець.

Більше не встиг, бо полетів у траву. збитий кулаком з ніг.

* * *

Вони вертались додому не такі вже парадні. Лакеровані чоботи батька покривав пил, рукав мундира був в глині. На новенькій гімназичній шинелі проти коліна зеленіла трав'яна пляма, а один гудзик жалібно висів на чорній нитці. Біла коняка, ще біліша тепер на сонці, трюхала сумно на трьох ногах. Карпо Петрович не дивився на неї. Сидів, одвернувшись од Дорі, і тупо думав. Він бажав Дорі добра, а замість того дістав невдячність. Синова лайка горіла у ньому, наче він на живому випік її.— «Хуліган ... оселедець ...» І хто? Кістка од його кости і кров од крові.

Карпо Петрович намагався думати про інше. Хотів себе запевнити, що у нього були важніші справи, над якими треба подумати. Тепер губернатор напевне вижене з служ-

би, а директор виключить Дорю. З холодком в серці він чіплявся за ті неприємні думки, уявляв губернаторський гнів, свої благання, гугнявий директорів голос... «Нам протестантів не треба...» — і чув одночасно, як щось йому заважає, немов камінчик, що попав в чобіт. Отут, під боком, сиділа його власна дитина, замкнувши вороженчу в серці, з якимсь правом на батька, на його вчинки і судила, наче чуже, а їй треба було давати відповідь. Фу - ти, ну - ти !.. Се його дратувало. Не міг же він, батько і поліцейський чиновник, якого боялись навіть дорослі, скорятись та каятись перед якимсь шмаркачем. І він знову уперто чіплявся за всякі дрібниці, за розмови з начальством, за неминучі сльози Сусани і навіть за скалічену ногу коняки : — «не підкував, стерво...» — аби лиш засипать і заглушити те пекуче і непокірне, що мулило всередині, наче гострий камінчик...

А Доря, опустившись та впірнувши в тяжку шинелю, тихо схлипував внутрішнім плачем. Перед його очима все ще гоїдалась чорна фігура. Раз в один бік, раз в другий... — «Чекай, — думав він гірко про батька, — будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здійму свій пояс, і ніхто не побачить...» — Йому стало жалко себе. — А може б краще забити Якіма? Прийде Яким до них на кухню і, як звичайно, засне на лаві. Тоді Доря візьме тихенько ножа, наточить... або ні, краще сокиру — і одрубає Якимові голову по самі плечі.

Маленька пташка уперто літала над головою в Дорі. То підіймалась, то опускалася з писком і з дрібним тріпотінням коротких крил. Він зацікавився нею і довго стежив за її летом. Але раптом згадав свої іменини і легку руку, що так ніжно гладила його по головці, — і знову тихо заплакав.

«Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я тобі повішусь»...

Крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалось, невиразно мелькали верби і телеграфні стовби. Вони одривались од землі, підіймалися вгору і тихо гоїдались... Раз в один бік, раз в другий...

КОНІ НЕ ВІННІ

— Савка! де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і сердито кричав у спину своєму лакею, що помагав випрягати з фаетона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

— Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од староститіло.

— Ху-у!.. Як приємно се освіжає! — Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахами і облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво він був у чудеснім настрою, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у сі тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належати до тих, хто її обробляє.— «Пора нам розстатися вже з пануванням»,— подумав Аркадій Петрович, защібаючи лівий манжет і, прийнявшись за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, коли він пояснив їй права народу на землю.

Се завжди його хвилювало і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері, і на нього кинулась Мишка, любий песик, расовий фокстер'єр.

— Де ти, шельмо, була? — нагнувся до неї Аркадій Петрович. — Кажі, де ти, шельмо, була? — Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а вона морщила носик, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути йому лице. — Де ти віялась, негодяща?

У вікна било полудневе проміння, і видко було, як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'ятсот десятин панського поля, що спускалося часом у балку, а потім здіймалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребнем борозни на рідкому волоссі, розчесав вуса, на кінчиках жовті, і довго любився сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалось в синавих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і се його турбувало: — «треба знову класти примочку!» — З боку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольдкрему, помазав й припудрив.

Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як захає жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будугь дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і ввійняв звідти акуратно зложену блузу, вовняну, сіру, à la Толстой.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбили. А як же! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали «татком»! Він з приємністю думав про се і разом думав, що на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознайомив покірно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз загриміли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки — з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого — дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця. Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна — Соня — в свіжій літній капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею парував борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселці.

— Мишка! Сюди!..

Фокстер'єр подивився на нього каправим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

— Де ж Жан? Покличте Жана... — звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у одставці, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан шупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

— Добридень, Жане! — привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович. — Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче, наче нічого не сталося, почав оповідати, встромивши більма кудись в стіну, через стіл.

— Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що звете домами. Це була не купа бруду і сміття, не легище нужди людської... словом, мені приснилось не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщивсь.

— Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...

— Жане, твій борщ прохолоне ...

— Ах, вибачай, Соня ... Ну, мій міноносець № 17, зав'ялуй серветку ...

— Єсть,— стрепенувсь «міноносець № 17» (по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв). Він вже давно тримав напоготові серветку.

— Я думаю, що - о ...—прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку Мадонни.

— Почали сіно возити, Антоша? — зацікавивсь Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав сам своєму лягавому псу — Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку і всім виднілась тільки його макушка з рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки буряків, і вона повернулась до сина.

— Антоша, тебе батько питає про сіно ...

— Ах, вибачай ...— підняв той засмалений вид і засююкав: — Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликати — бреше, звичайно ... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить ...

Антоша став мокрий і червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, не зважаючи на офіцерські чини.

— Усі вони такі! — сердито зітхнула Софія Петрівна і погладила Таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важко вип'явши свої руді груди, мов в камізелці.

— Ви чіпляєтесь, діти мої,— благодушно обізвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ.— Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні.

Він був у чудеснім настрої по сьогоднішній сходці.

— Безумовно, мені здається, що батько ...

Ліда знову прихильно нагнула головку Мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу се розгнівило. Вічно та Ліда! Її наспівали

ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці!..

— Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом, а він...

Одставний адмірал («Броненосець», як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

Він був ніби в концерті. Се була музика нових поколінь, нечувані комбінації звуків, щось таке, перед чим Бах, Гайдн і Бетховен — пігмеї...

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятись своїм Нептуном.

Одрізав скибочку хліба і поклав псові на ніс.

— Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі.

На хвилину зробилось тихо в столовій.

— Піль!..

Тільки Ліда витягла довгу одкриту шию і прихильно схилилась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лабою по руці, домагаючись їсти. Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

— Тепер дійсність дивніша за сни! — стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю.

А Антоша і підхопив:

— Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

— Як! вже забрали?

— Фьюю! — свиснув Антоша. — Нема вже в барона маетку, та й сам утік... Страх, що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

— Ах, ах! — зітхнула хазяйка дома.

— Ну, нам не доведеться тікати, — засміявся Аркадій Петрович. — Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам ні-

чого з тобою не буде? Правда, собако? — Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста. — Я своїх думок не маю потреби таїти... — Він вийняв палець і тримав на одшибі. — Ну, от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляємо землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се оддавна ...

— Аркадій!.. *Laissez donc ... le domestique écoute!*¹

Софія Петрівна з жаху заговорила басом.

Однак се ні трохи не допомогло.

— Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала, і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так десяти з п'ять... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль, запущу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто... Ха-ха!..

— Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнула до батька.

— Я була певна, що - о ...

Але Антоша не дав їй скінчити.

— Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам. Вони настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш ...

— Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти — працєю, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій плян, і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

— Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лиця,

¹ Залиш, хатній робітник слухає!

щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха-ха!..

— Щодо мене, то я...

— От і прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів і собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміральську тужурку, і «міноносець» старанно зчищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільтончик, забувши пристойність, скавчав потику, щоб звернути на себе увагу.

— Аркадій! тобі покласти ще крему?

— Клади, клади, та chérie¹, я сьогодні голоден.

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

— Блажені, іже і скоти милують...— одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя.— Міноносеце! дай папіроску...

— Єсть!

— Браво, Жан, браво!..— розсміявся Аркадій Петрович.— То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з святого письма. Антоша терпіти не міг їх.

Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив і приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

— Нептун! ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаки мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, заллялась дзвіночком.

— Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознайомив, що прийшли мужики.

— А! мужики... Клич їх сюди.

— Аркадій, може б ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

¹ Моя люба.

Аркадій Петрович нізачо не хтів ... Він вже скінчив.

Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був меж ними і Бондаришин, що гроші взяв, а не виїхав нині на панове сіно.

— А що скажете, люди ?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці, в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудою стіл, за яким засідали пани і собаки.

— За яким ділом прийшли ?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану.

— Прийшли до пана погомоніти за землю.

— Я дуже радий. За яку землю ?

Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг.

— За панську, прошу ласкавого пана ...

— Що тепер, значить, такі часи настали ...— додав Марко ...

— Та й пан самі нам казали ...— не втерпів Панас.

А Бондаришин вже закінчив :

— От громада і присудила ... Будемо одбирати землю од пана ...

— Що ?

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав зза столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашамкав покірно :

— Ми не хочемо кривдити пана ... щоб усе мирно, по-божому було ...

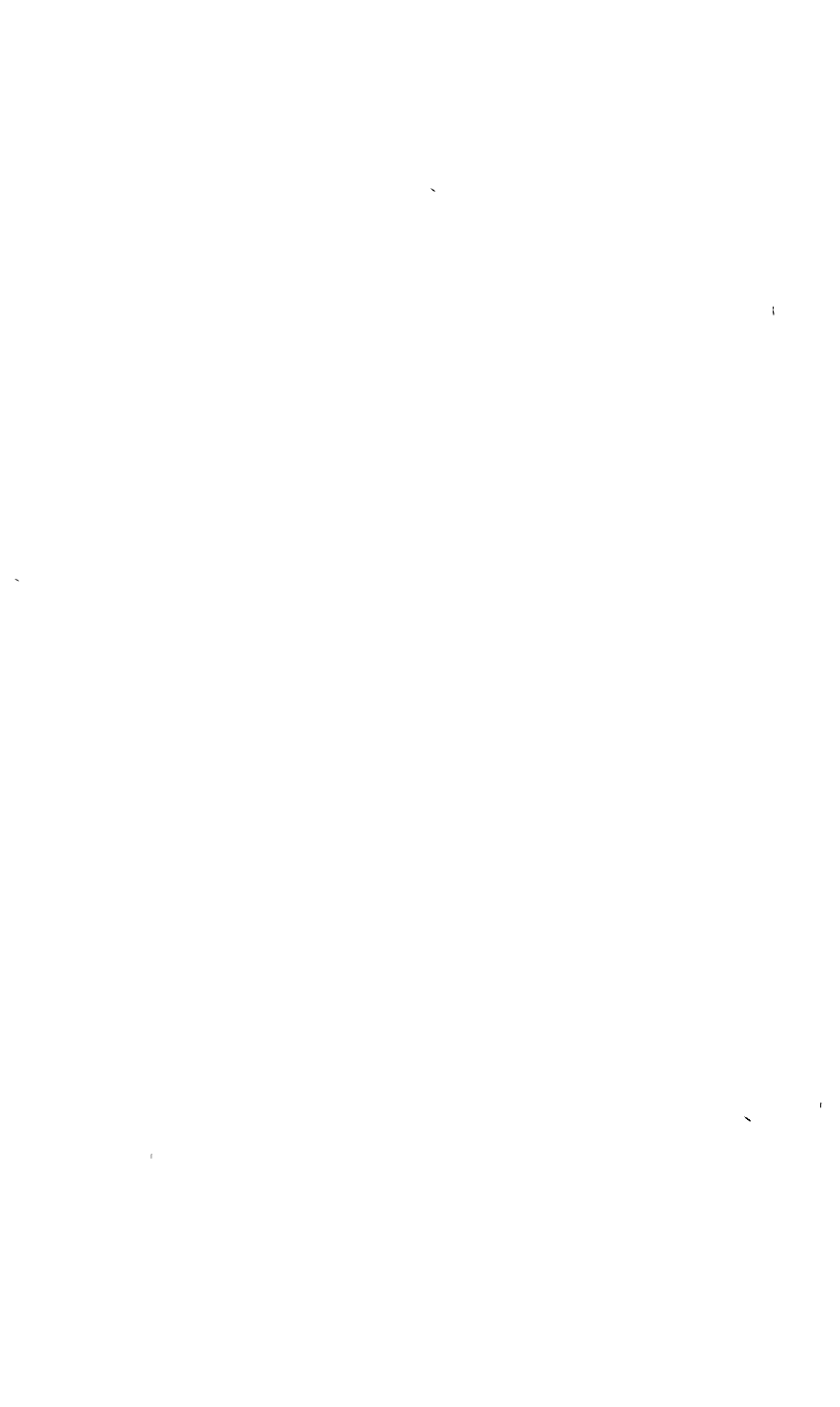
— Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин,— одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світючи бильмами на собак, що лизали тарілки.

— От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

А Бондаришин провадив так само покiрно i наче бай-
дужно :

— Бороди Боже ... лишимо й пановi трохи земельки ...
на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка
була ... та на крокет ...

— Ах, ах! — зробилось млосно Софiї Петрiвнi, i поки
Лiда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офiцер-
ськi штани i процiдив крiзь зуби :

— Вот негодяї!..

— Ми вже так через те, що пан були добрi до нас,
спасибi ласкавому пану, — кланявся Бондаришин.

— А як же ... Грiх що казати ... всi люди пана «тат-
ком» звивають ... — гудiли за ним.

— Ну, добре, — стримав образу Аркадiй Петрович. —
Не одрiкаюсь од своїх слiв ... Коли так присудила гро-
мада ...

В його голосi чувся вже лiд.

— Аркадiй! Що ти говориш!.. Як смiєте ви!.. — хви-
лювалась Софiя Петрiвна.

Антоша поривався щось говорити, i синi жили налля-
лись у нього на бiлому лобi.

— Так отак, пане ... за два днi маємо свято, тодi гро-
мада й подiлить землю. А тим часом нехай пан собi по-
мiркують, де їм лишить на грядки ... чи коло дому, чи
в полi.

— Звiсно, що коло дому ... ловкий погнiй ... i наручно
буде ... — вирвавсь з радою рудий Панас.

— За два днi вже пан самi обмiркують ... Ми не хо-
чемо зразу ... бо ви в нас добрi, спасибi ласкавому пану
i вашiй панi. Вони нас нiколи не забували ...

— Авжеж ... чи порошку там, чи мазi якої ... звiсно,
нашi пани ... Оставайтесь здоровi ...

I поки виходили люди, усi стояли, немов заклакли,
тiльки Аркадiй Петрович теребив в руцi серветку.

Але Софiя Петрiвна отямилась скоро.

— Аркадiй! Ти збожеволiв! Ти не смiєш оддавати
землi. Ти маєш дiти!..

— Это нельзя оставить! Тут нужны меры!.. — гаря-
чився Антоша i так штовхнув Нептуна, що собака за-
скавучала пiд ногами у нього.

Тiльки Лiда все ще прихильно витягала до батька

свою одкриту шию і розтягла в усмішку, правда, бліду — широкий рот.

— Ах, дайте ви мені спокій,— роздратовано скрикнув Аркадій Петрович.— Зрозумійте нарешті, що я інакше не можу ...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати.

Серед г'валту і метушні, що знялись потім, Жан проба- сив раптом :

— Ну, міноносе, розводи пару. Пора нам рушати в да- леку плавбу ...

— Єсть ! — стрепенувсь міноносець.

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запро- сили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки й ви- йшли з ідальні разом зо всіма псами.

Тільки Мишка десь щезла.

* * *

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з до- кучним дзичанням билась об шибку муха. Мишка ткну- лася носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зло- вила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тіль- кищо розпускались. Аркадій Петрович щодня дививсь на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками.

Але вони вже перестали його займати. Чув щось важке в собі і не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього ... От тобі й добрі «сусідські» стосунки ! Згадав всі поради свої і поміч, кумовання і сільські весілля, на яких він грав ролю весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, хрестив ... А тепер все це забулось !

— Грядка цибулі і на крокет ... Ха - ха !..

Сонце напекло йому лисину. Воно непереможно і без-

упинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і замість того, щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подався на подвір'я, Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутивсь біля нього. Певно вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зваживсь якось, наче опинився на чужому хазяйстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палічки цвіту тихо гоїдались на волосинках вздовж колосків і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі волюшки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед. Ниви то поволі котились в долину, то підіймались на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет, а Аркадій Петрович, оддавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думати і тільки вдивлявся в таємничу глибін густих зарослів жита, тільки чув під ногами ніжну м'якість межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухати не хотів. Хотів спокую і самоти. Але чим далі заглиблювся він у поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався. І тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього його земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається і цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї — все згодували, усе зростили оці лани.

Але Аркадій Петрович уже сміявся над собою: — Ха - ха! Заговорила дворянська кров...

Зусиллям волі він змахнув усі думки і далі брів.

Зліва, при мокрій долинці, кінчались жита і починалась лука. Тут паслись корови й лошата. Пастушок Федько, вгледівши пана, зняв рваний картуз і так стояв босий. з торбинками через плече.

— Надінь картуз! — гукнув Аркадій Петрович.

Пастух не дочув і побіг до нього.

— Картауз... картауз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі, сочисті, як і трава.

Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях, готові плигнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Підійшов до любимого Васьки і почав чухати шию, а Васька поклав на плече йому морду, мрійно зм'якшивши вираз положливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звірячій приязні, і обом було приємно — одному чухать, а другому чуханим бути.

— І се заберуть ...— гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Він ішов по свіжій траві, вогкій од мочара, а сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків.

Щось було сьогодні принадне, особливе в його землі, мов на обличчі небіжки, з якою жив ціле життя, а тепер мусить прощатись навіки. Якись квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі, рідні простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім жовтіла глиняна круча, з чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалось, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він ішов по своєму. Дивно, як він мало знає маєток. Мухи бриніли в квітках. Мишка порпалась у глині і нюхала ямку. Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

— Буду стріляти, коли прийдуть ...

Се так несподівано вирвалось вголос, що він не повірив і озирнувся.

Хіба се він?

Але навколо тільки ниви котились з горбка на горбок.

Йому зробилось стидно. Фу, яке свинство!.. Скинув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки — ні. Хіба він може піти проти себе, проти

усього, у що він вірив, з чим не таївся ні перед ким. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмісті. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошиком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би наставити? Треба навчитись. Антоша та Ліда зароблять на хліб, вони молоді. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та смачні кісточки...

Дурна Мишка наче зраділа такій перспективі. Скакала йому на ногу, і умастила землю штани. Але що там штани? Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облили сметаною добре і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт побери! Завжди історії всякі збурюють йому кров, змушують грати... Але, властиво, чи було що навіть? Якись похвалки фантастичні, дурні погрози. Вони розвіються зараз, коли побалакають з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зважився одібрати землю... У нього? Ха - ха !..

— Мишко, avanti !.

Однак вдома і не думали подавати вечерю.

Софія Петрівна чекала на нього на ганку і не встиг він навіть скинути картуз, як вона напустилась на нього.

— Аркадій, ти маєш діти!

Під очима в неї чорніли круги.

— Ну, маю, серце.

— Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора йхати...

Аркадій Петрович знизав плечима і одвернувся.

— Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.

— Вибачай, Соню, ти говориш дурниці.

— А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?

— Ну, й заберуть. Земля до них належить.

— Ти помішався на ліберальних ідеях. Коли ти вже затався, я їх сама покличу.

— Я не потерплю козаків в себе.

— Без них не обійдешся.

— А я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю...

Піду в тюрму... на Сибір піду...

— Аркадій, голубчик...

— ...на каторгу піду, а не попущу...

— Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому зіпсували. Тим більш, що забули засмажити печерички.

— А де ж Антоша?

Його при вечері не було.

І з того, як змішалась Софія Петрівна, пояснюючи щось нісенітне, як затиснула Ліда уста, він догадався, що од нього щось криють.

Але нічого не одповів.

Другого дня Аркадій Петрович прокинувся в поганім настрої. Вже в тому, як Савка вінс воду і з грюком поставив на умивальник, а виходячи ляснув дверима, він почув неповагу до себе.

«Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з голодранцем нічого церемонії гнути»...

З'їв без апетиту сніданок і пішов по хазяйству. Обійшов сад, шпихліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів ішов їдкий запах.

Хурман на подвір'ю мив фаетон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні та жували обрік, а при дверях лежала велика купа старого гною. Біля неї, поклавшись голоблями на траву, дрімала мокра бочка з водою.

— Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню! Наметав купу перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину й стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

— Слухаю пана.

«Властиво — се ні до чого»,— подумав Аркадій Петрович,— «але — сказав».

Повз двірську браму чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

«Ач, привітався, ледве підняв бриля»,— скипів Аркадій Петрович.— «Що я їм тепер! Я вже їм непотрібний... Хам!»— кинув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з г'анку, вирушав у щоденну плавбу сліпий адмірал під руку з своїм «міноносцем». Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

— «І той виступає сьогодні інакше»,— подумав Аркадій Петрович про міноносця.

— «Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів»...

Аркадій Петрович подався у поле, якимось так, без мети. Набігла хмара.— «А сіно возять!»— згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись і не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися на колоссях, легенька пара знялася над нивами, Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадив: йому більше вже хотілося хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, нехай пропадає!..

Так само без думки — для чого, вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною все ще тулилась до стайні, тепер чорна і паруюча після дощу.

Аркадій Петрович аж затрусився од люті.

— Ферапонте! що я сказав?.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв ціпок і трясучи ним тицяв в напрямку стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

«Се він навмисне»..— думав Аркадій Петрович.— «Що буде завтра — побачимо ще, а сьогодні я ще господар».

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одягу і в сорочці ліг на кушетку.

«Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?»

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Мовчки полежав, заплющивши очі.

— А тепер що?

Одкрив очі і подивився на стелю.

Одповіді не було.

В венеціянське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутились пилинки, в їдальні гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухавсь мимоволі, як стукали там чиїсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було як завжди, життя йшло буденним, звичайним темпом і чудно думати було, що станеться якась переміна. Однак вона мусила статись. Се вливало двоїстість у його настрої. Знову збирав всякі тривожні дрібниці — нахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, неухагу до нього стрічних селян, і йому хотілось, щоб невідоме «завтра» прийшло нарешті й поставило гру, гостру й небезпечну. Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись, чи спокійно оддасть мужикам землю? Не знав. І в тому, що він досі сього не знав, помимо всяких теорій, таїлась цікавість неминучого завтра.

Вийняв годинник і подивився.

— За десять дванадцята буде, — сказав наголос. — «Значить, — подумав, — лишилось менше доби».

Завтра ... Уявив собі раптом завтрашній ранок ... Насуне з галасом на подвір'я ціла громада, верещатиме тонко жінота, здіймаючи сварку за землю ... діти почнуть заглядати у вікна та лазить по Ґанку, мов на своєму ...

Ще раз вийняв годинник.

Минуло чотири хвилини.

Ху - ху !..

Піднявся з кушетки на розбитих, старечих ногах і підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали ниви на вітрі, байдужі до того, хто володітиме ними, зроду звиклі до мужичих лиш рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов озивалась «дворянська кров», говорив розум, промовляло сумління, по - своєму кожне, а під всім тим тліла гостра цікавість, що буде і як воно буде. Заснував хату димом сигари, замережив поміст петлями

кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я промчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як пройшов просто у хату Софії Петрівни, а в столовій тим часом лагодять їсти для нього.

«Вже небагато лишилось... ніч і кілька годин»,— позирає на годинник Аркадій Петрович.

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайню. Пастух пригнав з поля худобу. Корови поважно несли в обори своє голе рожеве вим'я та круті роги. Лошата стрибали на зеленім дворі.

«Невже завтра і се не моїм стане?» — з сумом подумав Аркадій Петрович і раптом почув, що Ліда говорить:

— Ти не тривожся, тату, але...

— Що таке? — обернувся він швидко до дочки.

Вона стояла у дверях з блідим обличчям Мадонни і скорботно розтягла уста.

— Не треба тривожитись дуже... прийшли козаки...

— Як... козаки?

— Губернатор прислав... Стоять на дорозі.

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом залляла йому обличчя, навіть лисину запалила, а серед того пожару білили жовтаві вуса і сердито плавали очі, сиві, злинялі, як два замерзлі озера.

— Що ж се таке? Я не просив... А, розумію, се проти мене змова... Чорт... я не попушу... Покликать Антошу...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався побити Антошу.

— Я думаю, що... — розгубилась налякана Ліда.

Вона щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм.

— Подать Антошу!

Запорошений і впрілий, на розбитих сідлом ногах, став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена мати.

— Ти навів козаків?

— Я, чи не я, се, тату, не важно,— засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанах.

— Ага! Не важно... Ну, добре, так я ж вам покажу... Я прожену їх швидко... Пустіть! — кричав він на всіх, хоч його ніхто не тримав, і бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

— Аркадій... заспокойся, Аркадій... — благала Софія Петрівна, розставляючи руки у дверях.

— Ти ж бачиш: ніч, люди йшли стільки, стомились, голодні, мужики їх не приймають в село... як же так можна...

— А! що мені люди... хороші люди!.. У мене — і козаки... Пустіть мене зараз...

— Алеж, тату, мені здається, що... — вмішалася Ліда.

— Прогнати не трудно, — перебив Ліду Антоша, — тільки що вийде з сього... Паші в селі тепер не дїстанеш, та й мужики добровільно не дадуть... хїба грабувати будуть... Коли сього хочеш, то проганяй...

— Ах, бідні коні, — зітхнула Ліда, — що ж вони винні?..

— Що ти сказала? — спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

— Я кажу, тату, що коні не винні...

— Їх би можна поставити на ніч під намет коло стайні, — обізвався Антоша.

— І дати оброку... не збідніли б од того... — додала Софія Петрівна.

— Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба... — носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки. — Я і сам знаю, що коні не винні, — спинився він коло дочки. — Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?

Але він був вже не певний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуса зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина.

Завагався хвилину і несподівано запитав:

— А стане ж у нас оброку?

— Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже.

Не чекаючи далі, Антоша зник в сінях.

— Навести козаків!.. — знизав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті.

— Я... й козаки!.. Хто б сьому повірив?

В його рухах вже не було таких гострих, як перше, ліній.

Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері доносилося іржання голодних коней, що вступали у двір, і бряжчало оружжя на козаках.

* * *

«Страшний день» починався зовсім не страшно. Під вікнами бились і цвірінькали горобці, сонце встало таке веселе, що сміялись вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна. Тепле повітря м'яко штовхнуло його у груди, а очі зразу спочили на довгим ряді кінських блискучих задів. Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

Він дивився на сонце, на свої ниви, на масу ніг кінських і козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбирав у себе гамір пташок, фиркання коней, грубі лайки войовників, і раптом почув, що він голоден.

— Савка! — гукнув він на цілу хату, — принеси каву!.. — і шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи поніжить старече тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий.

Мишка солодко спала, звернувшись клубочком в ногах на постелі.

ХВАЛА ЖИТТЮ !

Минуло трохи більш року, як землетрус обернув пишну Мессіну в грудю каміння. Була весна, море було спокійне і синє, небо — так само, сонце обливало помаранчові сади по горбах, і, дивлячись з парохода на сірий труп міста, я не міг уявити собі тої страшної ночі, коли земля у грізнім гніві так легко струснула з себе величний город, як пес струшує воду, вилізши з річки.

Ступивши на землю, я сподівався стрінуги тишу і холод великого кладовища, і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережних будинків.

За ним біг хлопець і з сіцилійським жаром кричав :

— Cipolla ! cipolla !.. (цибуля ! цибуля !).

До кого гукав він ? Кому хотів продавати ? Чи не камінням отим, що були споєні перше в суцільну стіну, а тепер знову почали жити окремим життям ?

Однак надходили люди. Несподівано з вулиць, з безладної грудю каміння, впливали чорні постаті і нечутно ступали по гарячій землі. Купками й поодиноку. Йшли якісь дами в довгих чорних вуалях, з мертвим, застиглим обличчям, похмурі робітники, і їх суворість наче замикали чорні костюми аж до краваток з крепу. Тонкий залізний стовб ліхтаря неприродно нахилився над ними, немов придивлявся зверху скляними очима. З одного боку м'яко хлюпало море, з другого висіли потріскані стіни палаців, без вікон й дахів, з дверима, що до половини завалені грузом. І знову сунулись чорні мужчини й тихі жінки, наче черниці, немов гості похоронні ішли

комусь віддавати останній привіт. Чим далі я посувався, тим частіше стрічав цей люд в жалобі, тим виразніше я почував, що щось мене мулить. Я мусив обминати цілі гори різnorodного грузу, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щілини на землі, наче розкриті жадібно роти, перелазити через мармурові колони і зазирати у вікна, звідки дивилась на мене пуста. І знову зза вугла тихо випливала чорна фігура і стрічалась зо мною мовчазними очима. Тоді я зрозумів врешті, що мене мулить. Очі! Ті страшні, чорні, жахливі очі, які замкнули в собі все пекло різдвяної ночі¹ і вже більше нічого не можуть бачить. Може світити сонце, голубіти море і небо, сміятися радість, а ті очі, поширені й мертво блискучі у великих орбітах, звертали погляд вглиб себе і божевільно вдивлялись у розхитані стіни, вогонь і трупи найближчих. Мені здавалось, що коли б сфотографувать їх, на пластинці вийшли б не людські очі, а картина руїни.

Бічні вулиці вже були розчищені трохи. Зате з обох боків завалені стіни фасадів творили грубий шар спресованих балок, матраців, книжок, вапна, залізних ліжок і людських тіл. Там, де ще стіни стояли, вони ледве тримались і крізь широкі шпари синіло небо. Часом, у вибитих дверях, виднілись самотні сходи, що вели Бог зна куди, сходи, по яких вже ніхто не ступить. Десь високо, під небом, в п'ятиповерховім будинку, завалилась тільки передня стіна, і середина хати стояла одкрита, немов на сцені. Веселенькі шпалери, залізне ліжко, через поренчата якого звисає рушник, фотографія на стіні, образ Мадонни в головах ліжка. І ця інтимність чужої хати, де ще заховалося наче тепло людської руки, робила сильніше вражіння на мене, ніж зовсім мертві сірі руїни.

Я знав, що город — це кладовище, що спід розвалин не одкопано ще щось коло 40.000 трупів, що в цій спресованій масі, яка обступає мене, лежать у різних позах задушені діти, жінки й чоловіки.

Ішли розкопки. Гурток робочих то нахилився, то розгинався над купою грузу, і мірно здіймались кирки й ломи. Поліцейський в своїй пелерині сидів зігнувшись

¹ Мессіа зруйнована на Різдво.

високо десь на стіні, а його кепі блищало на сонці. Раптом він встав, приклав руку до кепі й застиг так в поазі. Я підійшов. Робітники витягли спід балок жіночу сорочку, потім вийняли ноги й поклали в мідницю. За ногами йшли тулуб, живіт і груди — і знову це склалось в мідницю. Я одійшов. Мені захотілось глянуть на небо. Але тут я раптом побачив скрізь по руїнах, вище і нижче, подібні групи робітників. І щохвилини вставав поліцейський й прикладав руку до кепі.

На площі перед собором було так тісно, що ніде було й повернутись. Вона вся завалена була старим мармуром церкви, уламками пілястрів, орнаментами амбразур. Мозаїчні боги без голів або з половинками лиць валялись тут таки, в поросі під ногами. Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночі засох, наче виплакав сльози над чужим горем. Сухі роти тритонів умиralи од спраги.

— Сіньюр оглядає наші руїни?

Я озирнувся. Коло мене стояв якийсь чорний панок з блідим обличчям, ще недавно, видимо, гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його одежа, широка, потерта, немов чужа. В лівій руці він затискав соромливо пучок цибулі. Я стрівся з його очима. Ах, знову ті очі!

— Так, так, *signore*, ось що лишилось од нашого прекрасного міста. Хто не чув — уявити собі не може тої пекельної ночі. Така пальба була, така канонада, наче всі сили небесні, земні і морські палили разом з своїх гармат. Я й досі маю шум в вухах... Я був багатий і щасливий, *signore*, мав жінку, четверо дітей і банкірську контору. Тепер родина й ціле багатство лежать під грузом, а я ось чим годуватися мушу!..

І з афектованим рухом щирого сіцилійця він підняв руку й потряс цибулею так, що гичка її перетяла сірі руїни й зазеленіла на блакитному небі.

— Мої будинки недалеко звідси стояли. Може сіньюр бажає оглянуть.

Навколо уст в його лягла гірка складка.

Я подякував, рушаючи далі.

В вузьких вуличках, як в коридорі, було безлюдно і сумно. Справа і зліва безконечно тяглися спресовані

маси дерева, цегли, паперу, одежі, ламп, меблів і людських тіл. Здавалось, всі Злидні, які жили в людських закомарках, накідали барикади, щоб не пустити поміч. Над головою їжились зрушені стіни, готові щохвилини упасти. Долі, в тіні руїни, сиділа жінка в жалобі, з чорним непокритим волоссям, а на колінах в неї гралась дитина. Її сумне обличчя й погаслі очі змусили мою руку полізти в калитку, але на мій рух жінка не одповіла одвітним рухом. Вона лиш похитала заперечливо головою. Тоді я зрозумів, що це одна з тих, які звикли давати, але не навчились ще брати.

Зрідка проходив якийсь робітник, заклавши руки в кишені, замкнувши в обличчі з тонкими губами презирство до тої землі, що шанувати не вміла людської праці... Крізь вибиті вікна дивилась на мене пуста, забуті гардини у паутині, всяка лампа на тріснутій стелі. Я посувався далі.

Мою увагу займала тепер застигла неначе постать дідка, що самотно чорніла високо на звалищах хат. Я бачив зігнуту спину, старий пом'ятий циліндр і руки, зложені на колінах. Тільки кінчик білої бороди світивсь спід циліндра на чорних грудях, на всі гудзики щільно зацібнутих. І коли я так придивлявся до тої непорушної плями суму й одчаю, під ногами у мене раптом глухо загарчала земля і захиталась, наче спина корови, що хоче звестись. Землетрус! Я зрозумів одразу. Я стояв і дивився, стерплий увесь, як зрушились стіни, немов живі, як вони загойдались над головою; і поки чекав я, що ось-ось вони впадуть на мене, все життя моє вмить перебігло перед очима, і— дивна річ— я не спускав ока з сумної постаті діда. За хвилину земля затихла, стіни знову стверділи, скинувши з себе лиш камінці, а зігнутий дід не підняв голови навіть: так само схилявся циліндр, криючи бороду до половини, гнулася спина і руки непорушно лежали на чорних колінах.

Не тямлю, як опинивсь я на вулиці S. Martino. Тут були люди, якесь життя. Вони вже встигли поставити тісні дерев'яні крамниці, наче коробки спід макаронів, і торгували картками для «форест'єрів»¹, хлібом і фруктами.

¹ Так називають в Італії чужосторонців.

Часом неприємно вражала вітрина, де новий чорний оксамит покривали годинники, брошки, шпильки і перстні. Все воно було витерте і старе, з слідами рук хазяїв, тепер вже мертвих, і той померхлий метал ховав у собі багато історій.

В одному місці зібралась юрба, переважно жінки. Вони збилися круг візка, як чорний бджоляний рій. Якийсь ставний добродій висунувсь над ними, стоячи на візку. Я здалеку бачив його білу манішку, фрак і руді баки на обличчі міністра. Він щось говорив до юрби. Здіймав руки до неба, простягав до людей, і його голос гудів з переконанням і з натхненням. Я рішив, що то проповідник, що він говорить про марність всього живого перед жорстоким лицем природи, перед невблаганністю смерті. І я підійшов до юрби.

Але як же я здивувався, коли побачив, що ввесь перед візка заставлений був гарними скляночками в золотих етикетках, і що пишній добродій простягав над юрбою до неба ті самі блискучі склянки.

— Сіньйори і сіньйорини!..— випускав він глибоко з грудей і од самого серця,— сіньйори і сіньйорини! Ви бачите тут одно з дійсних чудес сучасної косметики. Оця помада є найпевніше средство заховати молодість і красу. Легким шаром ви втираєте на ніч її в лице, і рано встаєте свіжі, як од роси троянда ... Кожна склянка — чотири сольдо¹ ...

Він тицяв їх в руки жінкам, брав нову склянку і підносив її над головами юрби, в блиск південного сонця.

— Сіньйори і сіньйорини! Молодість і краса — тільки чотири сольдо!..

А чорні жінки, вкриті крепом жалоби, тіснилися круг візка, і ті жахливі, мертво блискучі очі, що не вмещались в орбітах, що замкнули у собі розхитані стіни, вогонь, трупи найближчих і могли б дати фотографію катастрофи, стежили пильно за кожним рухом рудоволосого шарлатана й ловили вухом, ще повним грому пекельної ночі та криків смерті, його натхненну промову :

— Сіньйори і сіньйорини!.. Ви бачите одно з дійсних чудес ... Тільки чотири сольдо за молодість і красу ...

¹ Сольдо — дрібна монета, щось із 2 коп.

Я перевів погляд в долину. Десь оддалік, з гуркотом і хмарами пилу, валили найбільш небезпечні стіни домів, то тут, то там, серед сірого грузу й руїни, вставав поліцейський і прикладав руку до кепі, оддаючи мертвому честь. Але це мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчові сади, безконечний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над сим кладовищем хвалу життю ...

НА ОСТРОВІ

Як тільки заплющую очі — кімната (вона тількищо стала моєю) раптом щезає : її витісняє фіолетова рогата пляма і пливе на зеленстих хвилях, як велетенська тінь корабля.

Так мені уявляється острів, на який нині ступив я й де маю жити.

А зараз потім чую дрібне цокання підшов у камінь, тих дерев'яних дзвінких підшов, що одкидають од себе круглі жіночі п'яти. Наче хтось сипле на бляху волоські горіхи. Трах ... тах - тах - тах ...

На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові, наче античні вази. Права рука зігнута в ушко між кошиком і плечима, а ліва вільно одкинулася вниз, і то виставляє, то ховає долоню.

Трах - тах - тах - тах ...—цокає в камінь дерево підшов. Сіра стіна.

Розчепірівши негнучкі ноги, стоїть під нею віслюк. Йому так скучно, як англійському лорду, що бачив весь світ. Очі в білих мохнатих каблучках, як в окулярах, і зануда довго од них спливає аж до білястого носа. А може ти хорий, ослику бідний? Вата стирчить у твоїх вухах, а хвіст так покійрно затулює обрубаний зад.

На piazz'і¹ ще біліють колони, і, нахилившись над морем, чорні силуетики перерізають лінію неаполітанських вогнів.

Трах - тах - тах - тах ...

На башті дзвонить годинник : два рази скромно і шість налічив я поважних і повнозвучних.

¹ На площі.

З вулиць розходяться люди, крамниці гаснуть, заплющують очі — двері і вікна — і острів сліпне.

А море знизу шумить.

І знову ослик, певно останній. Його вуха ще здалеку мають, як пальми на вітрі.

Заповнив вуличку громом величезних коліс і мчить повз мене, а я стрічаю, як вже добре знайоме, його окуляри, зануду і ніс, мишачий білий живіт і невдатно обтесаний зад з притиснутим міцно хвостом.

Тепер я йду самотній поміж домами, немов коридором. Дві стіни, як почесна сторожа, мовчки пропускають мене вперед, над головою часом блимне ліхтар. Ні, я не сам. Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях. Потому вона раптом забігає назад і, вчепившись за мене, покірно повзе по каміннях між двома німіючими стінами ...

Трах - тах - тах - тах ... — сиплять волоські горіхи свій дзвінкий голос на твердий камінь, але де — спереду, ззаду, чи надо мною — не знаю ...

* * *

Прокидаюся в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що ж сталося? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може яке нещастя, потоп, землетрус? Дзвінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефоніві в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в п'ятьмі папером, штовхає стіни і деренчить шибками. А телефон б'ється в нападі істеричним, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу.

Тоді я догадуюся: буря.

Се вона так розхитує море і скелі; зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон.

Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни — і я пливу. Ну, що ж, плисти, то й плисти. Засуваю голову під подушку і сплю.

Встаю вже пізно, біжу неодягнений до вікна і одчиною обі половинки. Еге - ге - ге ! Хоч сонце спінить, але я бачу, що ми таки пливемо. Море запінилось і кипить, а вітер надув сосни на вершках скель і мчить острів на тих чорних вітрилах, як корабель.

Море поблискує злою блакиттю, водяний пил б'є його білим крилом.

Вигнулось, знялось крило угору і, пронизане сонцем, упало. А за ним летить друге і третє.

Здається, що незнайомі блакитні птахи налетіли раптом на море і б'ються завзято грудьми, піднявши вгору білі широкі крила.

Одягаюсь. Виходжу. Де там ! Нема чим дихать. Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі. Сам стогне, і стогнуть дерева. Виють од люті вузькі проходи, виноградники і доми. Гойдається земля під ногами, як палуба корабля, і, щоб не впасти, хапаюсь за стіни. Зігнутий вдвоє, надутий вітром, наче вітрило, бачу крізь прижмурені очі рачкуючих «пасажирів».

— Buon giorno ¹,— кричу.

Не чують. Вітер зірвав моє привітання і кинув у море. Ось несеться воно у збитій крилами піні і сяє на сонці.

А може й мене привітали, тільки вітер так само стер усмішку з їх уст і жбурнув в море ?

Все зігнулось на острові - кораблі, що несуться по морю на чорних вітрилах : пасажирів, скелі, будинки, і тільки сонце — як капітан : веселе, бадьоре, певне в собі.

Весь день ми так кудись плили, і цілісіньку ніч вило море, як пес.

* * *

А на другий день наче ніколи нічого не було.

Море так невинно голубіє під стінами скель, і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.

Земля помолоділа одразу. Підмуровки терас скалять до сонця зуби, а тіні од виноградних лоз заткали густим візерунком золоті ризи садків.

— Buon giorno !

¹ Добридень !

Схилений виноградар копається в ситій землі.

Ось він піднявся і червоний берет квіткою загорівся на синяві моря. Споміж покручених лоз, капусти й фіноків сяють до мене очі.

— Buon giorno, signore !..¹

Ми стрічаємось вперше, але яке се має значення? Він витяг важку кирку з землі і, не встигши розігнути ще спину, обтерти чоло, ділить зо мною своє вдоволення й радість. Він мені каже, що погода чудова, що подиха сірбоко і можна сподіватись дощу. Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною — і наші очі, як чотири давніх знайомих, у повній згоді й приязні.

Передо мною — стежка, зелений оксамит замшілих мурів.

За мною — знов грузне кирка у землю і червоний берет то вклоняється чорній землі, то палає на морі.

Сонце бродить серед інкрустації тіней.

А я дивлюся на небо. Воно сьогодні тихе, синє, глибоке і так щедро спливає униз, що маю певність: се воно наливає море блакиттю.

Звідки йде тиша — з мене, чи входить у мене? Не знаю. Дрімають скелі, і чорні сідала піній застигли у тиші. Здається — ми всі розпустилися в ній. Тягне опуститися на каміння і пити так само сонце, як і вони, так само купати зір свій у небі. Хіба не добре було б дрімати, подібно терасам, кам'яним кошикам виноградних садів? Стати подібним до жилавих лоз, що наче вшрубувались глибоко в землю, щоб витягти звідти злоти-стий сік, яким колись мають налляти грона?

Сонце бродить серед інкрустації тіней — чорне по золотому — а я чую тихе шемрання голого винограду, одвітні зітхання землі і бачу жилаві руки, подібні до лоз, бронзові обличчя, що вихиляються раз - у - раз, аби кинуть мені щире золото привітання:

— День добрий ... день добрий ...

Перехиляюся за стіну і сміюсь до дитини. Воно кучераве, з нечистим носом, золотить сонцем голі коліна і, ссучи помаранчу, сміється до мене.

Ах, як добре збирати усмішки і оддавать їх другим !..

¹ Добридень, пане!

Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетом ірисів на столі і з Ботічеллі на стінах. Але найбільшу радість справляє мені вікно. Цілий день в нього дивиться море. Од сходу до заходу сонця голубіють в моїй хаті шибки, як морське око.

Тепер не те.

Як вони гірко плачуть сьогодні, біласто-каламутні, осліплі, що звикли бачити досі красу синього моря! Померкли мої стіни і меблі, розплився Ботічеллі, а по більмах вікна безупинно стікають сльози.

Чую неспокій. Хто знає — чого. Без перестанку встаю, хожу по хаті і знову важко сідаю. Мені тісно в моїй одежі, незручно у хаті. Глуха тривога стукає в серце, наче хоче туди увійти. Перекладаю все на столі, без потреби пересуваю книжки і дратуюсь, що пропав олівець. Де олівець? Обмацав стіл, збурих папери, перемішав книжки. Хто взяв олівець? Знаю, що він мені непотрібний — той недогризок куций, і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій.

Шибки так само ридають.

Все, до чого не доторкаються руки, — вогке, мляве або липке. Все наситив своїм диханням сіроко. Обважніла одежа, змокрів тютюн, і сторінки книжок наче вилізли з лазні. Де ж олівець?.. Ага! Ось він, нікчемний... і жбурнув так, що він зламався.

Що там робиться за вікном? Тривога таки достукалась. Товчуся по хаті, як джміль у вікно, і чую потребу переставити меблі, пересунути шафи і стіл, і стільці — все по-новому, все інакше; розіпхать стіни, або і зовсім їх завалити...

Що там робиться за вікном? Не встиг одчинити, як теплий сіроко кладе мокру лабу мені на лице і заповняє вогким диханням цілу кімнату. Чи й в мене більма, чи справді нічого не видно? Сірі води густо спливають з сірого неба на посірілу землю. Вони вже змили всі фарби, злиняло море, скелі і дерева. Monte Solaro плаває тінню в каламутних просторах, а Castelione — як привид: показався і зник. І все поволі зникає: море, скелі, земля. Тільки з безвісті густо ринуть у безвість сірі води небесні, й важко диха сіроко.

Зачиняю вікно і з одчаєм сідаю за стіл.

Стіни погасли, розпливсь Ботічеллі, по більмах шибок стікають сльози, а я маю бажання й собі розплитись у тінь.

* * *

Чи не піти до міста? Ще здалеку радо стрічаю рожеві плити міської площі, жовті стіни funicolare і башту. Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся. Крізь білі колони синіє море, по Monte Solaro повзе туман. Під мною з підземним гудінням вирушає на берег вагон.

На башті дзвонить: три рази тонко і десять густо.

Проходять люди, туди і сюди. Якісь чорні фігури, матові лица і червона гвоздика в петельці. Збилися в купу, а далі сперлися низкою на бар'єр, наче ряд галок на телеграфному дроті.

Гладкий портьє, незграбний як слон — і паралітик — наче вріс в жовту стіну. Його руки крота лежать на колінах. Ось він важко піднявся і переставив стільці, що винаймає охочим. Кінці плетіння стирчать в них під сподом. Мій парикмахер зсунув на потилицю котелок і скучно, як щодня, розглядає вітрину приладів електричних. Стоїть довго, уперто, як і щодня, позіхає й одходить.

На башті б'є одинадцять.

Тонкі готельні хлопці, з галунами і в новеньких костюмах, поки нема парохода, вистукують каблуками в рожеві плити. «Hôtel Royal» штовхнув «Hôtel Pagano». «Hôtel Faraglioni» закурив папіроску.

Зігнувшись і налігши на грубу палку, портьє човга ногами, щоб подати комусь стілець.

Убогий франт підпер плечима білу колону. Подерті штани, зруділий піджак — усе безбарвне. Наче він довго валявся в вапняній ямі. Креп на рукаві і з бокової кишені кінчик рожевої хустки.

Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин.

Взад і вперед снуються чорні фігури.

Море шумить.

Жовті спинки фіакрів, поставлених в ряд, блищать на сонці.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Парикмахера знову притягає вітрина. Котелок з'їхав на

шию, а він уперто роздивляється прилади електричні, як і щоденно.

Блакитні факіно (носії), в широких блузах, ходять з місця на місце, заклавши руки в кишені: ще нема парохода.

Старий портъє позіха істерично, наче віслюк. Короткі руки крота лежать на колінах.

Проходять американки. Бридкі, худі, ширококороті, всі в білих в'язаних куртках і в жовтих капцях.

— Shall we have time before breakfast? ¹

— O, yes!.. ²

Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки.

Діти ганяють по ріазз'і собаку. Собака скаче і попадає комусь під ноги.

За білих колон вплива пароход — дві голі щогли і чорний комин.

Скучаючі люди збилися в купу і перегнулися через бар'єр. Усім цікаво.

Димок з папіроски зміїться в повітрі.

На башті годинник одбиває ще раз.

В морі зринають і зараз щезають пінисті хвилі, наче потопають рибацькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом.

Поліцейський в чорнім плащі — щоки сині і ніс червоний — сонно маха прутиком у повітрі і може в тисячний раз поглядає на ті ж самі доми.

Купи білих, наче лисих, фіноків стелять зелену гичку під наметом крамнички.

Портъє вріс певно у жовту стіну.

Пройшла пара простоволосих дівчат з високими грудьми, в червоних хустках на плечах.

Осел з грюком величезних коліс привозить на ріазз'у повну хуру капусти, а груба жінка, затріпавшись в вільних, одкритих рухах, які має тільки риба в воді, щось верещить.

Підо мною з підземним гулом вповзає знизу вагон і з'являються в дверях пишні жандарми в трикутних шапках, в плюмажах і з густим сріблом на фраках.

¹ Чи маємо ми час перед сніданком? .

² O, так!

Перший звощик примчав пасажирів; готельні хлопці налітають на нього, як горобці.

Жінки - носійки підіймають на голову чемодани з жовтої шкури.

Вільний факіно співає.

По Monte Solago повзе сивий туман.

Коні фіакрів б'ють підковами в камінь.

Порт'є жує щось, і його повне обличчя ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях.

За затокою синій Везувій придушив берег, немов смертельний гріх.

Назад вертають повногруді дівчата.

З башти продзвонило дванадцять.

Люди снуються сюди і туди — хто знає, куди й для чого, а все це разом подібне до театру маріонеток, в якому режисер переплутав порядок п'єси.

Чи не таке життя?

По готелях глухо гудуть вже гон'и, скликаючи на сніданок. Piazza поволі пустіє. Лишаються тільки рожеві плити помосту та колони біліють на тлі синього моря.

На Monte Solago поволі налазить туман...

* * *

Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. Дві - три зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотіє, запущений і забутий, і лиш перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні. Ось вони м'яко послались, такі ж химерні і кривобокі, як і маслини, наче одбились в воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелесно бродять тіні з місця на місце. Вони перерізають першу терасу і кидають сітку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись докупи і підігались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на

сонці, то посіріють у тінях. Потріпають крильми, торкнеться самець самички і далі йде залицяння.

Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Tragara¹ сідаю і наче впірнаю у море. Його ніжна блакить наливається в мене крізь очі і сповняє ущерть. Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту чортова кухня, де вічно кипить і збіга молоко.

Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море.

Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сугасти, лягають на інший бік і виростає долі другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світяться трави.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик ...

* * *

Старий Джузепе вічно співає. Його не обходять сімдесят років, ані чорний беззубий рот: він завжди одкритий в нього для пісні.

Сива щетина їжитья дико на щоках, берет на макушці, а заголені руки ніколи не знають спочинку. Ще море спить, а він вже скрипить підошвами по прибережнім піску та грюка залізом на важких дверях рибацького складу. Передранішне світло одпиха пільму назад, у кутки складу, і першим сміється до нього полатаним боком баркас. Потому осміхаються неводи і канати, стара парусина і поплавки, вудлища й весла. Всі вони дихають сіллю та йодом.

¹ Назва мосту.

Джузепе втягає в себе той запах, облизує губи, вічно солоні, виносить на берег відерце фарби і зараз починає співати. Він будить море. Правда, в його пісні є трохи з Везувія сірки і трохи осячого крику, але — нічого. Море се любить. Ще біласте, наче вкрите на ніч рядом, воно потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег.

А Джузепе співає. Мішає, зігнутий, фарбу і посилає на море крилаті слова. Яка вона пишна, — його країна, коли цвіте виноград! Коли вітер несе над садами золотистий з цвіту пилок, сонце п'янить, наче добре вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Бокаті барки — білі, зелені, блакитні — що зассались у прибережну гальку в безконечному ряді, і ті, що ткнулися носом у воду, — єдині слухачі у Джузепе. Та ще хіба море. Воно вже збудилось, здригнулось, заголубило, дзвінко стука в порожні боки човнів і стелить Джузепе під ноги шиплячу піну. А він малює спід барки на синє, яким буває море в полудні, позичає у хвилі зелене на облямівку і білить облавок подібно піні, що море мече йому під ноги.

Сива щетина їжиться дико в нього на щоках, берет палає, як дикий мак, а він верещить на весь берег й на ціле море.

Що ж було далі? Одцвіли черешні, а тепер ягідки. Що ж далі? Мила приставляє драбину і рве ягідки. Свіжі ягідки на черешні, а ще свіжіші в милої литки. Що ж далі? Драбина вломилаь, а мила у нього в руках... Ах, добре, коли сонце п'янить, як вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Джузепе облизує губи, солоні од моря, а його голі по лікоть руки кладуть тим часом на човен фарби, що грають так само, як і морські.

Сонце вже показалось. Чорні тіні од барок густо засипали берег. Кам'яні стіни Магін'я оживають потрохи. На балкони і між аркади виходять неодягнені люди і розвішують хустя та постіль по білих од соли стінах.

Одчиняються склади рибацькі, темні і вогкі, наче пещери, скрипить під подошвами галька, і рибалки виносять на барки важкі бронзові сіті, наче пишне волосся русалок. Пахне канатами, рибою, йодом. Море так бадьоро

хлюпає у човні, що аж слухати любо. Біля молу вигружають капусту. Осел аж заходиться од плачу. Крамарі одчиняють винарні й крамниці. З'являються діти.

— Добридень, діду Джузепе!

Де там! Не чує. Голі руки у жовтих жилах купає на сонці, в чорному роті скрипить непідмазана пісня, наче хоче перекричати осла.

Кладу йому руку на нагріту вже спину. Тоді він на півслові урива пісню. Хіба він забуде, з чого знову почати?

Розгинає хребет і показує з сміхом скалічений палець. Що ж таке сталося?

А се він вчора ловив мурени. Закинув між каміння в море принаду і посвистує стиха. Бестії люблять музику. От вони й танцюють біля принади та роззявляють роти. Гляди тільки, аби смикнути волосінь в час. Блисне гадюче тіло на мить у повітрі і вже готово. Бий тільки об камінь що маєш сили, бо вкусить, наче собака. Проте не встерігся...

Знов показує палець і підхоплює пісню в тому самому місці, де перервав.

Я виймаю з кишені і ставлю на гальку пляшку вина, сир, помаранчі. Тоді Джузепе перестає співати. Він охочий до таких речей.

Славний вийшов сніданок у нас на пісочку, між морем, що хлюпа під самі ноги, і боком барки!..

Жінки повз нас таскають на головах камінь. Вони вітаються з дідом. Рибалки зсувають у воду човни, повні брунатних сітей, і кричить щось Джузепе. А він наливає собі вино, прижмурює око і ловить червоне світло у склянці.

— Щасти і вам Мадонна!..

Голений патер у волохатім брилі, наче стрижений пудель, підбирає чорну сутану, блискучу на ситих стегнах, щоб перескочить калюжу. Джузепе ставить на землю вино і побожно здійсмає берет. Подихає вітрець. Далекі барки розпускають вітрила. Весла блищать. А море так задиристо хлюпа у берег, так принадно дзвонить в човни!..

Джузепе сміється. Він уже знає, чого я хочу.

Шурхнула барка по мокрім пісочку і загойдалась.

— Куди ?

— Просто на сонце !

Берет горить, обвітрені руки на веслах, а весла — як крила в блакиті. Ми летимо. Я принаймні маю таке вражіння, може од синяви, що кругом обгорнула : вона над нами й під нами, спереду, ззаду, з боків. Навіть повітря здається блакитним. Чи я не був уже птахом колись ?

Весла несуть нас, як крила, солоний вітер надува легкі, хто знає — в морі чи в небі — ключем вилітають назустріч вітрила барок, вільних, як птахи. Я відчуваю крила за плечима у себе.

Джузепе співає. Він тут більший хазяїн, ніж на землі. Він певно подумає перше, ніж скаже, від кого родився : од жінки, чи од морської хвилі. Старий оддав морю сина і внука, зате скільки підняв з його глибини ! Хто б те злічив !.. Море било і гризло його, як прибережну скелю ; він став шерсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця. Він знає всі вісім вітрів, як братів рідних, розуміє мову неба і моря і збира рибу — наче плугатар хліб з поля, наче сам він засіяв нею морську глибіню.

Ми часто впливали удвох на рибу. Вдень і вночі. А скільком штучкам навчив мене Джузепе ! Ми брали горщик, повний каміння й принади, і спускали на мотузці на дно. Лиш поплавок лишався зверху. Там незабаром загніздиться мала, як вдома, вісьмонога потвора — спрут, і коли його витягали, він обвивав лапами руку, присисався до неї і жер нас розлюченим оком. Але Джузепе пеньками зубів перегризав йому шию — і був кінець : на днищі човна валялась тільки противна, як кисіль, маса. Ми ловили неводом, вудкою, на гачки. Витягали червоних колючих чортів, блакитних морських в'юнів, плескатих півнів і голку - рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси.

Коли море рябіло, Джузепе капав у нього оливу. Тоді ми дивились крізь жовту пляму, мов у віконце, до самого дна. Бачили білі піски, таємниче хитання морських водорослів, життя їжаків, ліниве повзання крабів, підводні печери, забави, спочинок і бійки риб. Щохвилини світилися веселкою риб'ячі очі, як оправлені самоцвіти,

всякими барвами грали хребти, і ворушились пащі, завжди голодні. Все це була здобич Джузепе.

Він навіть особливо живився в ті дні, коли рибалив. Кривим ножем, своїм товаришем вірним, одколупував скойки од скель, висисав перламутрову слизь і зажмурював од вдоволення очі. Ковтав живі криветки, дрібненькі рибки і одкушував ноги у молодого спрута, хоч той не давався та хапав за язик. Все це були його любими «фрукти». Підохочував і мене. Але я не дійшов ще до того.

Тепер він співає. Червоне вино грає у його жилах, берет палає на сонці, а руки злились з веслами в крила і ріжуть ними блакитні простори. Ми летимо. Під нами синя глибінь, над нами така сама високість. Далекий острів заліг хмарою в небі. Свіжий вітер щипає щоки і надуває легкі. Ми летимо ...

* * *

Вона приїхала ранішнім пароходом, перед годиною може, не більше. Бо інакше я б уже бачив її.

А подумав про се я через те тільки, що ми стрілись очима.

Досі наші очі спочивали на морі, чужі, далекі, як дві лінії рівнобіжні, що пішли в світ, без надії зійтися.

Під нами бігли до моря цвітучі цитрини, а помаранчі наче зірками обліпили чорні корони. Солоно дихало море.

Я ще раз озирнувся на неї.

Свіжий матовий профіль повернувся поволі, і знов її очі впірнули в мої.

Француженка чи британка? Ні, певно американка.

Грубі німецькі бочки, налиті пивом, з значками туристів і з порохом на ногах, одділили мене від неї. Заходжу з другого боку і стаю ближче. Бачу, як тріпає вітер блакитний кінець вуалі по сірих скелях, помічаю подорожню торбинку й золоті волосинки за вухом.

Гляне, чи ні?

Ціла вічність минає. Не ворухнулась.

Що їй, справді, до мене, або мені до неї? Повертаюсь спиною і роздивляю Monte Solaro, поросле кущами. Треба колись забратись туди. Пішки чи на ослі?

Які очі у неї? Не встиг роздивитись.

Невже не побачу?

Мені здається, що вона ворухнулась, збирається йти.

Кидаюсь в натовп, занадто поспішно, і наступаю комусь на ноги.

— Ах, вибачайте!..

Протискаюсь плечем і стрічаюся з нею.

Наче фіялки після дощу.

Темні, м'які, блискучі. Глянула й закрила.

Тепер — кінець. Іду за нею. Куди вона — там і я буду.

Роблю байдужу міну, роздивляю наче будинки, але бачу тільки блакитний вуаль, золоті волосинки на шиї і дрібні каблучки спід спідниці.

Озирнеться, чи ні?

На повороті стає, розглядає якусь рослину і повертає до мене лице...

Тепер ми знову над морем і знову наші очі бродять по синій пустелі, але в мене є певність, що вони й там стрітяться можуть.

Бо я хочу глянути в них.

Не піддається. На лівій щоці сходить легенький рум'янець, але очі уперто на морі.

Втрачаю вже терпеливість. Я мушу їх бачить.

І раптом цілою вагою вони лягають в мої з нетерплячим питанням:

— Чого ти хочеш?

— Кохаю...— запевняють мої.

Її очі не знають, що одповісти, і мрійно починають пестити скелі, берег, блакить.

Тим часом я розглядаю ніжну лінію шиї, м'який виріз на грудях, залом на руці, такий чистий і свіжий. Знаю, що пальці у рукавичках — як пелюстки троянди. Все воно укладається в мене, вростає, наче роками я його бачив і милував.

І коли ненароком неначе розкриває на мене свої вогкі фіялки, мої очі впевнено кидають в них:

— Ти моя.

Вона ще не знає — «чия», вагається трохи.

Але я не вагаюся і жду лиш, коли ми поглянемо на себе.

— Ти моя.

Тоді її очі раптом розкидають свою променисту безодню, готову мене поглинуть, і твердо говорять :

— Твоя.

— Навіки ?

— Навіки.

Хіба ж може бути інакше ? Стоїмо на тій самій землі — ледве десять кроків між нами, — одно сонце нас в'яже; ті ж краєвиди входять у нас і навіть тіні наші зливаються разом.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах...

Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших ? Але звідкись з'являється третій. Як хмарка, що десь узялась і погасила сонце.

Мірєє землю худими ногами в панчохах, схиляє біля неї на поренчата свій англійський костюм і виймає бінокль.

Щось говорить до неї, наче давній знайомий, передає бінокль.

А вона взяла !.. А вона взяла !..

Приклала мої фіялки до того самого місця, де перед хвилиною були очі чужого, наче нічого не сталося.

Ні, я не можу бути спокійним.

— Шановний пане !

Ні, се обурити може. Я вже киплю.

— Шановний пане ! Хто вам дав право поводитись так ? Чи тямите ви, що се з вашого боку нахабність ?..

Він десь розуміє мову моїх очей, бо повертає обличчя до мене і кидає здивований погляд. Потому байдужно одводить його назад. Ну, чорт із ним !

Але вона ? Що недавно присягалась мені : навіки !.. Доволі, щоб з'явилися якісь худі ноги й англійський костюм... Ось вона — вірність жіноча...

Чую, що я ревную. Повертаюсь до неї плечима і даю собі слово, що між нами тепер кінець. Любуйся своїм британцем... Навіть не гляну. Мене більш цікавить краса природи, вічна і незрадлива. Не обернись нізащо. Хоч би ти плакала, хоч би ти благала. Нізащо...

Чую погляд на шиї. Він мене тягне. А може то тільки здається... Вони десь так захопились одно одним, що я для них не існую. Хіба обернутися раптом і накрити голубків ? А яке мені діло до чужого кохання ?..

Проте обертаюсь, цілком холодний, і стрічаюсь з її очима.

Такі покірні, благаючі і невинні!

Тоді я од серця все вибачаю і все забуваю.

— Любиш?

— Кохаю.

Тепер знову ходжу за нею. Де вона — там і я невідступно. На британця — ані тіні уваги.

Він не існує для мене. Йду оддалік, за блакитним вуалем або назустріч, щоб глянути в очі. Вона вибирає картки, я теж купую. Вже повні кишень. Розглядає вітрину — я стаю поруч. А все для того, щоб зловить погляд, кинутий потай, лукаво, через голови людські. Так сонце часом просуває своє проміння крізь дощ.

Вже день скінчився, засвітилася ніч, а я ще на ногах. Де вона — там і я. Вона вже втомилась, поря б їй спочити. Востаннє, при світлі зірок, заглядаю їй в очі.

— До завтра? — питають мої.

— До завтра ... — відповідають фіялки.

— Моя?

— Навіки.

А завтра, ще не розвиднилось добре, біжу на вчорашні стежки. І раптом, не добігши, спиняюсь. Мене затримує запах пароходного диму. Я знаю ... я певний, що її вже нема. Вона одїхала ранішнім пароходом. Ось він ледве сіріє на сірому морі, навіть дим вже розвіявся.

Стаю на дорозі і втягаю у себе той легкий запах.

Це все, що лишилось од мого роману ...

* * *

Завжди хвилююсь, коли бачу аґаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт — високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерти на чолі.

Бо така таємниця аґави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти.

Ось вона — та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розцвітає квіткою смерти. Сиза серединка міцно згорнула і в муках, зціпивши зуби, одриває от серця листок

за листком. Закаменіла на каменистому ґрунті і прислухається з жахом, як росте, стигне і рветься з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає таємно, витягаючи силу з серця землі, а аґава з одчаєм стулює листя, немов почуває, що роди принесуть смерть.

І на кожному листку, який з болем одриває од серця, лишається слід од зубів.

Все має пору, для всього приходиться свій час.

І для аґави. Те, що таїлося в ній, продирає нарешті тісні обійми, і виходить на волю як велет, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерти.

Обвіяна вітром, ближча до неба, аґава бачить тепер, чого не бачила перше. Вона бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід, а вітер шумить коло неї так само, як і в короні дерев.

Сизі листя в'януть тим часом під нею, одхиляються, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вогкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених перед часом на смерть.

Одчиняючи вранці вікно, я раз - у - раз бачу ряд цвітучих аґав. Стоять стрункі і високі, з вінцем смерти на чолі, й вітають далеке море :

Ave, mare, morituri te salutant !..¹

¹ Будь здорове, море, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе.

ПРИМІТКИ

FATA MORGANA

Частина перша

Дата написання, позначена в автографі, — 12 січня 1903 р. Вперше надруковано в журналі „Киевская Старина“, 1904 р., кн. III, стор. 383 — 412.

Друкується за текстом збірки „У грішний світ“.

Частина друга

Дата написання, позначена в автографі, — 31 березня 1910 р., Чернігів. Вперше надруковано в журналі „Літературно-науковий вісник“, 1910 р., кн. VI, стор. 417 — 444, кн. VII, стор. 3 — 39. Друкується за текстом збірки „Дебют“ з відновленням за автографом розділу про мітинг у лісі, який фігурує у всіх плянах і конспектах II частини повісті, але перекреслений в рукопису, очевидно, з цензурних міркувань.

Подаємо головніші авторові нотатки і матеріали до твору.

1. Конспект I частини

Андрій Побідаш у неділю вранці вийшов своїм звичаєм на руїну заводу — і оглядає. Він чув свіжу звістку (котрий уже раз), що незабаром побудується тут фабрика. Думає. Виходять з церкви люди. Маланка і Гафійка. Кличуть його обідати. Прийде потому. Вертається — коло хати стоїть Гафійка з Прокопом. Прокіп йде на заробітки. Андрій знає, що вони любляться. Що ж! йде в хату, лишає їх на дворі. Розмова. В хаті. Описати Маланку. Замолоду робітниця, вийшла заміж уже старою дівкою. Великі симпатії до земельного хазяйства, ідеал — бути хазяйкою на своїй землі. Любить свою Гафійку без міри, все марить, що вона віддасться за хазяйського сина. Живе надією на розділ землі. Гафійка чиста і пещена смаглянка. Дитина (натури) природи.

Андрій ненавидить хліборобство на клаптах землі. Воно нічого не дає, окрім злиденного життя. Вся надія його на фабрику. Він колись був на фабриці і не може забути, що брав по 13 руб. на місяць. Часом заробляє випадково в економії, то на почту піде

то риби зловить, то качку заб'є. Всі головні роботи бере на себе Маланка. Часто сваряться споміж себе.

Всі живуть надіями, кожен своєю, а життя йде і не справджує надій тих. Неврожай, хоч Маланка з Гафійкою жали, та заробили не багато, на зиму не стане і доводиться Гафійці йти на службу, чого стільки літ, пам'ятаючи свою службу, боялась Маланка.

Землі не ділять, хоч Маланка й була певна, особливо, коли побачила, що поля оглядали якісь чиновники (пани), фабрики напевне не поставлять, заробити ніде, надії вийти заміж нема, бо й Прокіп повернувся, не знайшовши заробітку. Заробітчани вертають, бо не знайшли роботи, скрізь багато народу без роботи, неврожаї. От Макар Гуща — мав роботу і втратив. Пересуди. Проходить літо. Осінь з дощами. Шляхом ідуть втомлені заробітчани, під дощем. Сумна картина... Очевидячки, що треба Гафійці йти на службу.

Центр у тому, що всі живуть якимись надіями на краще, а тим часом дійсність розбиває їх.

Все крутиться коло Гафійки, всі покладають надії, що вона зазнає кращого життя, а тим часом її чекає доля матері.

Макар Гуща не з'являється в оповіданні, про нього довго йдуть на селі пересуди.

Хома Гудзь з'являється посередником поміж павком, що хоче найняти Гафійку, і Побідашем.

Все — настрій.

2. Початкова характеристика дійових осіб

Маланка — 45

Гафійка — 17

Андрій Побідаш — 50

Прокіп (Ліндрик) Самосійний — 22, робітник, пролетар, безбатченко.

Макар Гуща — під доглядом, висланий з Адесу, з фабрики.

Хома Гудзь старий парубок, п'яниця, служить за „парубка“ по економіях, без кола і двора, без роду і племени. Ходить коло товару, сам став як тварина.

Діється весною, літом, осінню.

Побідаші (жив) сидять в комірному в хаті, що належить до заводу, край битого шляху (12 карб. на рік).

На горі, де руїни фабрики. Андрій. Краєвид. Річка, долина села, звонять. Виходять люди з церкви.

Гафійка з Прокопом. Зриває стеблину ногою.

Хата.

Розмови про фабрику, Гудзь Хома, переділ землі. Прокопа.

Маланка. Сидить і думає.

Андрій.

Розмови про Гущу.

Гафійка з „козаками“.
Пани оглядають поле.
Вертається Прокіп.
Жнива.
Фабрики не буде.

Фабрики не буде.
Гудзь по Гафійку.
Наді падають.
Осінь, сльота.
Заробітчани.
Очевидячки — треба йти
в службу.

3. Деталізація сцен, де *появляються Гуща, Маланка, Хома Гудзь і ін.*

Про М. Гущу.

Гаф. про нього думає.

Посуха. Сінокоси пропадають.

Андрій живе нервами. Завод йому сниться. Він все розпитує і ходить на руїни. Голодно.

1) Сцена з рибою.

2) Сцена з землемірами.

Маланка тільки й живе надіями, що її Гафійці буде добре.

Хома знов переказує про найми.

По жнивах хліба заробили мало, думки про зиму.

Прокіп повернув — нічого не заробив.

Фабрики не буде, землі не ділять.

Гуща кудись подався.

Осінь. Дощі. Неминучість на службу йти.

„Весна стояла“.

„З Весн ...“

Весна стоял“

[На звороті]:

1) Переробити все, що написано про М. Гущу.

Пересуди.

Вставити в кожную картину розмови про нього, що б його характеризували.

2) Гущу беруть в тюрму.

3) Пани міряють. Виганяє Андрія — бліда, роз'ярена.

4) Радощі: сон. Вечір. Кісточки ломить. Сон обіймає, твердий сон.

Осінь.

Гудзь приходиться по душу.

Він забив вола, пан вигнав його, він п'є. Гей, ти фабрикант, оддай дочку в най...

Побилися Андрій з Маланкою.

Чи вона коли побачить.

* * *

У Маланки такий інстинкт прив'язання до землі, як у ластівки до будівання гнізда.

Маланка суха, чорна, чиста. Раз - у - раз засукує руки, незвичайно працьовита і ввічлива, навіть солодка.

Андрій — „пане добродзею“...

(Звонили в церквах, а здавалось, що то дзвонить золото сонця)¹.

¹ Тут і далі слова, взяті в дужки, в рукопису закреслені.

Андрій любить пиво.

Частує Гудзя, що ходить ціле життя біля панських волів, щоб той довідався од панів, чи будуть будувати фабрику й коли.

Маланка по копійках складає на комірне, 12 карб. на рік.

Гафійка безжурна, чиста, поетична, мов дитина. Щаслива, бо батьки обороняють її од усяких неприємностей.

На селі судять Маланку, що при своїй бідності не наймає дочку, мов яка богатирка.

Андрій обурюється на Макара Гушу, що той бунтує. Чого йому треба? Добре заробляє ...

Остання картина — дощ, по вулиці йдуть згорблені змарнілі заробітчани. Йдуть та йдуть, мов осінній дощ. Побідаші сидять у хаті (жу) прибиті тим, що Гафійка мусить іти на службу, дивляться в вікно і не питають заробітчани — чи добре їм було: знають.

4

Там, під усихаючим вязом (було любиме його місце) він зупинився і присів на випнутому корінні. Це (було його любиме місце) був його любимий захист, сюди (тут то) він часто приходив (ховався в своїми думками та мріями) що витоптане його ногами (лисінка) (воно) місце не заростало навіть травою, воно лисина.

(В праву руку) В право од нього (зараз) (лежав) (під горбом) (поблискував) грав на сонці срібними брижжами (фабричний) ставок і (здавало ся, що) немов риби купались в ньому, а за ставком, на горбі ховалась у вишневому цвіту стара, (в зелені смуга) церковця. Ззаду, зза дерева-деревом лежала долі (внизу) широка й зелена лука, порізана кривульками синьої річки. (Сіро зелені). Верби й верболози сірозеленим туманом котились по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишних селах, білили (на сонці) дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гучали в ясному повітрі тихо і мелодійно і здавалось, що то дзвенить золоте сонця.

А Андрій дивився на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

5

Розмова з Гудзем. Кличе на пиво.

Андрій при домі бачить, що Гафійка подає води Прокопу.

Обід. Розмова про Гушу. Гафійка рветься на музику, щоб побачити й послухать Гушу.

В неділю під вечір Меланка сидить і думає. Вівці. Картина улиці.

У Менделя на ниві. Картина.

Повернувши увечері, Андрій каже Меланці, що Гафійку кличуть на службу.

Посуха ...

Андрій все ходить на руїни заводу, все розпитує.

Ледве дишуть — голодно.

Сцена з рибою.

Пани міряють землю.— Вбігає засапана (певність Маланки).

Час іде. Андрій звіряється у надіях. Меланка теж. Гафійка теж.

Осінь. Прокіп давно прийшов, дощ (вд) ідуть заробітчани... певність, що й Гафійка піде на службу (картина).

Перемішувать картини¹. То Андрій, то Гафійка, то Маланка.

Пора вести Гудзя²

" " Гущу²

6

1) А. і М. посварились і побились.

Де твоя фабрика | Гафійка
Де твоя земля

2) Прийшов Прокіп. Маланка бігала дізнатися про нього. Повернувся худий, злидений, без копійки. Блукав, не заробив. М. мовчить, перед своїми сама журиться.

3) Не може байдуже слухати, як гуде буб[ов], все сподівається сватів, чепурить щодня Гафійку, хату і чекає. Нема нікого. Чутка: там засватали дівку, другу. Таких миршавих — обурюється. Не може равнодушно слухать музик весільних, що лунають по селу. А все таки вибігає, як зачує бубен.

[Збоку дописано] Маланка находить приємність у тому, що ганить усіх дівчат, яких сватають.

4) Наближається Пилипівка. Надії гинуть. Ясно, що Гафійка мусить йти в службу. Дощ. Ідуть та й ідуть робітники. Сидять в хаті і думають.

Сірі дні змінюють темні ночі.

Де небо? Де сонце?

7

Крива похилена халупка з чорною стріхою і білими стінами (заховалась) стояла поміж порожніми, покинутими забитими [вікнами] (хатинок) осель, колись побудованих фабрикою для (своїх) робітників і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців.

біля хати сіріли скопані грядки, од...

справка.

.....
і пішла. Вона йому вчитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делкатно, як тільки можна було в неділю, по службі Божій, а він червоний, немов варений рак (вищав високим тоном) спочатку мовчав, а далі і собі почав вищати тонким й надірваним голосом. Врешті він переміг.

ТЬфу, тьфу, тьфу! Тричі тьфу на твою землю хай вона тобі западеться. Не наймуся я і не буду (тобі) в землі ритися. Вона ви-

¹ Підкреслення тут і далі Коцюбинського.

² Додано синім олівцем.

тягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьфу, ще раз тьфу на неї.

Тоді і Маланка стала як стовп і зняла руки до неба.

Хмару розбила ластівка і нащобетала повну хату оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звіратко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками і ногами в золотих волосинках — ота весняна золота бджілка — вкинула в хату щось таке, що білі стіни під...

Старі помирились на Гущу.

Вона ще була під вражінням розмови з Прокопом — і (непомітно для себе) говорила його словами.

Маланка наставила вуха. Про що говорив Прокіп? Чи видко з його бесіди, що повернувши з Таврії засватає Гафійку? Але Прокіп говорив не про себе, а про Макара Гущу.

Ач насіне! 15 карб. бере на місяць, пане добродзєю, а ще бунтує. Та ти гроші бери тай в руку цілуй, небоже ... Бунтує оден з другим.

— Дурна! Та же то бунтар... він значить збунтувавсь ... о! А ти, Гафійко, з ним не приставай, бо він бунтує — о!

Гладуха! трясє салом — нагуляла!.. шипіла душа в Маланки услід Ковалисі.

Але душа Маланчина шипіла „Ач Гладуха! трясє салом, (нагуляла) розносить поговір!..“ проводила вона Ковалиху ворожою думкою.

8

Спочатку непропорціонально довго. Розмова з Гудзем не сподівана. Краще почати її. Дуже різкі і негарні переходи од психології до описів: Прокіп Кандзюба.

1) Написати сцену або підкреслити тривогу Маланки з powodu служби Гафійчиної.

2) Останню главу розширити. Думка про те, що Гафійці доведеться пройти шлях матері. Маланка згадує своє життя.

3) Андрій сам приймає участь у доносі на Гущу.

4) Розділ про арешт Макара починається тим, що Гафійка плаче...

(Гафійка стоїть не з Прокопом, а з Гущою). Коли вона входить, то всі розмовляють про Гущу. Старі лають. Гафійка боронить.

Старі кажуть, що він злодій, а Гафійка обороняється, каже: за правду.

Одд. 3. Розмову з Гудзем продовжити. Треба пояснити, що він дика сила, ворожа панам, груба, страшна і непримирима. Матеріал.

Одділ 4. Новий. Гафійка.

Одд. 5. виправити.

Одд. 6. Яскравіше.

Новий.

Кінець розширити.

Матеріали, виписані М. Коцюбинським з журналу „Труды Императорскаго Вольнаго Экономическаго Общества“, №№ 4—5, липень - жовтень 1908 року, і використані в II частині „Fata Morgana“¹

[1] 179 — 180

Крестьян связывали, укладывали в телеги и увозили на законный сход, с гиканьем и криками налетали драгуны с бичами, подвергали крестьян избиению. Крестьяне прыгали через заборы, забегали в ворота и бросали в драгун камнями и палками, был ранен драгун, и убита лошадь, но зато убежавший кр-н, бросившийся в реку, был застрелен драгуном. Всех арестованных нельзя было уложить в телеги, остальную часть, человек 25 — 30 мужчин с детьми водворили в яму, из которой брали глину; и приставили сторожа. Дней через 10 в яму явился к больным участковый врач.

„Ну, в'яжіть за правду“, сказал один кр-н. Исправник сам подошел к нему и связал руки. Драгуны были выстроены в боевой порядок с ружьями в руках, исправник велел „братцам“ взять мужичье „в перемет“. Были насилия над женщинами.

[2] 324

... Сходы с участием „сторонних лиц“. Крестьяне считали их за богов и прятали у себя, потому что они пообещали им много всяких благ и сулили передать все экономии и крупные владения крестьянам.

[3] 325

... В движении участвовало все село, состоящее из бедняков. А два - три зажиточных двора поневоле были обязаны поддержать, иначе были случаи, что не соглашавшихся после избивали.

... По ночам собирались на митинги. Были составлены общественные приговоры с требованием учредительного собрания и отобрания земли от землевладельцев. Все одно думали и об одном мечтали.

[4] 326

У крестьян были сходы по своим деревням, а раза два был сход всей волости, где выступали ораторы. Разговоры были на тему, что „земля, как воздух и солнце, есть дар — Божий“.

¹ Взятые в розрядку означают підкреслені Коцюбинським місця.

Виписки зроблені на окремих картках. Друкуючи виписки, ми в квадратних дужках [] подаємо черговий номер картки, а поруч сторінку з „Трудов“, звідки зроблено виписку. Картки з виписками зберігаються в Чернігівському державному музеї М. Коцюбинського.

[5] 330

... Если мало мыслящий мужчина не соглашался идти на забастовку, то его выгоняла жена, чтобы за неучастие в движении не потерпеть крушения от толпы*.

[6] 343

... Имевших 10 — 15 — 20 дес. земли кр - не считали богатыми. Их все время задевали, над ними смеялись и глумились.

[7] 372

... Явился пристав с 50 козаками, которые сделали стрельбу вдоль улицы. Убитыми оказались двое совершенно невинных (один, проезжавший через село, а другой мальчик, несший белье с реки, где мыла его мать). Человек 50 взяты в тюрьму,

[8] 372

... Кто не возвращал взятого у помещика по первому требованию, тот „был избит нагайками на глазах своих жен и детей. Сколько было перепугано детей за то время“.

[9] 373

... Затребовано было 300 солдат и 50 козаков; многие новые постройки разорили. §

[10] 373

... Когда в селе появился карательный отряд, крестьяне забили в набат и бежали куда мог.

[11] 383

... Главной причиной движения было малоземелье, но многие, подстрекаемые агитаторами, примкнули к движению на политической почве, как - то: перемена правительства, учреждение республики, уменьшение налогов и пр. в чем темному и малоразвитому кр - ству чудились всевозможные блага¹.

[12] 384

... Вражда к помещику искони существует (и наоборот помещика к кр - ну) за крепостное право, за захват панями лучших угодий, озер, рек, лугов, далекий, неподручный отвод наделов и сдачу земли в аренду на таких условиях, что крестьянину за труды ничего не остается, а при недороде — одно разорение для рабочего люда, живущего земледельческим трудом.

[13] 385

... На погром водили шайку громил сельский староста и волостной судья, надевши должностные знаки.

¹ До цього Коцюбинський зробив примітку: „К мітинг“.

[14] 386

... Крестьяне говорили: „Ми панам робили панщину, а земля должна принадлежать нам“.

[15] 388

... По окончании аграрн. движения кр - м стало возможно пасти скот в помещичьих лесах и собирать грибы и ягоды, о чем раньше кр - не не смели и думать, и были раньше случаи, что провинившихся в селе кр - н голых бросали в крапиву.

[16] 388

... Благодаря движению (забастовочному в Пет. экономии) поля остались не осемененными ни экономией, ни крестьянами.

Вследствие аграрного движения некоторые земли остались необработанными.

[17] 389

... После ликвидации движения. Настроение кр - н как было, так и есть и еще ухудшилось: участвовавшие сидят в тюрьмах, семьи дома страдают, зажиточные, которых не разорили хорошо, а разоренные очень пострадали.

Настроение не изменилось и даже стало более озлобленным.

Настроение зажиточных кр - н изменилось, а бедные и среднего достатка относятся враждебно ко всему чужому. Настроение одно и то же, только молодежь все более превращается в грабителей, воришек и поджигателей.

[18] 392

... Козаки и заж. кр - не не были согласны (на движение) боролись за собственность. Лодыри кричат: даровой земли, а купившие и козаки стоят за собственность: „Наши деды и прадеды веками и кровью добывали нам собственность и она должна быть неприкосновенна“.

Крестьяне, купившие землю за собственные деньги и через кр. банк боялись движения и зачастую являлись доносителями.

Боялись национализации земли.

[19] 393

После ликвидации „в деревне участились кражи, убийства, насилия, самосуд, ранения, потравы друг у друга и в экономиях, порубка леса; бедняки и средние кр - не все так твердо убеждены, что их земельная нужда будет удовлетворена“.

[20] 416

... Душа движения в том, что и кр - не считали, что их деды и прадеды вполне заработали панскую землю.

[21] 420 — 21

... Во время движения власти бездействовали, а затем было введено военное положение и был прислан карательный отряд: сколько

пролито крови, трудно описать. Одно селение обстреливалось артиллерией, несколько хат было сожжено и кр(естья)не выпороты. В одном селе козаки убили 2 кр - в, несколько равили, в другом изрублены на смерть 2 кр - на.

Были убитые и затоптанные лошадьми:

[22] 423

После ликвидации. Настроение у всех стало бодрее, все почувствовали свою силу и думают, что это только начало.

Кр - не изыскивают все способы поставить на своем.

[23] 424

... Чувство страха охватило деревню и взамен бодрого, смелого настроения тяжелым гнетом легло уныние.

[24] 457

Благодаря одногодней аренде земля истощена, родит мало, поэтому у каждый, чтобы прокормиться, старается возможно больше нанять земли — „идет захват“.

Отсюда, вытекает страшный и бесполезный труд. Удобрять землю нет желания, т. к. аренда одногодняя, а помещик за удобренную землю страшно поднимает цену.

[25] 468

... Т. к. крестьянское терпение уже переполнилось за много лет помещичьих взяток — то кр - не хотели отобрать свою кровную дань: вот пойдем и отберем тот хлеб, который за много лет взят с нас непосильно.

[26] 469

... Кр - не желали уровня земли, уменьшения бремени налогов и предоставления им прав, которыми ныне не пользуются.

[27] 470

... Цель движения — выжить помещиков. Разорили насиженные гнезда помещиков, — они больше сюда не возвратятся и хозяиновать не будут. Нам будет больше земли и будем жить свободнее.

[28] 473

... Женщины были впереди, подстрекали мужей.

[29] 474

... У помещиков земли много, а у нас мало. Есть пашня в руках богатых и есть нищий мужик, ничего не имеющий, кроме своих четырех конечностей, и который принужден за какую угодно цену арендовать землю, чтобы не умереть.

... Репресии придавили и успокоили только наружно, оставив внутри глухое недовольство

Дописи земських кореспондентів з Чернігівщини¹

1. Надії

1905 — 6 18

Уезд. Н. Северский Хильчачская волость с. Хильчачи.

15 Листок ...

В нашей местности мирно, бунты утихли, положили все мнение на Государственную думу ожидаем великой милости и справедливости. Рекомендую корреспондента Емелька Андреева Сидоренка села Глазова тое волости и уезда.

2. Надії

1905 — 6 18

Уезд Черниговский. Волость Слабинская. Селение Шеста в и ц е. 15 Листок ...

Крестьяне с нетерпением ждут даровой прирезки земли, все покупки на землю прекратились, не охотно пашут владельческие земли, а также и нанимают сенокосы, восставать против правительства начинать не хотят, говоря — пусть начинают другие села, а мы потом.

Кореспондент А. Данилевич.

1906 г. Июня 10 дня.

[3. Надії]

1905 — 1906 18

Уезд Конотоп, волость Дмитровская, сел. Рябухи.

15. Листок для особых замечаний ...

В сем 1906 году в местности с. Рябух жители изменили большой выд в покупке земли по случаю сезда Государственной (!) думы и изменений законов так что покупки никакой не производят не за какие цены даже о покупке и разговоров нету ...

Кореспон. Игнат Гриценко.

¹ Це кореспондентські карти Чернігівського губернського статистичного бюро з записами про економічний стан села 1905 — 6 рр. На кожній кореспонденції М. Коцюбинський своєю рукою надписував рубрику, до якої належала кореспонденція: „події“ і т. і. Підкреслення теж скрізь його. Зберігаємо особливості мови кореспондентів.

Кореспонденції зберігаються в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

4. Надії

1905 — 6 18

Уезд Борзенский, Ивангор. Сел. д. Махновка.

15. Листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов.

Народ с нетерпением ожидает думы может быть дадут народу из чего бы то достать хлеба и поны (?) ожидают надела земли. Каждый кроме земельных этого жаждет. И когда это получится тогда будет мир и тишина и деревня пойдет в гору и процветет во славу.

5. Надії

1905 г. 22

Уезд Конотопский, вол. Конотопска, селение Сосновка.

Примечание к стран. 9 - й : В этом году на заработки не уходили в другие губернии по случаю мобилизации на войну да еще и начали рассчитывать на авось да небось, что то будет новое. Говорят: не даром люди все бастуют по станциям и заводам, ведь земли дадут тогда заживем. Вот так другой сложа руки и дожидает.

6. Події

1905 г. 22

Уезд Сосницкий. Волость Бабская, Селение Баба.

22 Листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов... все товары сельского хозяйства продаются вяло, осень была беспутная, поехать было невозможно по случаю большой грязи, во всем застой, сена в стогах много погныло от частых дождей в народе смуты разнии толкования и разнии понятия; большинство народа ожидает даровой прирезки земель, други *против* этого но последних меньше, покупать земель больше не желают, говорят что когда соберется Государственная Дума то будет для всех достаточно земли. Многие почувши Эти слова народа колебаются, Бог знает что будет дальше.

7. Події

1905 г.

Борз. у. Ивангорская вол., с. Махновка.

22. Листок для особых замечаний...

В этом году народ впал духом, первое желает мало-земельный получить даровую землю но не в собственности, а чтобы до смерти пользоваться и не имеяши права продать и купить. Общество же имело право оставшую землю по смерти давать другому. Именитый народ этого не желает. Мало-земельному люду приходится искать места но и самы не знают где. На мести же прожить, *невозможна*.

8. Події

1905 г. 22

У. Черниговский, Слобинская волость, сел. Шеставицы.

В народе происходят волнения о даровых наделах земли... крестьянство намеревается запахать все владельческие земли и завладеть лугами само вольно.

9. Акція

1905 г. 22

Уезд Черниг., Волость Горбовская. Сел. Выбли.

В октябре месяце рабочая молодежь и безземельные часто собирались в сборне сельской и совещались о том, как бы поднять плату рабочему, приглашали и зажиточных хозяев для совместного суждения о том, но хозяева не соглашались. Тогда безземельные работники гурбой ходили по домам к хозяевам и уговаривали увеличить плату рабочему, но так как и это не подействовало, тогда они составили приговор, что - бы никто из мужчин не работал дешевле 50 к. в сутки и не молотил бы дешевле 10 - й мерки.

Хотя такой приговор и недействительный был, но все таки хозяева и малые экономии уступали много рабочим — бедным; начали приглашать молотников уже не за 15 - ю мерку, как было прежде, а за 12 и даже за 10 - ю мерку, а платить начали рабочему не 25 и 30, как прежде, а 35 к. 40 и даже 50 к. Хотя хозяева подняли цену на солому, вместо 1 р. 20 к. как прежде, 1 р. 50 к. и даже 2 р.

10. Акція

1905 — 6 г. 18

Уезд Черниговский, Вол. Горбовская, Селен. Выбли.

С октября мес. жизнь тружеников бедняков, зарабатывающих себе кусок хлеба у более состоятельных и богатых людей, отчасти было улучшилось благодаря им же самим (об этом говорилось в прошлый раз)...

11. Безпомічність

Трофим Кулев. Честь имею просить Оценочно - Статистическое Бюро оказать вашу милость выслать мне за труд газету что очень важно потому что в сие время расстроены разными толками, а настояще никто не может прочитать и узнать подробности.

Мглинск у. Старос. вол. Лизогубовка.

12

1908 — 9. 23

Уезд Конотопский, Кошерская волость, Селение Фесевка.

35. Листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов.

... сел. страдало даже по 3 дня в нетопленных избах и были такие, что раскрывали солому из своих изб для отопления одной и рубали сырые вербы и фруктовые деревья на топливо. Хлеб очень дорогой был без доставки платили ржаную муку 1 р. 40 к. за пуд на что пришлось продать скот и даже продавали землю на покупку хлеба.

Скот продавали просто за ничто потому что нечем было кормить.

13. Сахарні

У. Суражский, Вол. Верещацкая, Сел. Верещаки.

(В листе под № 8 показано число рабочих, которые в течение 3 месяцев заработали в сахарных заводах около 70 руб. на человека, но работа очень тяжелая, так как смена 12 часовая, за которую платят по 50 коп. на человека, а что заработали хорошо (sic!) еще носят сахар в мешках 6½ пудов в магазин на 4-й этаж, где работали еще около 6 часов, а на отдых всего оставалось около 6 часов в сутки)...

14. Сільська інтелігенція

1905 — 6 г. 18

Уезд Конотоп, волость Краснянская, С. Поповка.

15 листок для особых замечаний.

В нашем селе образовался кружок социалистов, который привнес очень многое в жизни сельских хозяев. Члены этого кружка подают хороший пример для всех крестьян с. Поповки. Они наглядным образом показывают, какую огромную важность имеет коллективный труд. Сообщая работая, они хорошо обпахивают свою землю, так как имеют возможность глубоко вспахать свои земли общей сложностью своих рабочих сил. При этом они могут экономично распорядиться временем. Вместо того, чтобы всем ехать пахать, как это бывает в отдельных хозяйствах, они здесь могут обойтись одной третью рабочих рук.

Выигрыш во времени дает им достаточно времени для умственного развития. Это очень ярко отразилось в них за последнее время. Они стали главарями всей деревни. С подобным членом может вести разговор целые часы самый образованнейший интеллигент с каждым часом открывая в них Америку, что приходилось мне видеть на примере, факте. Местная сельская интеллигенция вроде священников и учителей (а у нас как тех, так и других порядочное количество) отстала от них, как небо от земли. В спор они уже не вступают, потому что первые поражают последних своею глупостью до такой степени, что крестьяне не могут выносить и удаляются от них, как черти от ладана. По селам уже много аттенстов, потому что попы пани (!) безгласный — один пьяница, а другой „миркотун“, который и трех слов не свяжет (извините за отступление).

Василий Манеша.

15. Пани

Уезд Новозибк., волость Велико - Топольск., х. Митрофановский.
В виду необеспечен. собственности хозяйства приходят в большой упадок и многие хозяйства еще с осени распродали скот и весь урожай во избежание пожаров, делать на хозяйство какие нибудь затраты все избегали. Винокуренные заводы действовали не вполне правильно. Поля без удобрения пустеют, делать какие либо затраты на улучшение все избегают и что сделано прежде, не поддерживается и разоряется. За позднюю осень и зиму разорено и уничтожено много хозяйств, но и разорители не обогатились, хотя правду сказать в погромах участвовали более достаточные крестьяне и самые погромы фальшиво называются аграрными — это подстроенные революционерами грабежи более богатых людей. Вообще говоря для сельских хозяев настали плачевные времена.

16. Пани

1905 г. 22

У. Новгород - Северский, Вол. Хильч., Селен. Хильчачи.

Вот по наше местности и по всей росии народ свирепствуя грабят друг друга розбивают экономий рубят лес и строят все невежествен. шанци требования (свободу) едного права. Государ дал нам. Но паны толстобрюхие льви разстроели народ дак на нас смотрят не как на людей, а как на зверей, гоняются из солдатами и из полициянтами, все смиряють.

17. Пани

1905 — 6 г. 18

Уезд Черниговский, Антоновская вол., х. Духанки д. Павловка
15 листок...

... все помещичьи и владельческие сенокосы уничтожены самовольными потравами крестьян...

18. Пани

1905 г. 22

Уезд Городнянский, Вол. Дроздовица, Сел. Перепись.

...у некоторых землевладельцев хлеб попалили а некоторые землевладельцы за бесценнок продавали свой хлеб из боязни, что и их разгромят.

19. Пани

1905 — 6 г. 18

Новозыбковский у., Велико - Топольск. в., х. Митрофановский.

Винокуренные заводы действовали не вполне правильно. Поля без удобрения пустеют; делать какие либо затраты на улучшение все избегают и что сделано прежде не поддерживается и разоряется...

20. Нема охоты вести хазяйство

Городн. у., Вол. Мощ., селение Мощонка.

Земля с каждым годом дает худшие урожан, налоги же ежегодно увеличиваются, а потому у крестьян отпадает к хлебопашеству охота. Земледелие же у некоторых более бедных идет в убыток и дажемного есть случаев невозврата семян, а труд и проч. пропадает вот что Господа борци дабавляю вам что пока милостивиши государ невравняет крестьян землею то саматоха происходит унутри росий така что один другого убивает за землю крестьяне валнующе й спанами (!) заземлю потому что у крестьян недостает земель потому что много людно — стало везде у росий у нашем отечесви.

21. Напад на багатесело

У. Городн., Волост. Тупич., сел. Сепачино от 24 октября сего года Великое Смутение грозило нашему селению. Наступление было со всех сторон, хотили разгромить наше село. Грозили жители Великого Листвена с. Пекуровки с. Кершзавки; более зажиточные жители собралися на сельски сход за от[сут]ствием сельского старосты я собрал сельски сход, чтобы просить г. Гебернатора, чтобы выслать нам солдат для охраны; некоторые из селеней не жалали солдат из боязны, что нада платить за них, наконец я попросил священника отца Стефанз, чтобы от служить молебень; он согласился от служил 28 октября с 28 - го на 29 - е ночью напал стр[а]х в 12 часов ночи в селени раздался выстроелый привел вострах всех людей; избежалися людо соружием, кто топор, кто вылы, начали отбываться и убили 8 человек.

22. Апатія

Уезд Мглинский. Волость Шерноровка, селение Шерново.

22 Лист... Сей 1906 год можно назвать ...

Замечалась какая то апатия к работе людей. Делалось все по пословице: „Стук грюк, лишь бы с рук“. Причина сему: — слухи, что будто от богатых земель будут отбирать и давать лишь по 4 дес. на душу.

23. Апатія

1906 г. 22

Сосницкий у. Волость волинской сел. Савинки.

Замечаеце у народи Неурядица як видно что-то видае себя сердитим И суровим Невеселим замечаеце у сем Году водки Больше пють чем прошли Год я служу волостним судею трейте-чтрохлетие у прежних годах шо и скажиш то и вереть. А тепер і не говори.

Закончена эта книжка 17 декабра керестодент Манеиш Васильевич Никифоренко.

24. Крадіжки

1906 г. 22

У. Нежинский, Вол. Дреймалов, сел. Хибалов.

По случаю дождей и слизькой грязи движение народа приостановилось...

Кражи каждую ночь, кражи и кражи то в коморах то в хатах; что в день усмотрено, ночью прибрано, только то не забрано что сторож ночью сидит и строго блюдит...

25. Розчаровання

1906 г. 22

Уезд Суражский... Волость Поповогор хут. Щедрин... Положение домохозяев самое отчаянное. У некоторых давно вышел ржаной хлеб и они едят сухарним (?)

По случаю неурожая и забастовок, предвидится страшная голодовка. Всюду дороговизна. Народ прямо угнетен грядущими бедствиями. Положение домохозяев самое отчаянное.

В топливе также ощущается недостаток. И дак как леса вырублены. От Думи ждали всяких благ, но вышло полное разочарование. Безземелье грозит ужасными последствиями. Народ ждал прирезки земель, поэтому никуда не трогался, некоторые и тепер ждут. Указы 5 октября и 9 ноября, не смотря на то, что по мнению некоторых, должны поднять благосостояние населения,— на самом деле ни на одну соту не подняли. Указ же 9 ноября в нашей местности едва-ли когда либо и возможно осуществить. При чем, если и воспользуются, то только мироеды. Это я говорю потому, что земля до того раздроблена, что на мужескую душу попадает по 1½ дес. кругом. Понятно, что при таком положении нечего и помышлять об отрубном хозяйстве словом торжество реакции и бюрократи преждевременно. Следовало бы сначала изыскать средства к уничтожению земельной нужды, а потом издавать такие указы. Но бюрокр. поступила наоборот. Сначала издала указы, а народ все таки остается без земли.

Независимо от сего едва ли придется применять на деле и закон о залоге надельных земель. И здесь мироеды задушат бедняков.

26. Заляканість

1906 г. 22

Борзенский у., Ивангородская вол., сел. Махновка.

22 листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов.

В раїне (sic!) Махновки ввесь люд так на пуган что не за какие дела не хоче брася (!) и думает сегодня слава Богу хорошо, а завтра Бог знает что буде, и вот некто невидимое оборотов только у каждого сердце тлие как отогня солома. Господи избавлюдей от гнета и от тяжкой жизни.

27. Ліквідація

1905 — 6 г.

Поновогорская вол., х. Щедрин. 15 листок для...

Зимой ездил у нас карательная экспедиция генерала Рудова с земским начальником Стошем. Много было наказано невинных. Впечатление получилось ужасное. Народ стал апатичным, так ждали много, но получилось другое. Вообще у нас нужда во всем вопиющая.

28. Страх. Ліквідація

1905 г. 22

22 листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов.

Уезд Городнянский. Вол. Тупичев, сел. Вифостов.

26 октября крестьяне разгромили экономию помещика с. Вифостова, М. Д. Корвольского - Гриневского, разобрали весь хлеб с амбаров и две скирды около 20 000 коп. Лошади, коровы, мебель, посуду в доме бывшую, и все земледельческие орудия, около 10.000 ведер спирта, и сожгли винокурный завод два кирпичные дома и все амбары, конюшни и сарай.

2 ноября крестьяне с. Вифостова убили своих жителей ружьями 17 чел. подозреваемых в разгроме экономии.

Конспект II части „Fata Morgana“

Зміст

Панич Льольо одружився з дочкою дідича (поставив) одбудував з руїн сахарні гуральню і дім для себе. Маланка упрохала, щоб Андрія взяли в гуральню, але незабаром з ним трапилось нещастя: машина одрізала йому три пальці на правій руці, він пролежав в шпиталі, а по тому його вигнали з гуральні. Андрій дуже розсердився на панів і лаявся, через що дідич, до якого дійшли про се чутки, перестав навіть посилати Андрія на пошту. Гафійка мусила піти на службу до двору. Прокіп прислав до неї старостів, але вона не схотіла за нього. Маланка дорікала Гафійці, плакала, не допомоглося. Прокіп оженився з другою. Про Марка Гущу не було чутки, певно десь сидів у тюрмі. Тим часом по селу росли чутки, що землю таки будуть ділити. Скрізь ворушилося, по селах були забастовки, почали горіти пани. Прокіп зібрав купки молоді, говорив про те, як трудно жити, як боротися з багатирями. Літом молодь з Прокопом гуртом ходила до пана й до багатих хазяїв, вговорюючи, щоб платили робітникам більше, а коли се не допомгло, підписали приговор, за яку мінімальну платню мають робити. Пан не схотів побільшити, тоді молодь прогнала всіх наймитів з економі, мусила покинути службу і Гафійка. Худоба ревла, пан сам з економом годував худобу, тоді Прокіп умовив посилати годувати худобу по 2 чоловіка. Хліб на полі перестоявся, сипався, тоді

пан мусив скоритись і набавив. Маланка з Гафійкою жали і трохи заробили. Хома Гудзь тим часом підбурював людей, щоб панів і багатих палити, розбивати, нищити до щенту. Всі знали, що він підпалює (сусідві) в сусідстві, багаті його боялись. Бідніші глузували з багатих, не давали їм проходу. Вплив багатирів у селі пропав. Вони приишкли і тільки були на поготові, щоб боронитись перед голотою. З осені, як хліб зібрали, пожежі стали щоденні, горів хліб, сіно, клуні, економії. Тривожний настрій ріс. Говорили тільки про волю й про землю. Прокіп і ще кілька чоловіка набирали в селі все більшої поваги, їх слухались. Вони стримували людей. Восени прийшов Марко. Забастовки робочих і залізниць підняли настрій. Ось - ось щось буде. Люди збирались в лісі, говорили, що їм робити. Прийшов маніфест. Загальна радість. Все село заворушилось. Збирались прилюдно. Хома кричав, що треба зробити погром. Щодня приходили звістки про погроми сусідніх економій, деякі ходили на погроми і приносили з собою хліб і т. ін. Ходила і Маланка, принесла мішечок муки. Прокіп з кращими селянами заволоділи економією, пан утік. За кілька днів Хома підбив спалити гуральню. Погром гуральні, в якому прийняли участь деякі з тих, що були з Прокопом. Коли ж село почуло, що йде на них військо, страх і сум опанував усіх. Тоді підняли голову багаті. Вони говорили на сході і їх слухали. Вони порадили убити привідців, щоб начальство змилося над селом. Сход пристає і вибирає кілька чоловіка катів. Ті з рушницями й сокирами ходять по хатах і забивають. Забили Прокопа і ще кількох. Хома і Марко втекли.

Характеристики дійових осіб¹

1. Загальна

Зазначити глибоку радість усіх і кожного зокрема. Гарячка віри й надій на краще життя обхопила і жерла всіх. Свідомість сили раба, безсилою досі.

Прокіп і Марко організують конфіскацію землі з більш спокійними елементами.

Хома — погром гуральні. (Він підпалює округи і радіє).

Життя поглибилось, підняло води вище і те, що було піною, брудом, верхня течія лилась через край і нищила.

2. Андрій

Радіє, що буде фабрика. Щасливий.

Наймається на нічну зміну. Призирство до землеробів, що копаються на грядочках. Проти Гушці.

Калічить руку (чотири пальці правої руки одято), а коли одужує, фабрика нічого не дає йому і навіть не приймає на роботу.

Починає лютувати на фабрику. Починає розуміти Гущу. Сходиться знов із Хомою. Лають багатирів, фабрики, всіх визискуючих. Пан не (бере його), наймає навіть ходити на почту, стріляти не може.

¹ На окремих клаптиках паперу.

Прислухається, що говорять хлібороби, починає їх розуміти. Бере участь в конфіскації економії, але пристає і до погрому гуральні разом з Хомою. Злість проти всіх, хто забирає силу в чоловіка. Почувши, що йде військо карати, подло лякається і кричить, що треба перебити бунтівників.

3. Меланка

Важка зима прибила Меланку. Чорне, безпросвітне життя зсушило її, надії прив'яли. Але з весни, коли пустили гуральню, а панич Льольо оженився, надії на краще знову ожили. Вона пристроїла Андрія, а панича Льольо стріла з хлібом, коли їхав од шлюбу, і дістала за се два злоти. Правда, один із них пішов на фершала, бо вона застудилася, стоячи під вікном та дивлячись на весілля, і почала кашляти. Мала велике горе, коли Гафійка не схотіла віддатися за Прокопа. З весни почали носитись в повітрі чутки про поділ землі — вона увійшла в нові надії. Хто говорив, звідки, але само повітря співало: земля, земля, скоро буде земля. Вона готова була на погром, на підпал, на те, щоб прогнати, викурити панів, аби була земля.

Коли конфіскували економію, радість жерла її, немов гарячка. Вона не могла діждатися, коли ж люди будуть ділити землю. Ходила на поле, дивилась на свою землю. Симфонія поля, симфонія землі, симфонія душі Меланчиної. Ходила на погром в сусідню економію і принесла звідти мішечок муки, але сама не могла їсти хліба з тої муки. Вона не зробила тої муки. Їй здавалося, що то крадене. Земля — інше: вона була Божа і належала тому, хто її обробляє. Земля не тільки хліб, не тільки воля Гафійки, спокійна старість — земля поезія.

4. Гафійка

По арешті Марка стала немов черниця.

Мовчазна, лице подовжало, поблідло, очі сумні. За Прокопа не пішла. А може Гуща вернеться? Щось треба робити для Марка, на його пам'ять. Не пориває з Прокопом. На зібраннях. Без волі нічого не буде, землі не вдержать. Бомажки. Радість. В економії в наймах. Вишиває корогов з написом.

Коли вертається Гуща, вона йому показує.

Корогов в лісі, потому на вулицях, при конфіскації.

Рятує Марка.

5. Марко Гуща

Довго сидів у тюрмі, але коли повернувся на село, він добре знає, чого хоче. Соціаліст. Погромами нічого не вдієш, тільки організація і спільна робота допоможуть ділу. Говорить у лісі. На мітингах. Читає маніфеста і пояснює. По його думці конфіскують, а не руйнують економію; його вибирають управителем. Націоналізація землі.

Любить Гафійку. Вона показує йому червоний прапор, зроблений нею. Радіє, що бачить в ній однодумця.

Сцена.

Коли прибігає Гафійка й каже, що його хотять забити і він не бачить круг себе товаришів - однодумців, що полякались, розуміє,

що мало зроблено, що люди не готові. Не хоче марно гинути од руки рабів і тікає.

6. Хома

Хома пиячить і сквернословить. Зійшовся з Андрієм. Коли люди заврушилися: як? що?— він знає все: палити, нищити, руйнувати все те, що ссало людську кров. Зо всього зробити купу гною, купу попілу. Зрівняти з землею. Бо все те гріх, кривда і тільки вогонь святий. Сам Бог посилає з неба вогонь. Хто поверне змарновані літа, запропашчене життя? Проповідує погром, руйнування. Очистити землю. Підпалює і, причаївшись, любується вогнем, радіє. Сцена. Коли конфіскують економію, його се не вдовольняє. Підбиває розбити гуральню і знаходить прихильників. Погром під його пригодом. Розбиває рояль колом в домі Льольо, до нестями, на малі цурпалочки б'є простий ослончик, бо він панський. Ламає руками залізо на гуральні в машинах і навіть не п'яний, забув питися, хоч скрізь горілка. П'яний бажанням руйнувати. Коли присудили забити його, зникає і робиться експропріатором та палієм... Серце? В нього не серце, а грудка крові, що скипілась од людської неправди. Чого він зріс у гною? Разом з худобою? Хіба він не людина? Хто псверне змарноване життя (що текло як). Де його молодість, сила? В панському череві? Хіба звідти видерти знову.

7. Прокіп

Прокіп натура діяльна. Під впливом звісток про забастовки починає організувати молодь. Був на заробітках і звідти виніс деякий досвід. Жениться, бо треба хазяйки, і хоч Гафійка не пішла за нього, він її любить, його¹ тягне до неї.

Набирає поваги і його все більше і більше слухають. Грає вже ролю, коли здійсмають робочих в економії, а ще більшу при конфіскації економії. Його вибирають за ключника, він дає разом з Гушою (управителем) всьому привід і порядок. Коли його забивають, держить себе спокійно, з достойнством. Лишає жінку і сина в колісці.

Здержує народ од погрому.

8. Панас Кандзюба

Літ 40. Невисокий трохи миршавий. Вся одежа на ньому дуже проста, незграбна. Свитка з дуже грубого сукна, чоботи великі, топорні, руда облізла шапка, високий шпок з корою завжди в руці. Середній селянин. Ненавидить панів уперто, злісно, інстинктивно. Події заскакують його несподівано, і мучить його велике нерозуміння, що з того буде. Хоч би хто пояснив. Не свій брат, мужик, а хтось інший, що книги читає, що усе знає. Хоч би де розбірно написано було. Коли почались розрухи, він на їх боці. Говорить в лісі промову. Готов руйнувати, палити— хоч страшно. А що з того буде? Хотів би „озуть панів у постолі“. Це його мрія, мрія злісного мужика.

¹ В автографі, очевидно, помилково „її“.

Приймає участь і в конфіскації і в погромі. Потому лякається, на сході кричить, як і Андрій, що треба перебити бунтовників. Його обирають разом з багатирями чинити суд над привідцями і він забиває Прокопа.

Пляни

1

FATA MORGANA

Сцени

(Панич Льольо жениться, йде в прийми до пана. Маланка на весіллі. Застуда. Ставлять гуральню. Радість Андрія. Маланка просить за Андрія, його приймають).

—

(Прокіп засилає старостів до Гафійки. Одмовляє).

Горе Маланки. Андрій калічить руку. Больниця. (Виганя) Не приймають назад до гуральні. (Прокіп жениться).

—

Андрій і Хома. Андрій лютує на панів, проти гуральні. Хома піддає ще. Треба палити, нищити до щенту все кодро. Довелось Гафійці йти в найми. Її думи.

Прокіп і Гафійка. Як черниця. Без волі не буде нічого. Маркові думки розносить. Зібрання у Прокопа.

Прокопів дядько — Панас Кандзюба. Щось діється. Щось говорять. Що саме буде? До щого (sic!) йдеться? Хто пояснить? Якби хтось розказав. Газети. Як у мішку. Хоче розібратись і не може.

Прокіп з громадою в багатирів і в пана. Лук'ян Підпара [раніш було „Зайчик“, потім „Лихура“, але поперекреслювано] — багатир.

Хома підпалює.

Забастовка. Здіймають робочих. Гафійка. Хліб сиплеться.

Худоба реве.

Маланка на полі.

Пожежі круг села.

Поле само. Погода.

Гуща вертається.

В лісі. Промова (Панас).

Маніфест. Радість. Безлічна картина.

Земля і воля. Сцена з Гафійкою (Гуща). Мітинги.

Багатирі. Оборона. Звістки про напад.

Конфіскація економії.

Гудзь працює. Погроми гуральні.

Страх перед козаками.

Сход.

Збивають Прокопа і др. Марко тікає. Хома щез.

Сцени

1. Прокіп і Гафійка. Зібрання у Прокопа.
2. Панас і Кандзюба.
3. Без волі нічого не буде.
4. Чутки про землю. Маланка і Ковалиха.
5. Андрій калічить руку.
6. Одвезли до лікарні.
7. Гафійка у наймах. Лук'ян Підпара.
8. Андрій і Хома.
9. Прокіп у багатирів і в пана.
10. Андрій і Хома.
11. Забастовка. Здіймають робочих. (Хліб сиплеться).
- 11а. Худоба реве. Хліб сиплеться. 11б. Маланка на полі (симвонія).
12. Хома підпалює.
13. Гуща вертається. Стріча з Гафійкою.
14. Пожежі круг села.
15. В лісі. Промова. (Панас).
16. Маніфест.
17. Радість. (Все село. Картина без дієвих осіб). Панас.
18. Мітинги.
19. Багатирі. Лякаються.
20. Оповідєє (Панас) про напад у другому селі).
- 20а. Конфіскація економії. 20б. Поле само. Міряють поле
Кроками, скільки прийдеться на душу.
21. Погром гуральні.
22. Страх перед козаками.
23. Сход.
24. Забивають Прокопа (Панас Кандзюба). Марко тікає.
Гудзь щез.

Деталізація розв'язки

Підпара	× Прокіп ×
Максим Мандрика (вовчок), рудий, з ластовинням.	Гуща Марко (втік).
Гаврило (тесть Підпари)	× Андрій Волик ×
Панас Кандзюба	× Семен Мажуга, з запалими грудьми, довгорукий, складний як ніжик.
Олекса Безик (Півторалиха)	Іван Короткий.
Іван Короткий	Іван Редька
Олександр Дейнека	Олександр Дейнека
	× Сава Гурчин (з образом) ×
	Хома Гудзь (втік).

З ГЛИБИНИ

„Х м а р и“

Дата написання, позначена в автографі,— 18 жовтня 1903 р.
Чернівці. Вперше надруковано в американській газеті „Свобода“.

„У тома“.

Дата написання, позначена в автографі,— 9 грудня 1903 р.
Вперше надруковано в альманасі „З потоку життя“, Херсон, 1905 р.

„Самотний“

Дата написання, позначена в автографі,— 7 січня 1904 р., Чернігів. Вперше надруковано в альманасі „З потоку життя“, Херсон, 1905 р.

Друкується за текстом збірки „Дебют“.

У ГРІШНИЙ СВІТ

Дата написання, позначена в автографі,— 17 серпня 1904 р., Чернігів. Вперше надруковано в альманасі „За красою“, Чернівці, 1905 р., стор. 91 — 103.

Друкується за текстом збірки „У грішний світ“ (примірник О. І. Аплаксіної).

Нотатки до твору на окремих аркушах паперу

Матушка ігуменя — 60

Мат. казначая (Аркадія) Серафима під 40 л.

Піп — чернець.

Дід пастух.

Дві послушниці: 1 Олександра — 19

2 Варвара — 22

3 послушниці

Марфа — 20

Устина — ідеал. 26

(Лукина)

Секлета — 25

Корови

буйволи.

фургон.

Альма.

Здорова вода.

Олені.

Дикі кози.

Чорна гора (Синибдаг).

Байугон Яйла.

Буковий ліс.

2

Перша назва та конспект

Загублений рай

Новеля

Прелюдія. Гори, ранок. Дві послушниці вигонять у ранці на полонину (в гори) коров і несуть харчі дідові пастухові. По подвір'ю ходить піп чернець і лає коров. Фургон стоїть їхати з черничками в город. Щасливі, любимиці. Послушниці по дорозі роз-

мовляють про монастирські справи. Поговори й пересуди. Сварки. Голодні. Скалічена нога. Гори ростут (sic!). Краєвиди. Одрізують хліба з пастухового і їдять — бо голодні. Дикі кози. Гори ростуть. Олені бьються. Дуб. полянка. Дід — пастух. Буйволи. Лізуть далі. Бабуган. Вершок. Море залите сонячним сяйвом. Вертають. Вже скоро обід. На дворі метушня. Злі погляди, заплакані (?) обличчя. Новини про ігуменю і сестер, що посварились.

Матушка казначея, що йде ловити рибку — гроші. Розказує про свої нічні привиди при сонці. Малинник. 5 послушниць. Краєвиди. Сцена з ігуменьею. Вечір. Ідуть вигнані лісом. Згадують зиму, як чистили шлях. Миряться.

3

(Смеркає). (Тиша. Падав камінчик, ломились гиялячки). Ковзька руда глиця. Шишки. Скабіози. Діктамнус. Сарни. Руді, червоні стовбури сосен. Яснішає. Зелені горби. Промінь соняч. Рудоваті горби. Вивернені дерева).

(Співають. Понесли спів у грудях, що не міг пройти крізь гори. Ліс восени. В місячну ніч. Падали гори в низ. Глибокі долини.

Коли збігали назад, скакали, росли, вискакували одна на другу.

Коли минали галяви з плямами свіжо витолченої трави, де ще сеї ночі лежали олені, невидані в долині квітки, сірі мхи, якими мов косами, обросли дерева. Все вище лізли.

Горбата матушка — крамарка седіла в своїй крамниці, немов павук той заснована павутинням злості і проводжала недобрим поглядом ворогів.

Скелі, сірі і голі, як земля — мати родила.
Зелений виноград стелився по долинах, як розпущені коси.

ПІД МІНАРЕТАМИ

Дата написання, позначена в автографі, — 26 вересня (на першій сторінці) і 22 жовтня 1904 р., Чернігів (на останній стор.). Вперше надруковано в журналі „Киевская старина“. 1905 р., кн. III, стор. 372 — 422.

Друкується за текстом збірки „У грішний світ“.

Авторові нотатки до твору див. в „Записних книжках“ (т. III нашого видання).

СМІХ

Дата написання, позначена в автографі, — 7 лютого 1906 р., Чернігів.

Вперше надруковано в „Новій Громаді“, 1906 р., кн. II, стор. 26—40. Друкується за текстом збірки „Дебют“.

ВІН ІДЕ

Дата написання, позначена в автографі,— 25 серпня 1906 р., Чернігів.

Вперше надруковано в журналі „Літературно - науковий вісник“, 1906 р., кн. XI, стор. 170—178.

Друкується за текстом „Літер.- наук. вісника“.

НЕВІДОМИЙ

Дата написання, позначена в автографі,— 17 лютого 1907 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературно - науковому віснику“, 1907 р., кн. IV, стор. 4—11.

Друкується за текстом збірки „Дебют“.

Нотатки до твору

1

Бо думки бистрі і легкі, як птахи, а слово має сільце, в яке їх ловиш! Одно спіймається, а решта і відлетить.

І встав од півночі лютий ворог — ясний і гострий, як меч і світив холодними очима і гнав диханням дими під небом, а по снігу їх чорні тіні. Загіпнотизував сонце і воно стало на небі безпомічне і нерішуче, і боялось навіть моргнути. Сніг міцно притуливсь до землі, рівний і твердий, немов випрасуваний гарячою прасою. І все стало білим: пара, якою дихали коні і люди, сані й шерсть на худобі, всі чоловіки обернулись у сивих дідів, і тільки обличчя жінок цвіли, як польові маки.

9 — I. — 907.

2

Низько спускались сизі, як оливо, хмари, а над городом (од електричного світла) стояв німб, як над святим. Святий, бо мученик.

PERSONA GRATA

Дата написання, позначена в автографі,— 20 червня 1907 р., Чернігів. Вперше надруковано в літературному збірнику „З неволі“. Вологда - Петербург, 1908 р., стор. 38—54.

Друкується за текстом збірки „Дебют“.

Нотатки до твору

Опановує ідея — загубити того, хто каже все те робити. То йому докучило ремесло, а то раптом він набірає охоти (забити) вбити, смакує і тільки й думає, як би вирватись (звідти) звідси, добратись туди, де той є, що все (приказує) велить, од кого виходять усі накази. З якою б насолодою закинув він мотузку йому на горло.

В гюрмі до 1 разу. (Неволя) Горілка.

Перший раз. (

Потому — Втома, неохота. Ще гірше горілка.
Карти.

Забастовка. Силою.

Манія.

Скорився, але друга манія.

Забавляло, що він все може. Вередував. Повернув на рабів Ів.
і Кал.

Старався вгадати : хто він ? Який ?

Повісить без покривала, щоб бачить його муки.

Уявляв собі якусь лиху істоту, немов паука, що світить лихими
очима з паутини й підстерігає жертву.

Вставити десь його обличчя.

Його думки, що перше снувались як нитки, тепер звились в
(клубок твердий) твердий клубок.

Смотритель прислав старе споловіле м'яке крісло, в якому він
розвалювався, як пан. Побив його.
(Конов.) Рудий.

Persona grata

В камері : часто дивиться на свої руки. Подивиться з суворим
виразом і сховає руки. Часом простягне їх до хліба — і не візьме
сховає руки. Грає в карти з своїми сторожами. І раптом йому зда-
ється, що ті дивляться на його руки, ззираються по між себе. кине
карти, подивиться з злістю на них і сховає руки. Пив, але не їв.

Згадки останніх подій, окремої роботи прилинали до нього. При-
линав погляд, тонка шия, м'яке волосся, прилипла одежа, рухи.
Щось росло в середині, як тісто в діжі, (опара) потай у пітьмі
творились якісь процеси.

Забастовка.

Рудий груба, нерозвинена людина. Живе більше інстинктами
ніж розумом. Великий, міцний, трохи згорблений, з сірим, як ареш-
танський халат лицем, з глибокими чорними зморщками. Руді вуси —
стрижені.

В ДОРОЗІ

Дата написання, позначена в автографі, — 1 вересня 1907 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Дзвоні“, 1907 р., стор. 159—176.
Друкується за текстом збірки „Дебют“.

Записи — розробки окремих малюнків до оповідання „В дорозі“ на окремих аркушиках.

Х м а р и

Його займали хмари — ця неспокійна людність (далекого) неба, вічно жива, вічно рухлива. Часами здіймались там бучі, народні повстання. Мчали (збент...) (спочатку гонці вершники і піші за ними) обурені юрми чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди нові й нові лави. І невідомо хто переміг. Часами там було спокійно, і людність гуляла, як на бульварах. Радісно і легко пливли веселі громади, в білих і синіх серпанках, ніжні дівчата, (і) пишні дами, рожеві діти — і скрізь було повно радощів і сміху. Та знов з'являлись бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухітники проходились десь на курорті (над берегом) понад блакитним морем. Або паслися вівці — цілі отари білих ягнят і як пастух золоте сонце.

(Найцікавіше було (стежити) спостерігати) Цікаво стежити було творчі процеси, що відбувались (у тій країні) на небі. Хтось невідомий, (якийсь) великий майстер, ліпив з сірої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи, цілі — і пускав їх на волю, щоб заселити небо. Але все це було сіре, (і) не встигало ствердіти і втрачало форму. Звіри змінювались у вежі, з вогнями на вікнах та на рубцях з людей виходили гори, (високі альпи); з городів птахи; (з гор...) будинки приймали форму людей, а ті знов змінювались у скелі, що оточали озера, глибокі, повні, прозорі. Валились розкішні храми, (розсипались) роставали на альпах сніги, і з пишних троянд обсіпались рожеві листочки. (А невідомий геній гострив шалену фантазію і знов все творив там і пускав). А шалена фантазія генія не мала (вже) впину — він творив вже драконів, крилатих (слонів) коней, грифів та крокодилів, які жили тільки хвилину, щоб перетворитись у щось нове. (Та руки слабли, фантазія вяла і в) Тоді в розпуці (в безсилій немочі) та в безнадії в несиці створити трівке щось, творець змішав все (разом) раптом у сірий хаос і сам розплився (сумом) (у чорний) у сум.

Хвилювалось небесне море.

Архитект.

Т і н и

У південь тіни корчилились під кущами, під пнями дерев, під кожним порогом (хатів). Їм було боляче і не вигідно. І лиш тоді, як сонце втомилось і од вершечка слави спускалось униз, тіни помалу і обережно (рос...) простували (зібгані) скорчені члени, росли і лізли все далі та далі. Над вечір вони лягли вже у весь свій зріст, лягли

по долинах без краю довгі чорні тополі, тонкі крилаті вітряки (крилаті, як янголи) (немов небесне військо), шпилясті дзвиниці, димарі фабрик, весь город ціклопів, чорний німий і ниций.

Квітки

На самому споді жовтілі черевички і дрібна потентіля, як зерна золотого піску, а над ними здіймались (сині) (з корони срібних листочків) з срібних корон топольки вероніки, то сіро-блакитні, то (цвіту барви волошки) густо сині. Червоні помпони конюшини, немов маленькі Іжачки, стовбурчили щетину з (трюхлистих) трилистих підставок, а (запашний) пахучий чебрець тжав (на просторі) по схилу гори геліотроповий килим. Кашка (роскрила свої) пораскривала скрізь парасольки; (а) серед білих наметів її тріпались крильця блакитних метеликів. Часом на білу парасольку спускався великий жук і ловив сонце в зелене зеркало крил. (Жалібний) Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво-жовтих (і разом), проте сумних, як золоті (кітиці) кутаси на чорних боках домовини, (а ряд...) а обік нього виганяв сіре та вузлове стебло петрів батіг, по якому дряпались (вгору розтріпані) зрдка, блідо блакитні квіти, (розпатлані) немов полинялі, ніколи й нечесані. З трави наводив лукаве око ромен. Дрібні дзвіночки розбіглись на луці й скрізь сіяли сум, такі делкатні і (та...) такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на сьому світі. Недоступна кропива обважніла насінням, немов бджола пергою, хозяйновато шепталась по своїх логовищах. А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипать (за...) синьо-рожевим цвітом усі простори. Оддаль кінський щавель, зруділий на сонці, куривсь брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по (сінагогах) древніх храмах коров'яки, (Евфорбія седла) (і тає...) По долинках (седла) евфорбія (і) таємничо котила в сочистих та сирових, як дійки корови, стеблинах молоко, од темнососнового низу до жовтих кругленьких розеток, а на високих місцях поріс, як джунглі (сірий) сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими. (Перед з) (Безліч зірок заткали) То там то сям простяглись до сонця котячі лапки; сухі, бездушні мякенькі, немов оксамит, а між ними польова м'ята, кожних пару листочків прибірала в пояс з геліотропів. Наївні діангуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік, і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори сині будякі, (такі) сині, (і такі сизі) аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, (од якого здіймався) що конало перед смертним блакитним димком. А там по луках горіла жовта кульбаба, як зорі на небі, (п'ялася в гору) (танцювала) крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи квіти як метелі білорожеві, червоно-сині, і жовто гарячі. (І вся та) Це була оргія квітів (та гірких) і трав п'яний сон сонця, (усе) якесь шаленство кольорів, пахощів, форм.

Сосновий ліс

Йшли кудись сосни, ряди високих пнів, і на вершечках жовтих, як ананаси, лежали чорно-зелені корони (як) (мов шапки) волохаті папахи. Здавалось, сосни відбули далеку дорогу, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна й замазали ноги, бо до половини пні були сірі, наче (як) засохле болото. Йшли і щезали у сизій млі. А в лісі — нога сковзалась як на паркеті, (а) над головою химерно корчилились гильки (зелені парасолі з великих віток) як жовті гадючки висіли кошлаті (гильки) віти (що були як м'яккі) наче фотелі (для сонця і разом віка для живих) де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки соснових голок (стели...) стелились по небі, як дороге (китайське) гаптування по блакитному шовку. А там де сосон не було, зелені луки, наче стоячі води, під матом ряски, так гармонійно зливались з небом, як ряст з лісовою травою. (По луках блукали небесні). Зрідка по небі летіли хмари гонці, а по луках (небесні) блукали їх тіні, немов хорти припадали, нюшили, шукали і щезали в просторах.

В о д а

Тиха вода злегка тремтіла, а зелені берези відбивались у ній, як вишиті шовком на китайській картині. Часом з крутого берега сповзало пить воду руде коріння, покручене, ніжне і волохате, як стебло мохової троянди. (В низьких місцях). З низького ж берега білий пісок (так) лагідно припав до (землі) води, (що) і не знати, хто кого цілував — вода пісок, чи пісок воду.

(Білий пісок цілував воду і вода цілувала пісок).

(Маленькі озера тріпались як срібна риба, викинута на берегову траву).

INTERMEZZO

Дата написання, позначена в автографі, — 9 вересня 1908 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературно-науковому віснику“, 1909 р., кн. 1, стор. 5—15.

Друкується за текстом збірки „Дебют“.

ЯК МИ ЇЗДИЛИ ДО КРИНИЦІ

Дата написання, позначена в автографі — листопад, 1908 р., Чернігів. Вперше надруковано в газеті „Рада“, 1908 р., № 291.

Друкується за текстом збірки „Дебют“.

Д Е Б Ю Т

Дата написання, позначена в автографі, — 27 лютого 1909 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературно-науковому віснику“, 1906 р., кн. VIII, стор. 193—216.

ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ

Дата написання, позначена в автографі,—26 листопада 1910 р. Вперше надруковано в „Літературно - науковому віснику“, 1911 р., кн. IV, стор. 4—13.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків“.

Попередні нотатки до твору

М а т и

Оповідання

Вона була така давня, що навіть сорокалітній син Юшечка звав її бабою. Тіло її в'яло й зсихалось од літ та з нужди і вона сама раділа, що займає так мало місця. Та проте, коли у невістки знайшлась восьма дитина і на піч до баби ползло третє — там стало тісно. Баба мовчки злізла з печі, перекотилась по хаті, мов осінній листочок, до мисника, послала долі ряденце і обляглась. І такою непомітною стала та чорна купочка в чорнім кутку, як шабатурка висохлої жаби на стоптаній ногами стежці. Тепер буде ближче до порога — і коли знов попаде Юшечка у велику печаль та темну злість — йому легше буде покласти, як тоді, мамину голову на поріг та підняти над нею сокиру. Тоді не зарубав,— чому?

Хіба їй треба кращого місця? Он в головах, під лавкою, лежить цвілий буряк, зморщений, чорний, як і вона, а він потрібніший за неї, бо піде в борщ. Картопля в темнім вохкім кутку пускає парости—ще жити хоче — а бабі нащо здалось життя? Була людина—лишилась лушпайка, а все непотрібне викидають із хати. Воно лучче б ту крихту хліба або ложку страви з'їла котрась дитина...

Однак і так вона заважала. Не можна було доступитись до мисника. Невістка толочила їй ноги, дістаючи миски, або впускала ложки на голову бабі, і сама ж лякалась та проклинала, аж чорно ставало в хаті. Діти раз - у - раз спинались над нею і запорошували їй очі кришками з хліба. Вона корчилась, зменшувалась, притискалась до самої стінки. Юшечка тільки на третій день помітив, що баба не на печі вже, а долі. І то зашпортувшись за її ноги.

— Отуди к бісу! Понакладали під ноги. Приберіть зараз!— А коли йому пояснили, що то баба примостилася, бо на печі тісно і ніде більш спати — він мовчки сів за стіл і спокійно одрізав скибку хліба.

Тепер, з долу, син відався бабі більшим, чужішим і дальшим. Не таким як тоді, коли бачила його з печі. Та й взагалі всі—діти й невістка—немов повиростали.

С О Н

Дата написання, позначена в автографі,—28 травня 1911 р., Чернівці. Вперше надруковано в журналі „Літературно - науковий вісник“, 1911 р., кн. IX, стор. 257—278.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків“.

До твору використано нотатки, зроблені письменником в „Записних книжках“

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Дата написання, позначена в автографі, — 3 жовтня 1911 р.. Чернігів. Вперше надруковано в журналі „Літературно - науковий вісник“, 1912 р., кн. I, стор. 4—32, кн. II, стор. 209—226.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків“.

*Виписки про Гуцульщину*¹

Чорт — початок всякої культури.

Він був обміненик, знав, що трава говорить, звір і т. д. (ч. V, 202).

Привижується чорт (великий чоловік як дерево. 93 XI) у білій сорочці. 95 XI між 94 XI.

Як був на полонині, його кликала лісна (ч. V 198—99).

Розигри (ч. V 200—201).

Він на сім світі, як блиск на небі, або на землі цвіт черешневий.

12 судців присуджують долю дитини (ч. V 218), родини.

Ой висока полонина з вітром говорила.

Яка ж тота полонинка на весні весела,

Як овечки у ню ідуть із кожного села.

Ой овечки, ой білечки, писаний ботею

Хто буде вас випасати, як я си й оженю.

Як упали тяжкі зимки.

У зеленій полонинці, зеленій, зеленій

Стоїть стадо біленьке, вівці не доєні.

Ягнєта бліють.

Яка ж тота полонинка весела, весела.

Як до неї вирушила худібка із села!

Полонинка веселая лиш до розлучення,

А як пішла худібонька, вона засмучена,

Полонинко, верховинко, чим єс так згорділа.

Чи не тими коровками, шос тільки уздріла?

Полонинко, верховинко, чим єс так згорділа,

Чи не тими овечками, шос тільки уздріла?

Питає ся у баранця

Круторіжка вівця:

Чи ти вродиш, бараньчику,

Зеленого сінця?

Не знаєш ти, круторіжко,

Йика буде зима,

¹ Виписки зроблені письменником переважно з „Гуцульщини“ В. Шухевича.

Чи ти вийдеш, чи не вийдеш
З полонинки жива?

Співаночки мої любі,
Де я вас подію?
Ой піду я в полонинку,
На швару посю.
Ой як будут вівчарики
білі вівці пасти,
будут мої співаночки
за крисаню класти
бо так тими кічирками
Мрачки сі знизили,
Що сараки вівчарики
Вівці розгубили.

Изгадай мнѣ, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину.

Звійили си буйні вітри.

Тельичко заруло

Мою мамку розговоріш, шо най сі не журе.

Та вимечи із городця запашне з'їльичко,
бо вже не меш ти робити, мамко, весільчок!

В лиці попісіла

Йик ударит Семен плазом тай сі не кинула.

Ишов Семен з Ясенова до білої днини,
Щоби йому на Скуповій зорі зазоріли.

Поки ми си та любили,
Сухі дуби цвили,
А йик ми си залишили,
Сиренькі повйили.

Чорногора хліб не родит,
Не родит пшеницу.
Викотує вівчариків,
Сирок і жентицу.

Співаночки мої милі,
Де я вас подію
Хиба я вас, співаночки,
Горами посю.

Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я сі буду, молоденька,
Сльозами вливати.
Ой йик буде добра долъи,
Я вас позбираю,
А йик буде лиха долъи,
Я вас занехаю.

Ой би тото писарчики
В папір не списали,
Шо ми собі за сю нічку
Перещебетали.

Туда моя солодошко
по воду ходило

Куда мила походила
Білими ногами,
Туда трава шовковая
Лежить облогами.

Ой прибігла з полонивки
Білая овечка,
Люблю тебе, файне бідньи
Тай твої словечка.

Зозулька ми закувала сива та маленька.
На тім боці при потоці баран дикий блудить

Посьиживе

Мут весночки наставати, зозульки кувати,
Та йик свічку засвітили, *тиха єму мова*

Постіль моя застелена, хто ме на ні спати ?
Біле личко, чорні очі, хто ме цюлювати ?

Ковтнув у одвірки.

Утікали Кулимнюки помежи городи
А щоби їх не спіймали Ирнчині *роди*.

Куєт мені зозулечка попід крильци жовта.

Облазами
Горби лисі
Запали го тьижкі зимки межи кічьирими
(Вівчар каже, що файно): *плекали мньи вівці*
Попід густі чигирниці порідили рижки.

Йик сонічко понад захід вже сі *ізнизило*.

Козарик — козячий пастух.

Ой пішов я в лісок трісок та із тих сиглаів
(сигла — ліс в полонині).

Зарикала корівонька.
Зарзав коник.

Ой на горі на високій два *війгране* грают
(дикі кози)

Такі плови були, година б'є тай б'є

Йик світ світом, то чоловік одної не може держати ся.

Поміж маржиною палять ватру (на Божій неділі).

Аби маржинка була світуча, красна, як Боже світло,— аби до маржини не мав приступу злий.

Аби овечки *чинили* ягнички.

Аби ваша коровка, ваша овечка була плідна, як мурашок, як мошка - комар.

Худобийна Паска.

Аби худоба була така тиха, як тихо в хаті.

Абис була така весела, як цеса Божа днина, абис була така цвітна, як цес день цвітний.

Щоб моя худоба була така тиха, як корінь в землі, щоби була така манниста, як у потоці вода.

Ти меш годувати мене і мого гадзу, а я тебе буду шьинувати, щоби ти легко спала, щоби с рідко рикала, щоби тебе чередінниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, щоби ти у мене довго пробувала, щоби тебе не урекли, так як мене не врикла земля, як я гола була.

Чорт був так як Бог з первовіку. Він крутився шумом на воді, як живий, а Бог не знав, з чого він походить.

Бог знав усе на світі, але нічого не міг зробити, а Арідник мав силу до всього.

Аридник вигадав усю музику (лиш фльоєру й трембіту Бог).

Аридник наробив вівці та кози тай пас.

Аридник видумав віз, ватру (вона була тоді без диму), млин, хату, (слово нерозбірне), коня, вовка, тютюн.

Бог крав у нього вівці, кози, скрипку, дудку, ватру.

Аридник як виносив землю з моря, то сховав трохи землі у рот, але Бог заляв, то земля почала рости в роті. Аридник плював, а там, де плюне, земля росла і з того гори.

На початку світа Бог поступив і аридник.

Він, що є на світі — мудрощі тоті — то усьо від нього. Він вигадав де віз, де терниця, де що є.

Тепер чортів менш, бо вже мають роботу на фабриках, коло машин, у телефоні, у колії, велосипеді.

І день не має до чоловіка моци, сидить у скалах та у річці Богові штудерації.

Люто вснув (слово нерозбірне).
 — Їхаю, їхаєш, їхає, їхаєте ...
 — Держé, біжé, болé, ходé, приносé ...
 Пішов бих, продав бих, я бих просив ...
 Ме їсти, мемо їсти, мете знати ... Їхаємо шо їхаємо, гуторимо
 шо гуторимо, ішов шо ішов, спали шо ...
 Рибарит доки рибарит.
 — Май білше ... май ліпше.
 — Марі! Семе! Мико! Гафі! притула =
 Пазь своє! (пильнуй свого?) заткай си (мовчи?)
 — Глота = діти. Синку (до дівчини).
 — Любчику, брачкіку, душко, серце ...
 Щірий = добрий, чесний (шанований), з'уритить = збрідить.
 Данцівник = що добре танцює.
 — Учутка = поголоска.
 Пізьма = гнів. Озмила = взяла.
 Не сюди йди, а грунеми, синетами!
 Усеко.
 Віжлун — (що може вгадати будуче).
 Шаленим танцем = фуфелой идут.
 Безслихи, безвісти, безводи!
 Простий чоловік, як „йде між худобу, то так, як ксьондз по-
 може нас ирщених; так худоба сі єму проступит...“
 Тіло рушило.
 Но, байка (пусте!).
 „Коло неї сі веснуї“ (коло капусти).
 Хаща.
 Уважєете.
 Гадайте!
 Новослідиці.
 Барда (сокира, якою тешуть дерево) бартка.
 Бер.
 Гоби.
 Бізівно, певно, безпечно.
 Бізую = можу. Не бізую = не можу.
 Білована = біла корова.
 Бовгар = пастух рогатої худоби.
 Божка = піст.
 Бойт = кипит.
 Болá = слабість.
 Ботей = стадо овець.
 Бурішніник = хліб з товченої бульби.
 Бўтини = ліси, де рубають.
 Вадитися = сваритися.
 Варівний = страшний.
 Варко = страшно, небезпечно.
 Веремьи = погода.
 Віхола = буря з снігом.
 Привітанья ч. I, 33.
 Лайки — ч. I, 34.
 Везіль = рослина, що в'ється по землі.

Гайно = леговище медведя.
Гаразди = достатки.
Гляба = не мож, годі.
Головиця = теплиця, нора.
Готур — дикий півень. Готка (тирва — місце, де готури гутять).
Гузар = грубий кінець дерева.
Гук = водопад.
Грекіт = місце, де дрібне каміння.
Даві = сьогодні рано.
Дармовис = кутас.
Дзер = сироватка.
Дробйита = вівці.
Дублений — на червоно закрашений.
Жереп — карловата сосна.
Застайка, заватра = де ночують пастухи.
Згар = вигорілий ліс.
Згарда = намисло з срібн. монет.
Имшедь = мох.
Йойлик — плаксій.
Казити = псувати.
Калай = убогий.
Каратися = мучитися.
Кечери = гори без лісу на верхах.
Кізі улоги = скелі.
Ковбók = утятий пень.
Котюга = пес.
Крашаниці = червоні штани, гачі.
Кріс, пушка = рушниця.
Крутіж — вир.
Кудрик = вершок смереки.
Курбало = глибше місце в ріці.
Літовище = час, перебутий в полонині.
Лельо = батько.
Манна = молоко, пожива.
Марга, маржина, марфа — товар.
Миром — спокійно, добре.
Міна, мінити = обіцяти.
Наклад — дрова, уложені на ватру.
Негура = мрака.
Облаз = вузька дорога попід скелю.
Олачєна, корова з латками.
Пазити = пильнувати.
Плаїчок = стежка.
Подря =*полиця, піддаша.
Поледиця = ожеледа.
Поліг — скошене сіно.
Пуди = страхи.
Путерія — сила.
Рагаш = стежка, якою ходять вівці.
Разити = їсти 1 раз у день.
Раква = посудина на масло.

Ретельно — певно.
Русти — голосно плакати.
Скоки — пороги в річці.
Сокотитися = стерегтися.
Сохвітний = знаток.
Спочіти = умерти.
Спуза — попіл, спузар — що ходить коло ватри.
Стариня — родичі, батьки.
Тарниця — сідло.
Трапаш = стежка, утоптана вівцями.
Требувати = дбати. Я не требую = я не дбаю.
Туршік, дрібний, густий смерековий ліс.
Тусок — меланхолія (туск).
Фе = не мож, годі.
Фоя.
Хороми = сіно.
Цара = чужий край.
Чічі = квітки.
Чьигір = молодий ліс.
Швора = високі острі трави на полонинах.
Шипіт = пороги в річці.
Шкапе = кіль.
Шкорух = горобина.
Шперля = цілоліти, паливо в полонині.
Штрикати = скакати.
Єзвір = глибокий яр.
Зимарка.
Укутатися = упоратися.
Сухарь = всохле дерево, сушиця = всохла смерека.

* * * 1

Кипів холодний Черемош.

З гори у долину летів потік і тряс по каміннях сивою бородою.

Кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною і світивсь попід скелі недобрим зеленим вогнем.

Вітри чешуть кучері гірських смерек, а сонце мастить. Вони (смереки) вигідно поклали свої тіні на зеленій ставі. А коли сонце зійде і засміються царинки поміж похмурих смерек, всі голоси, весь шум лісу спадає в долину й шумить потоками, а по горах, в лісах лишається тиша, скуплена, струнка й дзвінка як струнка.

Живий вогонь ватри на полонині, яка не повинна гаснути ціле літо.

Чоловік розклав у лісі вночі ватру. Прийшов до нього лісовик — волохатий чоловік, голий, сів на пеньок тай питає: Ти видів

¹ Далі подаємо записки письменника, зроблені ним під час перебування у Криворівні.

її? — Кого? — Її, нявку? — Ага, ні не видів. — Ага, вона побігла туди. Скочив і побіг. Почувся крик, а за кілька хвиль приносить лісовик мертву нявку, сів коло ватри, одрізав руку, пече і їсть. — Вона хотіла тебе вчепитись, а я врятував. Як запіяв когут — лісовик узяв на плечі тіло і пішов.

Що там чути селом?

- Вітер свище тонко на полонині в воринні.

Царинка

Білий як ромен — невістки. Жовті як гузик — кульбовка. Вовк (рож. горішок) дзвін, шкоруш (*filopendula*), грань, лабуштан, грушовиця, мідулиця.

Зарва — обвалена з гори глина (місце?).

Ріпиця — Черсак.

Гори (вся земля) співали потоками.

На полонині

Спузар — той, що ходить коло ватри.

Раваш — частина колоди, яку дають власникові овець.

Гражда — загорода для овець. Гісь - гісь! Бир - бир.

Пруа — пруга.

Тпруа (кличуть вівці).

Цвіли хати синім димом.

Царинки блищали як дзеркало в чорних рамах смерек.

Голубінка — гроб червоний.

Гадярь — поганий вел. гриб.

Ріпиця — білий будяк.

На пляях

Папороті маса, каміння обросле мохом, ожини, гаджучки, афини, гогози, повалені сухі смереки, повзуча рослина.

Майтеся гаразд.

Щезника продають в Сегоні за 5 - ку (в пляшці).

Гнилі пні, що розсідаються, смереки високі з сіткою сухих гілячок в долині, камні накидані одні на другі, покриті рудим мохом і папороть. Вище довгі плакучі трави, дрібні кучері афін і гогозів, горобина, далекий сумний дзвоник корови, на вершку Ситіць накидані скелі в плямах лишайв і моху, а між ними цілий килим гогоз. Трембіта, шум Черемоша, привид блакитної Чорногори, далекий грім, усміх царинок, чорні гори.

Рухливе лице гір (пливуть тіні од хмар).

Піниста сваволя потоків.

Гуцул здоровий, як гірське повітря, легкий, як потік у свому бігу.

До сну співали йому потоки.

Гірше всього ватагові і спузареві, вони мусять чекати, аж згасне вогонь. Той вогонь полонин, що сам народився неначе бог, сам має, мусить заснути.

Плян твору

I

Родини Ів.

Характер (Обмінник).

Перші вражіння.

Пасе коров, слухає музику лісову. Фльоєра.

(Сцена в лісі), коли почув музику і побачив щезника.

Сцена. Нарешті виграває мелодію і танцює.

Ворогування родів.

Бійка на дорозі і знайомість з Марічкою.

Смерть батька, доля братів.

Тусок.

Одкривається природа (ігравища, потопельники, люзоли).

Стрічі з Марічкою.

Полонина. Гори. Пастухи од звіря.

Казки спузара.

Кличе лісова. Мара.

Розстається з Марічкою.

II

Жениться з Палагною (з фудульного роду).

Не сходяться, відносини холодні. Дітей нема.

Він оддається плеканню худоби.

Вічна боротьба з злими духами, щоб захистити од них худобу (свята). Ворожіння.

Палагна газдує. Гола йде вранці (воробжить) на св. Юрия 23/IV.

Її підглядає Юра, що (збирає зілля) сіє попіл (ч. IV, 246).

Палагна стає любаскою Юриною.

Юра одганяє градову хмару.

Іван підслухує, як мольфар з Палагною змовляються на нього. Йому все обридло. Тусок, банує за Марічкою.

III

Задрімав на Великого Йвана. Приходить до нього Марічка і кличе його в гори. Він йде за нею. Знає, що вона нявка, але йде. Марічка раптом щезає. Ніч. Ватра.

Чугайстир. Танцюють. З'являється знов Марічка і заводить його в пропасть, де він падає і розбиває голову.

Додому привозять його вмирати. Смерть. Посіжіння. На перевіз

Окремо на правій частині аркушу

Іван — Ива! — Палійчук.

Марічка — (з роду Гутинюків). Палагна, — очка.

Юра. Онуфрак, мольфар, градівник.

Марічка уміла складати співанки.

Ліс. Коли (Ів. блукав).

Голос невидимої сокири і гекане, блуд. Етн. стор. 39.

Папороть збирають нявки і накриваються нею, щоб бути невидимим. Бзіна (сидить чорт).

Лісовика (Етн. 62 — 64)¹.

Осиповці (Етн. 85 — 86).

Лісна ч. V 198, 199.

Люто вснув.

Близькість до худоби.

Етн. 126, ч. V 203 — 210, ч. V 218 — 220.

На новий рік говорить з маржиною, бог V 20.

— Етн. 103 — 105, 115 ч. V 211, 221 — 225 — Етн. 123 — 125.

Фуга нізигет дроб'ета.

Гадина не укусит.

Сотаєсі.

Потягає манву.

Гине у той мах.

Имити.

Відьма потинає.

Як йти *цікаво*, то можна встигнути.

Етн. 56 — 59 ч. V 198 — 199 ч. V 200 — 201.

Як свічка згорить так і чоловік умірає, лиш тота ясність душі лишається перед богом.

Трембіта повістує.

Душа ходить тими шляхами, що...

Деталізація полонинського життя

Іван іде в полонину.

Ранок, *піднімаються гори*, вітер, квітки, *почуття волі й простору полонин*; застає, як роблять живий вогонь. Стая. Смереки. Вівчарі. Дим од ватри.

Ватаг на стрічу вівцям

трембіти, пісні, отара

Молитва вівчарів

Гонять на пашу. Вітер.

Дз дз... Трембіта. Доїння овець

Обід. Вечір. Говорять.

Тиша. Похмурий Бескид.

Ой чом не женишся Бескиде

Нéгура

Ватаг робить бриндзу

Вечір. Ватри. Витрушують воші, казки спузаря

Лісовий

пасе худобу

Ніч

Тиша. Дихання овець. Полонина на небі

Ватри

Іван кричить

Його кличе лісова

Варить кулешу

Вранці туман

Вітер хвилює

¹ В дужках письменник посилається на „Гуцульщину“ Шухевича чи на „Матеріали до гуцульської демонології“ Онищука. *Ред.*

Розлучіння
Полонина, вітер

Патруються горби (?)
Сонце
засмучена, мара
(Ой висока полонинка з вітром го-
ворила)
(ой чому не женишся)

Гори бескід
Ватра

Ніч, тиша, полонина на небі, ватра, худоба, кричить лісова,
вранці туман вітер хвилює, показуються горби, сонце.

Слузар і його казки (Арідник)

Дз дз.

Негура (розгубилися вівці)

Ведмідь зарізав корову

Випав сніг (зими). Мазанка

Дим з ватри розноситься на полонині і стелиться в горах.

Молитва пастухів ч. II 194.

Доять вівці. Гонінник кричить на вівці рист

Пси

По розлученні полонина засмучена, приходить мара.

Негура — мрака

*Вівці спасають бриндушу, хробуст, молочій, горішок, заячу
капусту.*

Попереду йде 2 вівчарі за ними вівці, за вівцями 1 вівчар під-
гонить, покликуючи — гісь! Як витикалась вівця на бік — бирр!..
А ту, що вибіжить на перед, звертає — птруа!

Дощ мачкатий. Ватаг трембітає в полудне і вечером.

Плова з громами.

Ватаг сіда над ним скуплений строгий. Розщібає поволі рукава
і по самий лікоть занурює в нього свої голі покриті волоссям
руки. І так застигає над молоком. Тепер має бути тихо у стаї, двері
замкнені, навіть слузар не сміє кинуть оком на молоко, поки там
твориться щось, поки ватаг чаклює. Все наче застигло в німім че-
канні, бербениці затаїли у собі голос, причаїлись будзи на подрі,
поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха і навіть дим
соромливо тікає у вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватаго-
вих руках...

І в слузаря білі зуби блищать серед вогню і диму.

Кучерявий Черемош сердито (поблискував) тряс сивиною і сві-
тивсь попід скелі недобрим зеленим вогнем.

В тихих місцях Черемош, як ситий віл, а там, де йому твердо
лежати, він скаче скажено з каміня на камінь.

Піниста сваволя потоків.

Закурились чорні гори од мричі, наче скипіли гірські потоки
й запарували.

Кипів холодний Черемош.

Всі голоси, весь гомін лісів спадає в долину шумом потоків а по горах, в лісах, лишається тиша, скуплена, строга й дзвінка як струна.

Сине дихання чорних лісів.

Гори вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби.

Царинки блищали, як дзеркало в чорних рамах смерек.

До сну співали йому потоки.

Чорні смереки спускають сум свій в Черемош, а він несе йому долом й оповідає.

Схил гір і кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'яккі шовкові, як плюш. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'якко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Дрібна зелень гогозів і афин запустила своє коріння у глибіню моху і сипнула на них росою з червоних та синіх ягід.

Рухливе лице гір. (Пливуть тіні од хмар)

Чому ти си бай не женеш,
Високий Бескиде!
— Бо зелена полонинка
За мене не піде.

Зажурені гори вкрила сумна смерека. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають бліду усмішку царинок.

Вічна зміна настроїв: коли царинка сміється, ліс хмуриться на горі.

Зажурені гори вкрила сумна смерека. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають бліду усмішку царин, вони вливають сум свій в Черемош, а він несе його долом у вічнім одноманітнім шумі, чорно зелений на білім ложі кам'янистих заріноків.

Всі гори, вся зелена земля співала потоками.

Ріка несла зелену кров зелених гір.

А коли сонце зійде, засміються царинки поміж похмурих смерек.

Гуцул — здоровий, як гірське повітря, легкий, як потік у своєму бігу.

Вітри чешуть кучері гірських смерек, а сонце мастить їх. Смереки вигідно поклали свої тіні на зеленій отаві.

Варіанти наголовку:

В зелених горах.
Тіні минулого.
Голос віків.
Відгомін перед віку.
Подих віків.
Голоси передвічні.
Спадок віків.
Дар предків забутих.
Голос забутих предків.
Тіні забутих предків.
Слідами предків.
Сила забутих предків.
Тіні забутих предків.

Л И С Т

Дата написання, позначена в автографі,— 15 грудня 1911 р., Капрі, „Villa Serafina“. Вперше надруковано в газеті „Рада“, 1912 р., ч. 18. Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків“.

ПОДАРУНОК НА ІМЕНІНИ

Дата написання, позначена в автографі,— 4 січня 1912 р., Капрі, „Villa Serafina“. Вперше надруковано в журн. „Літературно - науковий вісник“, 1912 р., кн. V, стор. 4 — 18.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків“.

КОНІ НЕ ВИННІ

Дата написання, позначена в автографі,— 2 — 15 березня 1912 р., Капрі, „Villa Serafina“. Вперше надруковано в „Літературно - науковому віснику“, 1912 р., кн. VI, стор. 401 — 417.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків“.

ХВАЛА ЖИТТЮ

Дата написання, позначена в автографі,— 3 травня 1912 р., Чернівці. Вперше надруковано у виданні Полтавського товариства по боротьбі з туберкульозом „Біла квітка“, 1912 р., стор. 2 — 4.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків“.

НА ОСТРОВІ

Твір незакінчений. Дата написання, позначена в автографі,— 1912 р. (останні місяці). Вперше надруковано в „Літературно - науковому віснику“, 1913 р., кн. I, стор. 8 — 22 з приміткою „Кінець буде“.

Друкується за текстом „Літерат.- наук. вісника“.

З М І С Т

	Стор.
Fata Morgana	5
З глибини	108
У грішний світ	111
Під мінаретами	124
Сміх	168
Він іде	180
Невідомий	190
Persona grata	199
В дорозі	217
Intermezzo	232
Як ми їздили до криниці	245
Дебют	256
Що записано в книгу життя	284
Сон	296
Тіні забутих предків	321
Лист	373
Подарунок на іменини	384
Коні не винні	401
Хвала життю!	420
На острові	426
Примітки	443

ВИДАННЯ Т-ВА „КНИГОСПІЛКА”:

- М. ГОГОЛЬ.** Твори. Томи I-II. Українська тематика. В українському перекладі за стилістичною редакцією А. Ніковського та М. Зерова \$ 3.75
- М. ПОДВЕЗЬКО.** українсько-англійський словник. Близько 60.000 слів \$ 5.00
- Г. ГОЛОСКЕВИЧ.** Провописний словник. Близько 40.000 слів. Новий наклад \$ 4.00
- М. ГРУШЕВСЬКИЙ.** Десятитомова Історія України-Руси (в 11 великих книжках). Вже вийшли з друку 1, 2, 3, 4 і 5-ий томи. Ціна за книжку—\$7.50, а за комплект \$82.50

УКРАЇНСЬКА КОЛЬОРОВА АБЕТКА \$ 0.60

З видань колишнього в-ва А. Білоус і Ю. Тищенко:

- М. ПОДВЕЗЬКО.** Англо-український словник з абетковими показниками \$ 5.00
- ЛЕСЯ УКРАЇНКА.** Збірка творів у 12 том. \$ 24.00
- ШКЛЯНКА.** Нова початкова читанка \$ 1.40

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ПЕТРО ПАВЛОВИЧ. Ілюстрований збірник про життя і творчість М. Коцюбинського.

